

II. PERIOD NAKON PRIKLJUČENJA

Ponovno vojno osvajanje Delvideka

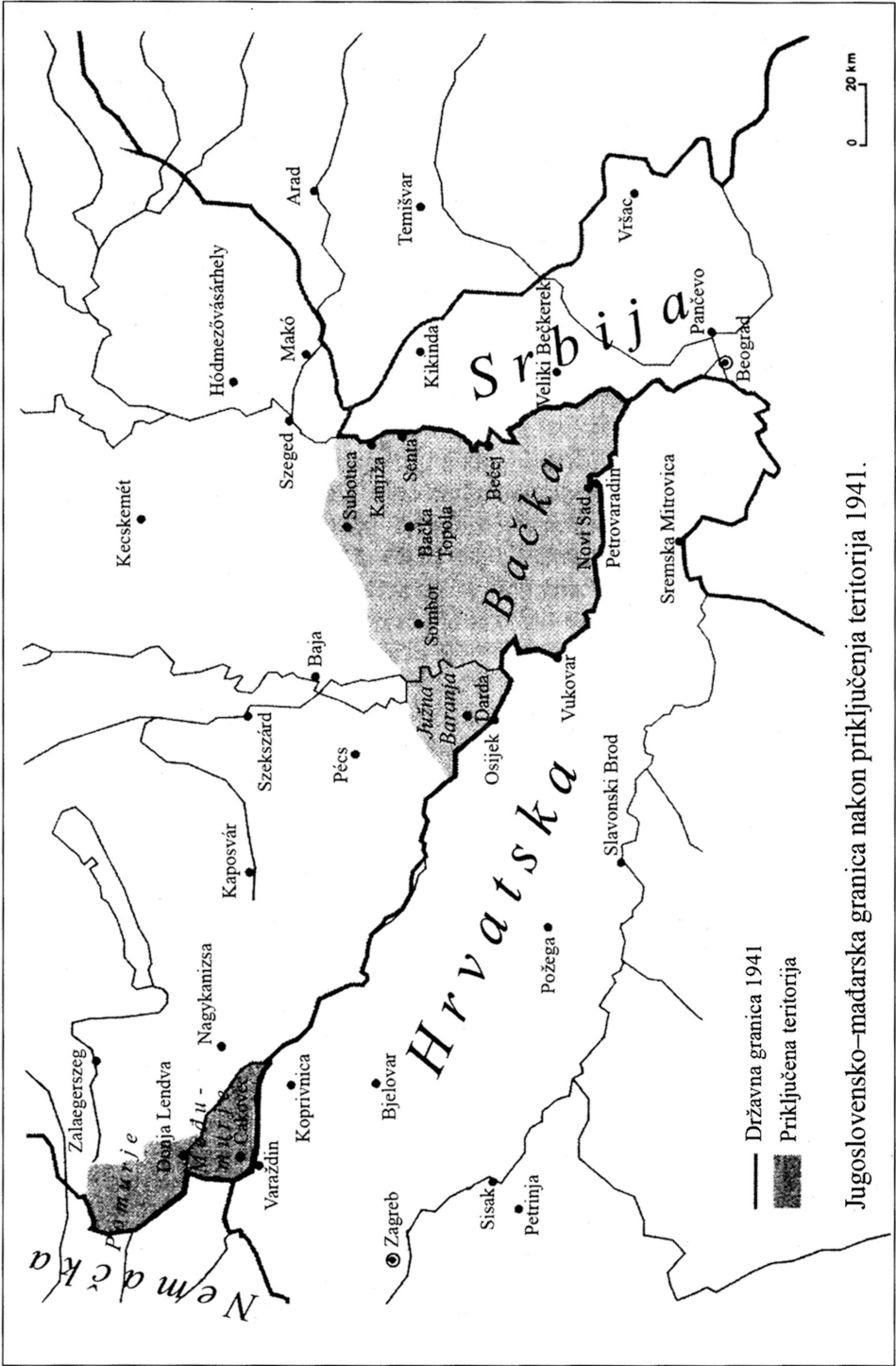
Dvojica političara potpisnika Trojnog pakta, predsednik vlade Dragiša Cvetković i ministar spoljnih poslova Cincar-Marković, još nisu ni stigli kući iz Beča kada je jedna grupa oficira izvršila državni udar u Beogradu (u noći sa 26. na 27. mart). Duhovni otac svrgavanja pro nemačke vlade bio je brigadni general Bora Mirković. Ako ne odmah, onda u toku priprema za prevrat, vojni ataše Engleske ohrabrivao je Mirkovića. On je sve vreme bio u kontaktu sa Mirkovićem i generalom Dušanom Simovićem, koga su Englezi u međuvremenu pridobili, a koji je, inače, bio komandant vazduhoplovnih snaga Jugoslavije. Od leta 1940. godine Mirković je razmišljao o puču kojim bi bio svrgnut regent Pavle, inače poznat kao prijatelj Nemaca. Učesnici protesta u Beogradu srčano su skandirali: „Bolje rat nego pakt.“

Na čelo nove vlade došao je general Dušan Simović, jedna od vodećih ličnosti jugoslovenske vojske, a mesto regenta Pavla zauzeo je Petar II, koji je bio poznat po naklonosti prema Englezima. Hitler je još tog dana izdao ratnu zapovest br. 25 – o napadu na Jugoslaviju, u kojoj stoji da je u ovom renitentnom ratu, osim na Italiju i Bugarsku, računao i na vojno angažovanje Mađarske. Beograd su 6. aprila, u 5 sati i 15 minuta, bombardovali nemački avioni. Tako je započet napad na Jugoslaviju.

Nova vlada je par sati ranije, u noći 5. aprila, zaključila *Ugovor o nenapadanju i prijateljstvu* sa Sovjetskim Savezom, a započela je i vojne pregovore sa Engleskom. S obzirom na prijateljske odnose sa Nemačkom, Sovjetski Savez nije želeo da potpiše *Ugovor o uzajamnoj pomoći*, koji su mu ponudili Jugosloveni. Staljin je smatrao da je *Ugovor o prijateljstvu* odgovarajući protivudarac za nemačko odbijanje njegovog ne tako davno ponuđenog balkanskog plana.¹

Nasuprot mađarsko-jugoslovenskom *Ugovoru o večnom prijateljstvu*, koji je malo ranije zaključen, u Berlinu i Budimpešti su 10. decembra 1940. godine tekli užurbani pregovori o prolasku nemačkih trupa i vojnom angažovanju Mađarske.

¹ Jakob B. Hoptner, *Jugoslavija in crisis: 1934–1941*. Columbia University Press, New York, 1962, 238–284. Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd, 1970, 34.

0 20 km

- Državna granica 1941
- Prikliučena teritorija

Jugoslovensko-mađarska granica nakon priključenja teritorija 1941.

Horti je već drugog dana nakon Simovićevog prevrata (28. marta) saopštio Hitleru da je Mađarska spremna da izvrši nemačke zahteve, a između nemačke i mađarske vojne komande su započeti pregovori o razradi plana zajedničke akcije.

Međutim, predsednik vlade Teleki bio je svestan posledica učešća u napadu na Jugoslaviju. On je znao da ta odluka znači i pad njegovog plana o oružanoj neutralnosti, ali je akciju pokušavao prikriti formalnim zahtevima. Kao što je poznato, Visoki odbrambeni savet je, na predlog predsednika vlade, donelo sledeći zaključak: mađarske trupe neće potpasti pod nemačku komandu, nego će njih i dalje voditi Horti. Eventualni mađarski napad vezan je za ispunjenje triju uslova: ukidanje samostalne jugoslovenske države; dobijanje vesti o progonu Mađara u Jugoslaviji; stvaranje vojno-političkog vakuuma na teritorijama prema kojima je Mađarska imala pretenzije.²

U datom trenutku su dva Telekijeva spoljnopolitička cilja došla u nerešivu koliziju: izbegavanje oružanih sukoba i ispunjenje revizije. Predsednik vlade mogao je da bira između dve mogućnosti: s jedne strane, mogao je da popusti zahtevima Hitlera i tako ostvari poslednju reviziju, ali bi izgubio simpatije zapadnih snaga, a, s druge, mogao se suprotstaviti nemačkim zahtevima i izgubiti Delvidek, a državu bi možda izložio opasnosti od nemačke okupacije, ali bi za uzvrat dobio simpatije zapadnih snaga. Teleki nije znao kako da razreši ovu tešku političku i moralnu dilemu. U zoru 3. aprila 1941. godine pucao je sebi u glavu.³

Tragično Telekijevo samoubistvo nije promenilo namere mađarskih vladajućih krugova u vezi sa napadom na Jugoslaviju. Kroz Mađarsku su već 2. aprila prošle nemačke trupe. Pošto je novoimenovana Bardošijeva vlada uzalud čekala vest o odmazdi nad Mađarima, proglašenje Nezavisne Države Hrvatske poslužilo joj je kao povod za napad na Jugoslaviju. Da bi vladu oslobodio moralne odgovornosti zbog mađarsko-jugoslovenskog *Ugovora o večnom prijateljstvu*, Bardoši je, na sastanku ministara održanom 10. aprila, ovaj napad opravdao raspadom Jugoslavije. On je tada rekao: „Razvoj situacije je omogućio da na takav način i tada učestvujemo u vojnoj akciji, jer Jugoslavija više nije postojala kao država i zbog toga smo ponovo dobili slobodu akcije.“⁴

U namesničkom proglasu koji je izdat sledećeg dana sva odgovornost za vojnu akciju prebačena je na jugoslovensku vladu. *Ugovor o večnom prijateljstvu* proglašen je nevažećim, jer je, kako je navedeno u proklamaciji, „bio sklopljen sa tadašnjom Jugoslavijom i njenom vladom, koja je bila miroljubiva“. „S obzirom

² MOL K-63. Küm res. pol. Szentiványi-kézirat, 545. Gyula Juhász, *Magyarország külpolitikája 1919–1945, második átdolgozott kiadás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 244–245.

³ O Telekijevoj spoljnoj politici i političkoj karijeri videti u: Gyula Juhász, *A Teleki-kormány külpolitikája 1931–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. Tilkovszky Lóránt, *Teleki Pál, legenda és valóság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1997. Vettler Antal, *Teleki Pál és a magyar külpolitika*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1997.

⁴ MOL K-27. Mt. jkv. 10. april 1941.

na to da je formirana hrvatska država“, nastavljeno je u proglasu, „Jugoslavija je prestala da postoji. Stoga nam je postao imperativ da teritoriju otoplenu od Mađarske 1918. godine, sa velikim brojem mađarskog življa, kao i upravljanje njegovom sudbinom i situacijom ponovo uzmemo u svoje ruke“. Na kraju proglasa, namesnik je pokušao da umiri srpski narod: „Akcija mojih vojnika nije uperena protiv srpskog naroda, sa kojim nemamo razmirice i ubuduće želimo da živimo u miru...“⁵ Događaji koji su usledili nisu, nažalost, govorili u prilog ovom.

Na zapovest Hortija, koji je mađarskoj armiji naredio da prodre na „hiljadugodišnju južnu granicu“, Treća mađarska armija i „brza brigada“ su 11. aprila prešli mađarsko-jugoslovensku granicu. Tog dana je ambasador Svetozar Rašić uputio oštar protest Janošu Vornleu, zameniku ministra spoljnih poslova, zbog grubog kršenja *Ugovora o večnom prijateljstvu*, prodora mađarske vojske na teritoriju Jugoslavije i neprijateljskog tona mađarske štampe prema kralju Petru II, Jugoslaviji i srpskom narodu. Vornle je to negirao, uz napomenu da su Jugosloveni krivi – pošto su „provocirali Mađare“, koji više ne priznaju ambasadora jer je predstavnik nepostojeće države. Jugoslovenska vlada je 6. maja u Jerusalimu izdala saopštenje kojim je objavila rat Mađarskoj od 10. aprila. Jugoslovenska avijacija je, po nekim podacima, 7. aprila, a po nekim 8, bombardovala železničku stanicu u Segedinu i aerodrome u Pečuju i Šiklošu. Iznad Segedina su srušena tri bombardera, a na području Pečuja i Šikloša šest aviona. Mađarske jedinice koje su ušle u Jugoslaviju su ozbiljniji sukob sa jugoslovenskom armijom imale samo u blizini Bačkog Petrovca, i to sa jednom jedinicom. Tada je život izgubilo 65 mađarskih vojnika, a 212 je ranjeno. Gubici jugoslovenske armije nam nisu poznati, ali znamo da je u aprilu 1941. godine 150 oficira i 2.000 vojnika palo u mađarsko ratno zarobljeništvo. Oni koji nisu bili sa teritorije Stare Srbije pušteni su kući nakon određenog vremena, a ostalih 70 oficira i 1.200 vojnika predato je Nemcima.⁶

Već prvih dana je postalo jasno da, uprkos ranijim nemačkim obećanjima, ne može biti reči o uspostavljanju „hiljadugodišnjih granica“. Nade nisu bile raspršene samo za Banat već se i u Prekomurju javio novi pretendent.

Pre nego što su nemačke snage predale Prekomurje, Bardoši je sazvao vanrednu sednicu vlade, jer su se „pojavili novi momenti“ u vezi sa Međumurjem. Bardoši je tada rekao da je Slavko Kvaternik, privremeni predsednik Hrvatske, preko ambasadora u Zagrebu zamolio Mađarsku da ne zaposeda Međumurje. Mađarska vlada je želela da „živi u iskrenom miru i čvrstom prijateljstvu“ sa Hrvatima, ali u datim okolnostima nije mogla da ispuni Kvaternikovu molbu. Bardoši je, takođe, rekao da ne vidi prepreku u tome da se Mađarska, nakon osvajanja te

⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat, 580.

⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Jugoslavije 1941–1945*. knj. 1, Beograd, 1988, 42, 88. MOL XIX-J-a-IV-107. II 30. okt. 1945. Kanyó Ferenc, A második világháború éve. In: *Szeged története 4. 1919–1944*. Szerk. Serfőző Lajos, Szeged, 1994. Dombrády Loránd, *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986, 208.

teritorije, odnosno kad dođe povoljno vreme, sa Hrvatima upusti u pregovore o sudbini Međumurja uz „očuvanje istorijskih prava“, kao i o drugim otvorenim pitanjima. Zatim je članovima vlade saopštio da je u prepodnevnom časovima već u tom smislu razgovarao sa Hortijem, koji je podržao ulazak vojske, i da je već dao uputstvo Henriku Vertu, šefu generalštaba, za preduzimanje vojnih koraka. Na kraju je Savet ministara prihvatio takav odgovor Kvaterniku. U odgovoru je rečeno da će teritorija Prekumurja i Međumurja biti zaposednuta u saglasnosti sa nemačkim vojnim vođstvom, kao i da će se Mađari „starati o ličnoj i materijalnoj sigurnosti“, ali da to nije trajno rešenje i da žele, „u pogodno vreme“ i u „duhu najvećeg prijateljstva“, da sa hrvatskom vladom rasprave o svakom otvorenom pitanju, pa i o pitanju Međumurja. Istovremeno su hrvatskoj vladi dali do znanja da dobijanje luke na Jadranskom moru i uživanje *prečeg prava* na železničke pruge Đekenješ–Zagreb–Rijeka i Čakovec–Pragersko, sa mađarskim osobljem i vagonima, predstavlja vitalni interes Mađarske.⁷

Prilikom upućivanja hrvatskog zahteva za Međumurjem, Kvaternik je imao potporu Italije, koja je zbog svojih teritorijalnih aspiracija i učvršćivanja uticaja na Balkanu i tada podržavala priključenje Međumurja Hrvatskoj, što je ranije obećala Anti Paveliću, hrvatskom ustaškom vođi, koji je delovao u emigraciji u Italiji. Italijansko-nemačka neslaganja nisu, međutim, isplivala na površinu samo povodom Međumurja. Italijanske vodeće snage su želele da se Hrvatska izdvoji iz Jugoslavije, te su nameravale da za to upotrebe ustaški pokret. Po njihovoj zamisli, Hrvatska bi dobila autonomiju u okviru italijansko-hrvatske personalne unije, na čelu sa Savojskom dinastijom. U početku je Nemačka – iz strateških razloga, a i da bi stala na put velikom uticaju Italije – više naginjala autonomiji pod mađarskim patronatom, te je, prvenstveno zbog te ideje, htela da pridobije Vlatka Mačeka, vođu Hrvatsko-seljačke stranke.⁸

Razlika između italijanskog i nemačkog stanovišta mogla se primetiti i u vezi sa pitanjem Banata. Čano je još krajem aprila dao podršku Mađarskoj u vezi sa njenim aspiracijama prema Banatu, a Nemci su već u prvim danima napada na Jugoslaviju, pozivajući se na rumunske zahteve, saopštili mađarskoj vladi da će Banat zaposesti nemačke trupe.⁹

⁷ MOL K-27. Mt. Jkv. 13. april 1941.

⁸ *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*. Beograd, 1971 (kasnije ARZD), 171. spis, 555–560. Fikreta Jelić-Bulić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb, 1977, 64–65. Ljubo Boban, *Maček i HSS*. Zagreb, 1974, 386–451. U nemačkoj politici prema Hrvatskoj nakon Simovićevog preuzimanja vlasti nastala je promena, pošto je vođa Hrvatske seljačke stranke – da bi stao na put nemačkim planovima – ušao u vladu. Vesenmajer se 10. aprila sastao sa Mačekom, koji je „dao časnu reč“ da će prepustiti vlast Kvaterniku. Nedugo nakon toga, tj. još istog dana (na sastanku Vesenmajer–Maček–Kvaternik) Maček je to potvrdio i svojim potpisom. Franjo Tuđman, *Okupacija i revolucija*. Zagreb, 1963, 74.

⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-255. Vilanijev šifrirani telegram od 27. aprila 1941. godine. Gyula Juhász, *Magyarország külpolitikája*. 239.

Računajući na italijansku podršku, Bardoši je 22. aprila, dva dana pre nemačko-italijanskih pregovora o podeli Jugoslavije u Beču, Friđešu Vilaniju, ambasadoru Mađarske u Italiji, poslao sledeći telegram: „Na osnovu stalno isticane naše potrebe da računamo na svaku teritoriju koja je pre 1918. godine pripadala Mađarskoj – Bačku, Baranjski trougao i Međumurje već smatramo teritorijama ponovo priključenim Mađarskoj.“ „Kao deo načelno datih obećanja, Bardoši je i priključenje Banata smatrao završenim, mada će to“, dodao je, „najverovatnije, zahtevati više vremena“. Po njegovom mišljenju, stvar se odugovlačila samo zbog toga što su je, s obzirom na rumunske pretenzije Nemci tretirali kao strogo poverljivu. „Po pitanju Međumurja“, nastavljeno je u telegramu, „mađarska vlada ne želi da zauzme krut stav i u načelu je spremna za pregovore sa Hrvatima“. U tekstu koji sledi je uputio Vilanija na to da preko Čana zatraži podršku italijanske vlade, kako bi bio prihvaćen mađarski stav.¹⁰

Ugled Italije bio je veoma opao nakon neuspele akcije u Grčkoj, tako da ona već u aprilu nije mogla da realizuje svoje ideje u vezi sa mađarsko-hrvatskom granicom, odnosno Banatom. Kada je bila u pitanju autonomija Hrvatske, Italijani su, u suštini, ostvarili svoje zamisli.

Prva odluka o rasparčavanju Jugoslavije doneta je još 27. marta 1941. godine, neposredno nakon dobijanja vesti o prevratu pod vođstvom Simovića. Planovi za pojedine interesne sfere bili su gotovi već 6. aprila. Do konačnog razgraničenja nemačkih i italijanskih teritorija i okupacionih zona došlo je 24. aprila. Podela Jugoslavije izvršena je na sledeći način: od 247.542 km² Nezavisna Država Hrvatska je zauzela 98.572 km², odnosno od 6,3 miliona stanovnika Hrvata je bilo 3,3 miliona; veliki deo slovenačke teritorije priključen je Nemačkoj, a tzv. ljubljanska provincija postala je italijanska okupaciona zona; Italija je dobila veći deo Jadranskog mora i Crnu Goru; teritorije koje su se graničile sa severnom Albanijom zaposele su italijanske trupe, a deo makedonske teritorije – 28.250 km², priključen je Bugarskoj; Banat – u kojem je živelo 295 hiljada Srba, 120 hiljada Nemaca, 95 hiljada Mađara, 70 hiljada Rumuna, kao i značajan broj Slovaka, Hrvata i Jevreja – zaposele su nemačke trupe. Preostale srpske teritorije (51 hiljada km²) potpale su pod nemačku vlast.¹¹

Italijansko-nemački sporazum u Beču o podeli Jugoslavije, sklopljen 24. aprila pothranjivala je teritorijalne iluzije mađarske vlade s druge strane bio veoma razočaravajući. Mada je, prema sporazumu, odlučeno da će „granica Hrvatske i Mađarske biti linija reke Drave, a da će Bačka, Banat, Međumurje i Prekomurje pripasti Mađarskoj“, kada su bile u pitanju dve poslednje teritorije, Mađarska se

¹⁰ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941–16-234. Bárdossy 1941. ápr. 22-ei számjeltávirata.

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti Nemačkog Rajha 1941.* XII/1, Beograd, 1973 (u daljem tekstu ZDNOR), dokument br. 54, 138–140. O podeli Jugoslavije videti u: Pero Morača, *Jugoslavija 1941.* Beograd, 1971, 16–28. Ferdo Čulinović, nav. delo, 49–73. John R. Lampe, nav. delo, 197–200.

obavezala na sklapanje bilateralnih sporazuma sa Nemačkom i Hrvatskom, tako da je utvrđivanje tačne granice ostavljeno za bilateralne dogovore. Ostvarenje nade u pogledu Banata činilo se još nedostižnijim nakon sklapanja Bečkog sporazuma. Sporazumom je određeno da će Banat ostati pod nemačkom okupacijom da bi se „predupredio mogući mađarsko-rumunski konflikt“. Rumuniji je, radi sprečavanja širenja nezadovoljstva, saopšteno da će za Banat dobiti kompenzaciju, ali je tome dodato da se, u stvari, jasno ne vidi kako bi se to praktično moglo ostvariti. Mađarska je, prema ovom sporazumu, dobila slobodnu luku na dalmatinskoj obali, ali ni ta odluka nije imala konkretnu formu.¹²

Nakon sporazuma je ostalo nerazjašnjeno pitanje priključenja Banata i Međumurja, kao i ne tako zanemarljiva činjenica da su Međumurje Nemci već predali mađarskoj vojsci, dok je Banat ostao pod nemačkom okupacijom. (Kasnije je i upravno priključena Srbiji, koja je bila pod nemačkom okupacijom.)

Podelom Jugoslavije na osnovu nemačkih i italijanskih interesa, koji je proizveo razne revizionističke i nacionalne pretenzije, niko nije u potpunosti bio zadovoljavan. Italija je bila uznemirena zbog sve većeg nemačkog uticaja u Hrvatskoj, a Mađarska i Rumunija su bile nezadovoljne zbog Banata. Rešenjem pitanja Međumurja nije bila zadovoljna nijedna strana.

Po mađarskim podacima, od Delvideka je ponovo priključeno 11.475 km², sa oko 1,1 miliona stanovnika. To je od teritorija, koje su pripojene Jugoslaviji 1918. godine iznosio 55% (20.551 km²). Po mađarskim proračunima, Mađarskoj je pripadalo 39% te teritorije. Od 1 miliona i 30 hiljada stanovnika sa ponovo priključenih teritorija 19% je bilo Nemaca, a 16% Srba. Po jugoslovenskim podacima, Mađara je bilo 30%, a Jugoslovena 43%.¹³

Prvobitno očekivane posledice učešća mađarske vojske u vojnom napadu na Jugoslavije javile su se sa zakašnjenjem. Engleska joj nije objavila rat, ali je 7. aprila prekinula diplomatske odnose. Mađarska se 11. aprila 1941. godine nije uključila u rat. Vojna akcija protiv Delvideka predstavljala je pretposlednji čin. Mađarska je ušla u rat tek nakon dva meseca, kada se Nemačkoj priključila u napadu na Sovjetski Savez.

Šef generalštaba Henrik Vert je, na osnovu Hortijeve naredbe, 11. aprila preuzeo vlast na osvojenim teritorijama i svugde, izuzev u Međumurju, uveo *prinudnu vojnu upravu*. Suštinu te prinudne vojne uprave Vert je objasnio na sledeći način: „To je 'prelazna situacija' koja je bila potrebna nakon ukidanja jugoslovenske uprave i uspostavljanja redovne mađarske vojne uprave.“¹⁴ Uvođenje te uprave znači da je, osim vojnim operacijama, svim ostalim, a najviše redarstvenim poslovima, upravljalo najviše vojno rukovodstvo, odnosno lično Vert, koji je bio

¹² ZDNOR, XII/1, dokument 27, 72–75.

¹³ Nyigri József, A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In: *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 504.

¹⁴ Hadtörténeti Levéltár (u daljem tekstu HL). A vezérkar főnökének iratai (VKF) 1941-I/eln. 1. sz. Bizalmas közigazgatási parancs. 1941. ápr. 11. i isto 11. sz. melléklet.

poznat po prijateljstvu s Nemačkom. Poslove su izvršavali komandanti i pripadnici 3. mađarske armije, koja je učestvovala u okupaciji. U suštini, prinudnom vojnom upravom nazivamo „akcije za obezbeđivanje opšte sigurnosti“, tj. vojne akcije sprovedene u cilju čišćenja terena do sloma Jugoslavije. Redovna vojna uprava uspostavljena je paralelno sa navedenom, odnosno do 17. aprila – nakon kapitulacije Jugoslavije, postepenim, ali ne istovremenim, preuzimanjem uprave u Bačkoj, Međumurju, Pomurju i u Baranjskom trouglu.

Kao što je poznato, ponovno osvajanje Delvideka nije se odigralo mirnim putem, kao, na primer, u Gornjoj Ugarskoj ili Erdelju. Mađari sa ovih teritorija, koji su više od dve decenije trpeli posledice jugoslovenske kraljevske nacionalističke politike vezane za manjine i na sopstvenoj koži osetili kako je to biti građanin drugog reda na rodnoj grudi, nisu osećali radost zbog upriličenih proslava. Većina je pojam „srpsko“ izjednačavala sa „privrednim, društvenim i nacionalnim ugnjetavanjem“. U prvim trenucima nacionalnog oslobođenja, koje je oduvek priželjkivano u tajnosti, osećala je da se sve odjednom menja.

Nacionalna zanesenost usled ponovnog priključenja Mađarskoj je u pojedinim mestima Delvideka imala crte i formu crnog humora. U toku narodne svečanosti organizovane u Somboru sahranjen je „kovčeg“ Jugoslavije, a u Subotici, Senti i Srbobranu je, u vidu odštampanih letaka, rasturana smrtovnica Jugoslavije, koju je objavilo pogrebno preduzeće „Budimpešta–Rim–Berlin“ za „državu koja je umrla nakon 23 godine nejakog života“.¹⁵

Centralna proslava povodom ponovnog priključenja održana je u Subotici, tri meseca nakon ulaska mađarske vojske – 27. jula. Regenta Hortija i njegovu suprugu je na železničkoj stanici u Subotici, najverovatnije simbolično, pozdravio Đerđ Šanta, nekadašnji predsednik Mađarske stranke, a zatim je, uz neopisive ovacije stanovništva, regent sa predsednikom vlade Bardošijem i u pratnji ministra unutrašnjih poslova Keresteš Fišer Ferenc došao pred gradsku kuću na glavni trg, koji je ponovo nazvan Trgom svetog Ištvana. Nakon govora u kojima je istican značaj priključenja Delvideka Mađarskoj, regent je darivao šestoricu oficira i vojnika koji su se istakli u borbama za Delvidek.¹⁶

S obzirom na rasprave o Međumurju i spoljnopolitičkim razlozima vođene sa Hrvatskom, ili, kako su to savremeni dokumenti opisivali, rasprave o „osetljivosti“ hrvatskog stanovništva, u vezi sa Međumurjem ovde bismo samo ukazali na činjenicu da se vojska koja je zaposedala Hrvatsku striktno držala naredbe o posebnom tretmanu Hrvata. U svojoj prvoj strogo poverljivoj upravnoj naredbi Vert je dao sledeće instrukcije vojsci: „Upravni organi treba da se prema Hrvatima ponašaju prijateljski sve dok se oni ne usprotive unapred ponuđenom poverenju glavnog vojnog zapovednika.“¹⁷

¹⁵ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996, 52.

¹⁶ *Reggeli Újság*. Újvidék, 29. jul 1941.

¹⁷ HL VKF 1941-I/el. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11. Po Vertovim preciznim podacima, u toku dvomesečnog trajanja Vojne uprave u štampi glavnog grada se

Po naredbi Saveta ministara, iz obzira prema hrvatskom narodu, u Međumurju nije bilo dozvoljeno organizovanje proslava većih razmera povodom ulaska mađarske vojske. Komandant policije Jožef Heslenji je već 12. aprila upozorio žandarmeriju na to da, pored Mađara, ni njihovu „braću drugog jezika“ ne treba razuveriti u činjenicu da je žandar „otelotvorenje reda, zakonitosti i pravde“.¹⁸ Hrvatska uprava je, u suštini, ostala netaknuta do 11. jula, odnosno do uvođenja vojne uprave u Međumurju.

Položajem Nemaca ne želimo se detaljnije baviti. Međutim, u vezi sa navedenim moramo imati u vidu njihov poseban položaj i ulogu koju su imali u danima okupacije i kasnije. Vojska je prešla granicu dobivši sledeće instrukcije: „Nemci imaju ista prava kao na teritoriji Mađarske (sporazum o manjinama). Njihove zastave, udruženja i štampa uživaju «potpunu ravnopravnost».“¹⁹ Između vojnih jedinica koje su ulazile u Delvidek i Nemaca bila je veoma napeta situacija od prvog trenutka, te se ona sporo konsolidovala. Kulturbund je organizovao naružane jedinice pre ulaska vojske i spremno čekao nemačke trupe. Od 11. do 13. aprila, odnosno do ulaska mađarskih jedinica vlast u Novom Sadu preuzeo je Kulturbund – pod vođstvom dr Janka Sepa, koji je aktivno radio na tome da Bačku zauzmu nemačke jedinice. Sepa – koji je već dugo bio u stalnoj vezi sa nemačkim vodećim krugovima – na vest o ulasku mađarskih jedinica, tj. 11. aprila poslao je radio-poruku u Beč: „Toliko smo razočarani, snuždeni i nemirni. Šta tu Mađari traže? Pre bismo celog svog veka živeli pod vlašću Hotentoa, negoli ijedan dan poniženi i podvrgnuti kruni svetog Stefana i regentovom ruganju.“²⁰ Nemci u Apatinu, Červenki i Novom Sadu i javno su demonstrirali svoje razočarenje zbog ulaska mađarskih trupa; ponašali su se kao „država u državi“. Ispostavljali su nemačke pasoše, uklanjali mađarske zastave i isticali one sa kukastim krstom. Podstaknuti od strane Nemačke, oni su, takođe, zahtevali autonomiju koju su imali Nemci u Banatu i Sremu, odnosno nemačku jurisdikciju.²¹

pojavilo 1.640 članaka o Delvideku. Od toga je 480 članaka imalo isključivo propagandni karakter. Ton glasila određivala je činjenica da su vođe vojne uprave, preko šefova za štampu i komore za štampu, vršile pritisak na listove da bi – kako je Vert izjavio – „razvili jedinstvenu svest Mađara iz Delvideka“, te su se u njima zbog ravnoteže prema propagandi narodnosti objavljivali „poželjni članci“. Osim toga, priključenu teritoriju je vladin odsek za štampu opskrbio propagandnim materijalom. Podeljeno je 530 hiljada plakata i raznih brošura i sveščica, 3 hiljade zastava i 50 hiljada kokardi u nacionalnim bojama. HL VKF-1-4745/eln.

¹⁸ HL VKF 1941-1/eln.2. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18. melléklet HL VKF-14745/eln.

¹⁹ HL VKF/eln. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11. O bačkim Nemcima u Drugom svetskom ratu videti u: Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad, 1974.

²⁰ Josip Mirnić, nav. delo, 81.

²¹ Isto, 83.

Jedinice koje su prešle jugoslovensku granicu dobile su različite naredbe u vezi sa ophođenjem prema Srbima. U zapovesti izdatoj 11. aprila, Vert je jedinicama u napadu naredio: „Neka posluži kao princip to da prema Srbima treba upotrebiti oštriju ruku nego prema Rumunima.“²² Međutim, ova naredba ne pruža odgovor na pitanje zašto se novo osvajanje Delvideka dogodilo uz više hiljada civilnih žrtava, pre svega Srba i Jevreja, i zašto je bilo potrebno sprovesti tzv. akciju pacifikacije. Da bi se dao tačan odgovor na ovo pitanje, mora se istražiti stav mađarskog vojnog vrha o očekivanom jugoslovenskom otporu.

Vojni vrh je još 10. aprila računao na to da će „neprijatelj pružiti žestok otpor“. U tom smislu je Vert i dao svoje saopštenje u večernjim časovima 11. aprila²³, mada je, na osnovu ranijih obaveštajnih izvora, komandni kadar mađarske armije mogao zaključiti da je jugoslovenska vojska, koju su za nekoliko dana slomili nemački udari, u vreme mađarskog napada već napustila pomenute teritorije. Njene zaostale manje vojne formacije nisu pružale značajan vojni otpor, a njihova dejstva ograničavala su se na miniranje mostova.²⁴ General Pal Peterdi, komandant pešadijske divizije koja je prodrla na teritoriju između Dunava i Tise, već 12. aprila je, izveštavajući o stanju, obavestio komandante divizije o tome „da glavna komanda ne računa na žestoku odbranu neprijatelja“. Akcioni plan o prodoru IV korpusa od 12. aprila proizlazio je iz stava da „neprijateljske snage neće pružati otpor“ pri nadiranjju između Dunava i Tise. Sledećeg dana su i poslednje jedinice jugoslovenske vojske napustile Bačku, a 14. aprila su jedinice III korpusa mađarske armije, I, IV i V korpus, kao i „Brza brigada“ izbile na liniju Dunava, koju, prema odluci Vrhovne vojne komande, nisu smele da pređu. Nasuprot tome, Horti i vlada popustili su nemačkom zahtevu po kojem je „Brza brigada“ trebala da pređe granicu, te je ona 16. aprila prešla granicu kod Osijeka. Navedene jedinice su, pod nemačkom komandom, prodrle preko Karlovaca i Rume do Valjeva. Nakon potpisivanja primirja 23. aprila ponovo su vraćene na teritoriju u okviru mađarske granice.²⁵

Vojni vrh je, međutim, i dalje strahovao od „gerilske borbe četničkih jedinica“.²⁶ Mađarski vojni vrh je vrlo dobro znao da se jugoslovenska odbrana

²² HL VKF/el.n.1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11.

²³ HL A kaposvári 10. gyalogoszandár iratai. 1941-31/I. b. Barabás Miklós–Barabás Emil, *Balkán. Német–olasz–magyar világháború*. Budapest, é. n. 181.

²⁴ HL VKF 1942-4-59 417/el.n.

²⁵ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-14/I. a.; 1941-21/I. a. Dombrády Loránd, nav. delo, 210–214.

²⁶ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-22/I. a. Đula Kadar, koji je kao szállásmester IV korpusa učestvovao u vojnoj akciji, u svom sećanju je naveo da su o položaju neprijatelja dobili vrlo kontradiktoran izveštaj. Tako su, na primer, u noći pre napada izviđači doneli vest da je patrole svugde dočekala jaka vatra, odnosno da se jugoslovenske jedinice još nisu povukle. Pre napada su žestoku pripremljenu artiljerijsku vatru opozvali na osnovu slučajne vesti; u protivnom bi tukli prazne položaje. Kádár Gyula, *A Ludovikától Sopronköhidáig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978, 368.

bazira na regularnim i iregularnim jedinicama. Graničarske jedinice i tzv. posadne grupe činile su regularni deo odbrane, a naoružane četničke grupe, pojačane dobrovoljcima, bile su iregularne jedinice.²⁷ Komanda je računala na usaglašene gerilske akcije, koje bi bile potpora armiji.

Treba obratiti pažnju na činjenicu da su četničke i dobrovoljačke akcije dovođene u vezu. Po svemu sudeći, sa ovim je bila u vezi i štampa, koja je bila pod uticajem vojnog vrha, naročito kada su bile u pitanju vesti Odreda za propagandu. Taj odred je delovao pri armiji koja je učestvovala u pohodu, i već prvog dana je, pre tzv. četničke pucnjave, obelodanio lik „podivljalog, na sve spremnog“ terorističkog srpskog četnika i dobrovoljca, kojim je preinačena slika o „jakom slobodoljubivom srpskom narodu“ iz kratkog perioda srpsko-mađarskog zблиžavanja. U danima pre ulaska na Delvidek započeto je preoblikovanje javnog mnjenja u tom pravcu. „Do krajnosti uzbuđeni i nahuškani dobrovoljci, četnici i drugi neodgovorni elementi, kao i Narodna odbrana (vanstranačka antipaktovska srpska nacionalistička organizacija), odranije organizovani da bi mađarsku i nemačku manjinu držali na uzdi, sada su se već osmelili na najsurovije terorističke akcije protiv nesrpskog prastanovništva“²⁸, može se pročitati u jednom od prvih izveštaja.

U svom tajnom materijalu *Odbrana protiv srpskih tajnih organizacija*, mađarski vojni vrh je, pored Crne ruke i Bele ruke, najopasnijim smatrao četnički pokret, čije je organizovanje bilo javno. U pomenutom materijalu možemo pročitati da se četničke organizacije „formiraju u divizijama i stvaraju zatvorene vojničke jedinice. Njihovi članovi prolaze odgovarajuću vojnu obuku i snabdeveni su odgovarajućim oružjem“. Po oceni mađarskog vojnog vrha, koji je inače bila zasnovana na činjenicama, cilj organizacije u mirnodobskom periodu bio je stalno posmatranje manjina, antibaveštajna služba i zaštita države, a u ratu „rušenja

²⁷ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. b. i HL VKF 1941-1-4 181/el. Reč *četnik* potiče od srpske reči *četa*. U ovom kontekstu znači 'gerilac'. Gerilski način ratovanja doseže do turskog doba. Četnicima su u Drugom svetskom ratu nazivane pristalice Draže Mihailovića, odnosno proengleski nastrojen građanski pokret, koji je tražio kontakte i sa okupatorom. Dobrovoljcima su se nazivali pripadnici jedinica srpske vojske koje su učestvovala u Prvom svetskom ratu. Oni su u okviru agrarne reforme dobili zemlju. Dobrovoljci koji se nisu bavili zemljoradnjom uživali su druge beneficije. U upravi su im u staž uračunali i vreme provedeno u ratu.

²⁸ MOL K-428. MTI Könyomatos. 1132. cs. 1941. ápr. 10. Do takvih odmazdi, realno, nije došlo. Mada je vlada nestrpljivo očekivala vesti sa tim sadržajem, Đerđ Bakač-Bešenjei, mađarski ambasador u Beogradu, ne samo da nije mogao da izvesti o „terorističkim“ akcijama nego nije mogao da sakupi podatke ni o ozbiljnim uvredama. U izvorima koje smo istražili pronašli smo podatak o samo jednom takvom pokušaju. Mladen Čović, beležnik iz Čoke, sa svojim žandarima je nakon mađarskog napada sakupio „grupu Mađara“. „Poveo ih je na most na Tisi koji spaja Sentu i Čoku, kako bi ih srpska vojska koja se nalazila na drugoj strani pokosila mitraljeskom vatrom. U ovom pokušaju ga je sprečio jedan neimenovani srpski oficir, koji ih je oterao sa mosta i nakon kraćeg vremena digao most u vazduh.“ MOL K-149. BM res. 1942-6-6026.

i sabotaže na neprijateljskoj teritoriji, ubistva, dizanje panike, onemogućavanje nastupa neprijateljskih jedinica, plansko podrivanje na onim teritorijama koje je zauzeo neprijatelj, i, na kraju, vođenje gerilskog rata“.²⁹

Da li su u Jugoslaviji postojale jedinice koje su bile pripremljene za gerilski rat? Ako jesu, kakav su otpor pružale u trenutku ulaska mađarske vojske?

Četničke jedinice su postojale. Njihove čete osnovane su nakon Prvog svetskog rata – za „slobodu i čast otadžbine“. Četnički pokret funkcionisao je kao zemaljska organizacija i dugo bio nosilac velikosrpske ideje i sistema koji se čvrsto oslanjao na njega. Jačanjem pronemačke i italijanske struje u spoljnoj politici Jugoslavije postepeno je došao u sukob sa zvaničnom politikom. Iz te organizacije se sredinom 30-ih godina izdvojila jedna proengleski orijentisana grupa, pod vođstvom Ilije Trifunovića Birčanina i Dušana Đule Dimitrijevića. Oni su osnovali svoje udruženje – Udruženje starih četnika. Birčanin je bio i vođa već spomenute Narodne odbrane. Njihovo gledište o centralizovanoj, jedinstvenoj Jugoslaviji sa velikosrpskim vođstvom ni u čemu se nije promenilo. Kosta Milanović Pećanac je takvu Jugoslaviju želeo da održi i odbrani uz nemačku pomoć, a Udruženje starih četnika uz englesku. Sam Birčanin je postao aktivni učesnik 27-martovskog anti-paktovskog zaokreta. Vodeća ličnost drugog krila četničkog pokreta, Pećanac, stao je na stranu Nemaca, zbog čega su ga ubili četnici Draže Mihailovića.³⁰

S obzirom na iskustvo stečeno u Prvom svetskom ratu, jugoslovenski vojni vrh je računao na gerilske akcije četničkih organizacija, ali samo kao dopunski oblik borbe regularnih jedinica. Međutim, zbog neočekivano brzog sloma jugoslovenske armije, ni u Delvideku ni u ostalim delovima Jugoslavije nije došlo do organizovane i usaglašene akcije četnika u Aprilskom ratu, mada je Pećanac još pre vojnog sloma Jugoslavije započeo organizovanje četničkih jedinica u južnoj Srbiji (njegove četnike nazivali su „crnim četnicima“). On je u toku avgusta Nemcima prepustio 6.500 svojih naoružanih ljudi. Draža Mihailović, koji je tokom rata bio vođa 2. jugoslovenske operativne armije, uspeo je da se nakon kapitulacije 17. aprila sa 30 ljudi probije do Ravne gore, gde je organizovao svoje čete, i to sa ciljem da stupi u akciju ukoliko dođe do desanta saveznika na Balkan. Kao što je poznato, jugoslovenska vlada je kasnije priznala vojnu organizaciju Mihailovića, a Mihailović je 1942–1944. godine bio ministar vojske te vlade. Pomenute četničke jedinice nisu pružale organizovani otpor tokom Aprilskog rata,

²⁹ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 141-42/I. b.

³⁰ O četničkom pokretu videti u: Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo, 1971. O četništvu u Drugom svetskom ratu videti u: Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Nemaca i Britanaca*. Zagreb–Beograd, 1979. O ulozi četnika u Srbiji videti u: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941–1944*. Beograd, 1979, I–II. Jozo Tomasevich, *The Chetniks*. Stanford University Press, Stanford, 1975. U programu tajne organizacije Crne ruke važno mesto je zauzeo četnički, odnosno gerilski način ratovanja. Apis, tj. Dragutin Dimitrijević, vođa Crne ruke, učestvovao je u organizovanju takvih četa u Makedoniji.

što ne znači da četnici nisu sporadično i neorganizovano izvodili akcije u Delvidu ili u drugim delovima Jugoslavije.³¹

Izvori kojima raspolažemo potvrđuju činjenicu da vojni vrh nije znao za razdvajanje četničkog pokreta i da je svoje projekcije o mogućem organizovanom i koordiniranom kontranapadu gradio na neobjektivnim informacijama. Međutim, on je bio načisto s tim da su članovi četničkih organizacija bili pristalice integralnog jugoslovenstva, te su, u skladu s tim, bili protiv teritorijalnog sakaćenja na štetu Jugoslavije. Preventivne mere protiv četnika bile su podstaknute strahom da se protivljenje može pretvoriti u realnu opasnost.

Istovremeno sa brzim napredovanjem mađarskih trupa rastao je broj kontradiktornih vesti o četničkim pucjavama.

Tako je, na primer, jedan od oficira 10. kapošvarske pešadijske brigade u Somboru 13. aprila referisao da su jedva stigli do varošskog atara jer je iz obližnjih kuća i vodotornja „otvorena žestoka vatra“. Mada je vatra trajala cele noći, mađarske jedinice nisu uzvratile. Ujutro, kada je organizovana akcija vezana za otkrivanje mesta odakle je pucano, jedan od oficira komande divizije je izjavio da je pucano „iz srpskog tornja“. Zbog toga je komandant baterije, koja je bila „pod žestokom vatrom iz okolnih kuća“, topovske cevi okrenuo ka tornju i gađao. „Svih pet hitaca bili su pun pogodak, te je vatra prestala.“

Međutim, o istom slučaju je general Pal Peterdi zapisao sledeće: „U mraku se nije moglo utvrditi mesto odakle je pucano. Svi su sumnjali u veće stambene objekte, mada je vatra uglavnom dolazila iz manjih i neuglednih zgrada. Tipično je da je 36. pešadijski puk cele noći obaveštavao o tome da se pucalo sa krova gimnazije, iako sam u toku noći tri puta pretresao tavan, koji je bio prazan. Ja sam stekao utisak da se puca sa krova Sokolane u pravcu gimnazije, mada je komanda 36. pešadijskog puka na svako takvo moje saopštenje odgovarala da je i ona pretresla krov i da ništa sumnjivo nije našla.“³²

Đula Kadar, koji je prisustvovao ulasku mađarskih jedinica u Sombor, prisećao se navedenih događaja: „Jugoslovenska četnička organizacija ostavila je 45–50 svojih mladih pristalica u gradu. Oni su se skrivali na tavanima, a imali su oružje i municiju. Kada je pao mrak, počeli su da pucaju u vojnike koji su prolazili, i to uglavnom u vazduh. Od toga je nastala panika u našim redovima. Naše ljudstvo je – najverovatnije usled dejstva alkohola – počelo nasumice da puca. Komandanti odreda i četa ili više nisu bili u svojim okruzima, ili su se kukavički skrili, kao i komanda korpusa, i ništa nisu činili kako bi pucjava prestala. Pucnji bez cilja stigli su do drugog kraja grada, a vojska koja se tamo nalazila i bila ubeđena da četnici pucaju iz tog pravca počela je nasumice pucati. Da se to dogodilo disciplinovanoj vojsci i dobrim komandantima, taj četnički napad bio bi beznačajan...“³³

³¹ Jovan Marjanović, nav. delo, 11–54.

³² HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-28/I. b., 1941-52/I. a.

³³ Kádár Gyula, nav. delo, 370–371.

Komandant IV korpusa, general-lajtnant Laslo Horvat, koji je prodro na područje između Dunava i Tise, događaje vezane za te prve dane je, na osnovu izveštaja i ličnog iskustva, ocenio na sličan način. Izveštaje o „četničkom divljanju i stalnim napadima“ smatrao je nerealnim. Po njegovom mišljenju, u četama je preovladala panika; pojedinci su podlegli panici, kao na početku svetskog rata od Kozaka. Činjenica je da su, „pod uticajem panike, trupe same inicirale i nastavljale nesuvislu pucnjavu, koja je negde uzela takvog maha da su se pojedine komande obraćale komandi korpusa za dodatnu opskrbu municijom“. General-lajtnant Horvat je glavni uzrok panike video u tome što je „trupama nedostajao pozitivan primer predstojnika i što su nekoliko puta bili svedoci situacija u kojima je osećaj straha preovladao i kod komandanata. Ove okolnosti ukazuju na to da je među ljudstvom zagospodarila histerija“. Na kraju je komandnom kadru izdao naredbu da, zarad „odbrane časti mađarskog oružja, beskompromisnom energičnošću“ uspostavi red, disciplinu i samouverenost vojske. Ako se „sumnja na kukavičluk dotičnog, treba ga odmah uhapsiti i izvesti pred vojni sud“.³⁴

Kasnije je i sam komandant generalne komande morao priznati da je među jedinicama bila prisutna panika „zbog dejstva nekoliko četnika“, jer je njihova pucnjava bila neorganizovana i besciljna, te je „samo retko ili slučajno prouzrokovala gubitke“.³⁵

U takvoj situaciji je bilo dovoljno i to da neki ljutiti sused ili zastrašeni čovek pokaže na drugog da je četnik.

Prema zapisniku somborske vojne žandarmerije od 17. aprila, Ivan Nikolić je priznao sledeće: „Dana 14. aprila 1941. godine apatinski put je zaposela vojska, te je vatrom iz mitraljeza zasuta strana ulice na kojoj je on stanovao. Zbog toga je (Nikolić – E. Š.), sa ženom i ćerkom, pobegao u privatne kuće s druge strane ulice. Odatle je video da je njegov drugi komšija – Vince Budimac – istrčao iz kuće i osmorici ili deseterici vojnika pokazao u kojim kućama stanuju Srbi, te su oni počeli da pucaju u njegovu kuću, a zatim su ušli u dvorište i kuću. Videvši to, on je otišao do svoje kuće i rekao im: »Ja nisam Srbin nego Bugarin.« Zbog toga ga je jedan vojnik ošamario i hteo da probode bajonetom. Kasnije su ga sproveli do gradske kuće. Kada se vratio, stan mu je bio opljačkan. Još je čuo da je jedan zastavnik upozorio vojnike: »Ono što ste odneli treba da vratite, inače ćete ići pred vojni sud.«“ Budinac je izjavio da je pucano i u njegovu kuću, na šta je on istrčao i molio vojnike da ne pucaju, jer je on Mađar. Tada su ga vojnici zamolili da pokaže u kojim kućama stanuju Srbi i on je to učinio. Na kuću Nikolića je pokazao jer „je i on pravoslavac“.³⁶

Zbog događaja koji su usledili treba pomenuti i slučaj srpskog kolonističkog naselja Sirig pored Novog Sada. Nemzeteri iz Temerina, koje su Nemci iz Novog Sada doživljavali kao „mrke tipove“, isterali su Srbe iz Siriga u seoski atar da bi

³⁴ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-1/c.

³⁵ HL VKF 1941-1-7001/el.

³⁶ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-33/I. b.

pozdravili mađarske oslobodiocce. Neposredno pre toga je jugoslovenska vojska, koja se povlačila, imala jedan manji oružani incident sa prethodnicom mađarskih jedinica. Pod okolnostima nerazjašnjenim do danas, mađarska prethodnica je iznenada opkolila grupu kolonista koji su mahali belim zastavama. Po nekim izvorima, tom prilikom je ubila 111, a po drugim 470 osoba. Advokat dr Mihalj Feher i lekar dr Jožef Trojer spasili su 150 Srba zarobljenih u temerinskom vatrogasnom domu jer su potvrdili da oni nisu četnici.³⁷

U tim surovim vremenima bilo je i solidarnosti. Kada su u kuću senčanskog mašinovode Dušana Brćana upala dva vojnika, koje je predvodio jedan sugrađanin, uzvikujući „On je četnik“, i Brćana izveli na ulicu -- da bi odlučili o njegovoj sudbini, čovek koji se zvao Kalapoš jamčio je oficiru za Brćanovu nevinost. U Novom Žedniku je trgovački šegrt Antal Kiš svojim životom jamčio za nevinost srpskih stanovnika sela. Nakon pretresa kuća i ljudi ispostavilo se da mu je život visio o koncu. Jedan mladi dobrovoljac imao je oružje i pukim slučajem ga nisu pronašli prilikom pretresa. Oružje je kasnije predao Kišu. Kiš je spasio život i nekolicini pripadnika bivše jugoslovenske vojske iz njegovog sela, kod kojih je, kada su se vratili iz vojske, pronađeno sakriveno oružje. On je ubedio mađarske vojnike u to da bi oni predali svoje oružje da su bili kod kuće i znali za uredbu.

Slične slučajeve možemo pomenuti i u vezi sa srpskim stanovnicima Nadalja. Ištvan Bartol, koji je kasnije bio delegat u parlamentu Mađarske, mađarskoj vojsci je garantovao za lojalnost srpskih stanovnika Stapara, dok je mađarsko stanovništvo Doroslova, odnosno zanatlija Ištvan Kočiš i zemljoposjednik Peter Reš, preuzelo odgovornost za tamošnje Srbe.³⁸

U prvim danima ulaska mađarskih trupa Odred za propagandu mađarske vojske širio je priču o raspoznavanju „krivih“ i „nevinih“. Po toj priči, članovi Odreda odmah su uočavali „ko je nevin, a ko nepoverljiv i zlotvor“. Ljude koji su čekali saslušanje najpre bi poredali, a potom bi oficir zadužen za saslušanje izvršio smotru. „Ovo je tipičan mađarski tip iz Kečkemeta“, pokazao bi na jednog, „ne verujem da bi s njim imali problema...“ Među njima ima delikvenata vrlo poniznih sa čudnim osmehom, kojeg iznenada oštro proziva oficir. Oni bi se zbog toga zbunili i počeli zbrkano govoriti, ali bi neki postajali prkosni, te se tako otkrivalo ko je najopasniji³⁹ -- možemo pročitati u izveštaju. Mada je očigledno da je izveštač hteo da istakne ulogu „delioca pravde“ iz mađarske vojske, kao i da je reč o

³⁷ ZDNOR XV/1.65. O navedenom slučaju videti u: Aleksandar Kasaš, nav. delo, 34. Kasaš navodi tragičan slučaj jednog subotičkog srpskog gimnazijalca, koga su 12. aprila ubili ispred gradske kuće, jer su za grupu gimnazijalaca mislili da su četnici. Isto, 35.

³⁸ Petkovics Kálmán, *Áprilistól novemberig, Dokumentumriport. Életjel miniatűrök*, 24. Szabadka, 1973, 32. Miloš B. Lukić, *Žedničke iskre, Hronika Novog Žednika*. Novi Sad, 1978, 411-416. Lazar Rakić, *Nadalj*. Novi Sad, 1988, 207. *Délvidéki Szemle*, 1942. máj. 5.

³⁹ MOL K-428. MTI Könyomatos 1132. cs. 1941. ápr. 22.

podgrevanju mita o četništvu, jer je jasno da se ne radi o pohapšenim naoružanim četnicima, jer su oni na licu mesta streljani. Pod takvu kontrolnu istragu dolazili su ljudi na osnovu sumnje i prijava; oni su stajali pred istražnim ofirom.

Unapred izgrađenim i svesno širenim mitom o četništvu i uticaju realno ispaljenih hitaca započeta je pacifikacija ponovo osvojenih teritorija, koja je drastičnu formu dobila na prostorima Bačke. Vojno vođstvo je akcijom čišćenja želelo da ispravi svoj okrnjen ugled.

Po danas prihvaćenoj proceni, prilikom ponovnog zauzimanja Delvideka mađarske honvedske jedinice pretrpele su gubitak od 7 oficira i 119 vojnika, dok su ranjena 2 oficira i 239 vojnika, a nestalim je proglašeno 10 osoba. Tadašnji službeni podaci govore o 5 palih oficira, 60 vojnika, 3 povređena oficira, 230 povređenih vojnika i 15.000 jugoslovenskih ratnih zarobljenika. Prema jugoslovenskom izveštaju sačinjenom neposredno nakon rata, mađarska vojska je ubila 3.506 civila, od kojih su većinu činili Srbi. Po zvaničnim mađarskim podacima, broj civilnih žrtava bio je mnogo manji prilikom ponovnog zaposedanja teritorije – 1.435 osoba. Na osnovu odluka prekog suda pogubljeno je 313 lica, a u borbama „bandi“ pale su 1.122 osobe.⁴⁰

Dan pre kapitulacije jugoslovenske vojske, tj. 16. aprila mađarska armija je, u vidu *Proglasa*, saopštila da je ispunila svoj zadatak, odnosno zaštitila sunarodnike, kao i da je ponovo priključila teritorije koje su mirom u Trijanonu nepravedno oduzete Mađarskoj. Istovremeno, ona je pozvala bivše pripadnike jugoslovenske vojske da se do 26. aprila jave mađarskim vojnim vlastima i da predaju svoje oružje. Onima koji se ne bi odazvali pozivu, a kod kojih bi bilo nađeno oružje zaprećeno je streljanjem na licu mesta.⁴¹

Nakon ponovnog osvajanja teritorije Delvideka, tj. 14. aprila podmaršal Elemer Gorondi Novak, komandant 3. armije, naredio je pročešljavanje onih teritorija gde je postojala opasnost od „srpskih slobodnih četa“, čime je započeta internacija kolonista i *elemenata* sumnjivih po pitanju vernosti narodu.

„Srpska vlada“, napisao je Gorondi Novak u svojoj naredbi o čišćenju teritorije, „na ote tim teritorijama izvršila je kolonizaciju sa ciljem kontrole Mađara i Nemaca [...] i to uglavnom pored granice i u susedstvu čisto mađarskih naselja [...] Naše trupe su okončale njihovu vladavinu, ali oni smatraju da je njihova nepravedno dobijena imovina u opasnosti, tako da iz osvete, nemajući šta da izgube, nastavljaju beznadežnu borbu...“⁴²

⁴⁰ U svom radu *Magyarország második világháborús embervesztesége* (str. 8), Stark Tamás donosi samo broj vojnih žrtava u sukobu kod Bačkog Petrovca. U tom jedinom ozbiljnom vojnom sukobu je poginulo 65 vojnika, a povređeno 212. *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*. Red. Čedomir Popov, Novi Sad, 1984, 47. Györkei Jenő, *Idegen bírák előtt, Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002, 37–39.

⁴¹ *Reggeli Újság* (Novi Sad), 20. april 1941.

⁴² HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-26/I. b. Muzej Vojvodine, arhivska zbirka (MV AZ), reg. br. 1/3.

Komandant IV bačkog korpusa Laslo Horvat je 17. aprila izdao naredbu u vezi sa akcijom čišćenja terena. Nakon što je naveo mesta komandi četnika i broj njihovih članova, on je jedinicama skrenuo pažnju na to da među „neprijatelje mađarske države“ treba da ubrajaju i „stanovništvo sa srpskim osećanjem“. Po Horvatu, to stanovništvo činili su svi oni koji su se u Bačku naselili nakon 1918. godine. Posebno je naglasio značaj čišćenja u dobrovoljačkim naseljima, jer je u njima bilo više desetina hiljada „neprijateljski nastrojenih osoba“. Vojni vrh je smatrao da su Englezi, zbog mogućnosti nemačke invazije, ubacili svoje agente u Suboticu, gde je bila centrala. Engleske agente je, po Horvatu, trebalo tražiti među Jevrejima i onima koji su sa njima živeli u harmoniji. „Pošto su zarobljeni komunisti pušteni na slobodu pre ulaska mađarske vojske, ova grupa sigurno podupire delovanje četnika“, stajalo je u naredbi.

Gorondi Novak je, navodeći sledeće zadatke, označio najznačajniji smer delovanja: „najtemeljnije“ čišćenje mesta skrivanja srpskih slobodnih četa, presecanje puteva evakuacije i, najzad, pronalaženje rasutog ili sakrivenog oružja jugoslovenske vojske i njihovih sakrivenih pripadnika.⁴³ Stvarni vojni ciljevi akcije navedeni su u poslednjem redu, i to samo kao sporedni.

U samoj pacifikaciji je učestvovala vojska, žandarmerija i vojna obaveštajna služba. Po naredbi, „neodgovorne i fanatične akcije srpskih slobodnih četa“ mogle su se sprečiti samo veoma energičnim merama. Sve one koji su pružali oružani otpor trebalo je streljati na licu mesta, a druge, „sumnjive elemente“ zatvarati u logore za interniranje.

„Kako bi bili što objektivniji“, komanda je koristila informacije dobijene od „poverljivog mesnog stanovništva“. Tako su u danima nakon ulaska mađarske vojske veliki značaj dobile tzv. petočlane i desetočlane komisije. U Somboru je vojni zapovednik grada Agošton Sendrei za osnivanje petočlane komisije zadužio Lea Deaka, koji je kasnije postao glavni župan Bačko-bodroške županije. U ovom gradu je, kao i u drugim mestima, osnovni zadatak komisije bio da pruži podatke o poverljivosti pojedinih lica vojnom vrhu i o tome kako su se pojedinci odnosili prema Mađarima za vreme jugoslovenske vlasti. Sličnu ulogu imao je i Kulturni savez Mađara, kasnije Kulturno-prosvetni savez Mađara iz Delvideka (DMKSZ), čiji je vođa bio Đula Kramer. DMKSZ je potisnuo te kratkotrajne petočlane komisije i dobio monopol na izdavanje tzv. izjava vernosti, koje su bile preduslov za obavljanje funkcija u javnim službama, sticanje državljanstva, ili otvaranje kapija logora za internaciju.⁴⁴

Mađari koji su imali legitimaciju vernosti, kao i članovi Kulturbunda mogli su se slobodno kretati za vreme akcije čišćenja. Kako bi izbegao sukobe sa stanovništvom nemačke nacionalnosti, Gorondi Novak je upozorio jedinice na to da će onaj ko spreči isticanje nemačke zastave i ima primedbe na one koji govore nemački biti pozvan na strogu odgovornost. Deo metoda pacifikacije bilo je i

⁴³ HL A kaposvári 10. gy. d.d. ir. 1941-37/I. b.

⁴⁴ Politikatórténeti és Szakszervezeti Levéltár (u daljem tekstu PIL), mikrofilm F. 634.

uzimanje talaca. Taoci su uglavnom bili ugledni stanovnici pojedinih naselja, koji bi, u slučaju nereda, bili streljani.⁴⁵

Kao „krajnja mera“ moglo se preduzeti i iseljavanje stanovnika pojedinih naselja. „U takvim slučajevima stanovnike treba izmestiti na pust prostor udaljen od opštine,“ glasilo je uputstvo, „opkoliti ih vojnim snagama (mitraljezima i strojnicama) i nekoliko dana ih držati bez hrane i vode. Ne treba se libiti ni masovne internacije. U slučaju iseljavanja stanovnika nekog naselja – po propisima – mađarsko, nemačko i drugo (nejevrejsko) stanovništvo od poverenja imalo je izuzetan tretman i trebalo ga je odmah vratiti natrag u svoja naselja“. Ukoliko se radilo o nacionalnim grupama u koje Mađari nisu imali poverenja, odnosno o Srbima, trebalo je imati obzira samo prema starim ljudima, „nesumnjivo bolesnima“ i maloj deci.⁴⁶

Vert je uveo preke sudove na ponovo osvojenim teritorijama, koji su delovali od 15. aprila. Građansko lice je na smrt vešanjem moglo biti osuđeno zbog ubistva, namernog uništavanja nečijeg života, proizvodnje i davanja naloga za proizvodnju, kupovine, davanja naloga za nabavku, držanja i nalaganja držanja eksploziva, oružanog nasilnog ponašanja prema vlastima, uvrede veličanstva i pobune.⁴⁷

Komandanti okruga u kojima je vršena pacifikacija napravili su tačne planove akcije, koja je morala biti završena u roku 3–5 dana. Oni su izvršili „temeljno“ osmatranje, pod kojim se, pored osmatranja terena, podrazumevalo i mestimično detaljno ispitivanje „poverljivih“ meštana. Pošto su predviđali pobunu i masovno bežanje, pripreme su vršili u najvećoj tajnosti. Ni „najpoverljiviji građani“ nisu bili upućeni u pripreme. O ciljevima nije bilo informisano ljudstvo, a niže vojno vodstvo samo u „nužnoj“ meri.

Poučeni haotičnim stanjem u prvim danima okupacije, oni su izradili planove o sadejstvu jedinica i organizovali nesmetanu dostavu dopune. U okruzima su označili mesta budućih logora za internaciju i pobrinuli se za čuvanje zarobljenika i ratnog plena. Takvi privremeni logori ustanovljeni su u Novom Sadu, Subotici, Bačkoj Topoli, Somboru i Odžacima.

Jedinice koje su učestvovalе u akciji odabrane su 17. aprila: 10. pešadijska brigada – niz glavni tok Dunava; od toga južno je 12. brigada vršila pacifikaciju.⁴⁸

Akcija je započeta 18. aprila u podne, mada su spiskove „nepoverljivih pojedinaca“ komandanti jedinica dobili tek sutradan.

Broj odvedenih u logor nam nije poznat, ali znamo da je nakon pacifikacije, još u maju, u privremene mobilne sabirne logore internirano 10.459 dobrovoljaca, Jevreja i osoba iz Delvideka koje su, po pitanju tzv. vernosti naciji, bile sumnjive.⁴⁹ Njihovim iseljavanjem ćemo se još baviti.

⁴⁵ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-19/I. a.

⁴⁶ Isto, 1941-I/c.

⁴⁷ HL VKF 1941-4-431. Uredba je objavljena 17. aprila, sa retroaktivnom važnošću od 15. aprila.

⁴⁸ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-31/I. a.; 22/I. b.

⁴⁹ PIL F. 815/1 HL 1941-51/I. a.; 30/I. a; 27/I. b.; 28/I. b.; 24/I. b.

Granica određena u Trijanonu kao zaštitna linija sigurno je zatvarala put onima koji su nameravali da putuju u unutrašnjost države, ali na polju nepoverenja nije delovala. Pod dosad nerazjašnjenim okolnostima, u aprilu je ubijen pravoslavni sveštenik Miloš Apić iz Hercegsantoa, koji je živeo iza trijanonske granice. Đorđe Zubkovič, budimski episkop, ministru unutrašnjih poslova nije uputio protest samo zbog slučaja Apić nego i zbog hapšenja mnogih srpskih stanovnika Batanje, kao i zbog internacije više pravoslavnih sveštenika, veroučitelja i školskih nadzornika.⁵⁰

Nakon akcije čišćenja, general Horvat je sa zadovoljstvom zaključio da je bio primetan „čvrsta disciplina i ciljno svestan rad“. Međutim, neposredno nakon završetka akcije je priznao da je stanovništvo lovljeno i internirano bez ikakvog reda. Horvat je pozvao svoje jedinice da započeti posao nastave sa još većom „svešću o zacrtanom cilju i promišljenije“.⁵¹

General-lajtnant Gorondi Novak je 21. aprila 1941. godine pohvalio delove korpusa i jedinice 3. armije: „Oficiri i podoficiri i honvedi 3. armije su u duhu pramađarskih vojnih vrlina doprineli uspešnim borbama, odnosno brzom osvajanju teritorije između Dunava i Tise.“⁵²

U svom izveštaju od 27. oktobra 1941. godine, Lajoš Bola, privremeni otpravnik poslova Mađarske u Beogradu, izvestio je Bardošija o priznanju nemačke ambasade i vojnih krugova u Beogradu.

„Po Nemcima, okupacija Bačke“, napisao je, „može da bude školski primer kako se u jednoj osvojenoj pokrajini uspostavlja red i mir“.⁵³

Sistemom tzv. samovoljnog napuštanja Delvideka oterani su stari kadrovi državne uprave, nastavnici, učitelji, advokati i novinari. Od „onih koji samovoljno odlaze“ traženo je da, uz prisustvo svedoka, potpišu izjavu po kojoj sopstvenom voljom zauvek napuštaju teritoriju Mađarske i prema Mađarskoj nemaju nikakvih novčanih potraživanja. Veliki broj tih lica je otišao u Banat. Sa sobom su mogli poneti pokretna dobra. Tačan broj onih koji su na taj način otišli se ne zna. Podaci su poznati samo za jedno naselje, tj. za Stari Bečej, iz kojeg je u periodu 1941–1943. godine otišlo, odnosno na taj način napustilo državu – 217 osoba.⁵⁴

U ovom jednoglasnom horu je glas digao poslanik Endre Bajči Žilinski, koji se već na dan napada na Jugoslaviju, tj. 11. aprila pismeno obratio predsedniku

⁵⁰ MOL K-149. BM res. 1941-1-9400. Istragu u vezi sa ubistvom Apića vodio je komandant vojne uprave Delvideka. Pošto nismo pronašli zapisnik o istrazi, okolnosti vezane za ovo ubistvo nismo mogli rekonstruisati. Međutim, na osnovu dopisa budimskog episkopa Zubkoviča možemo pretpostaviti da se radilo o ubistvu sa političkim motivom.

⁵¹ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. A IV. hadtest paracsnoxsága 4. sz. biz. hadtestparancsnoxság parancsa. 1941. ápr. 24.

⁵² Isto. 1941-107/I. a.

⁵³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-6727.

⁵⁴ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 44.

vlade Bardošiju. U pismu je, između ostalog, oštro ukorio vladu zbog toga što se, usled nemačkog pritiska, nije pridržavala mađarsko-jugoslovenskog sporazuma, a takođe je kritikovao nesrečno sastavljen proglas, jer, kako je napisao, sporazum koji je sklopljen između dvaju naroda kojeg bi se – bar u duhu– trebalo poštovati i tome prilagoditi političko ponašanje. Po njegovom mišljenju, odnosno kako je naveo u pismu priključenom memorandumu, akciju pokrenutu protiv Jugoslavije trebalo je smatrati „neizbežnom okupacijom za uspostavljanje reda“ i nije je trebalo vezivati za vojne delatnosti. Upozorio je i na to da je od sporazuma o mađarsko-jugoslovenskom prijateljstvu trebalo držati podalje svaki *zao glas* akcije i mogući rizik.

Predsednika vlade je upozorio na činjenicu da se prema „hrabrom srpskom narodu“ ne može voditi kratkoročna politika, bazirana na principu „oko za oko zub za zub“. Interes i čast Mađarske treba da se zasnivaju na zbližavanju dva naroda koja žive na ponovo osvojenim teritorijama, a tamošnji „vladin poverenik“ treba da bude „pravi, velikodušan i kulturni Mađar“. Bardošija je, takođe, upozorio na činjenicu da se u danima ulaska mađarske vojske svirala ratna huškačka pesma „Stani, stani pseto Srbijo“, koju je „budimpeštanski ološ“ pevao tokom Prvog svetskog rata.⁵⁵

Ulazak i pacifikacija bila je uvertira mađarske manjinske politike u Delvideku. Prvobitni cilj te politike bio je ukidanje jugoslovenske agrarne reforme i kolonizacije, stvaranje jednog novog kolonizacijskog sloja i korekcija nacionalnog sastava stanovništva na toj teritoriji. Od samog početka bazirala se na ideji o saradnji sa „prastanovništvom“, odnosno Srbima koji su tu živeli i pre 1918. godine. Mađari su ponovo postali državotvorna nacija, te su očekivali kompenzaciju za sve pretrpljene uvrede – u vidu zaposlenja, zemlje, škole, društvenog ugleda, pa i privilegija. Sudbinu slovenskog naroda, pre svega Srba, koji su ponovo postali manjina, u prvim danima promene imperije određivale su dva činioca: principi nacionalne politike mađarske vlade, koje je mađarska vojska realizovala specifičnim sredstvima, i držanje ovdašnjih Mađara, koji su ponovo dobili važnu političku ulogu.

Kao što smo videli, „glavnu vlast“ preuzela je vojska i Henrik Vert. Tako je armija postala jedini vojno-politički činilac u Delvideku.⁵⁶

⁵⁵ Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 121–122. Juhász Gyula, *Diplomáciai iratok Magyarorszáig külpolitikájához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982 (u daljem tekstu DIMK). V. k 726 sz. irat 1040-1041.

⁵⁶ Komandant intendantata Heslenji je 18. aprila, ističući nezavisnost od građanske uprave, proglasio nevažećom svaku uredbu koja je bila na snazi u južnim delovima, a koja nije dolazila od intendantske komande ili Južne vojne uprave. HIL VKF 1941-1/el.n.3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18.

Formiranje mađarske vojne uprave i počeci nacionalne politike

Zadatak vojne uprave, koji je utvrđen tokom prethodnih osvajanja, bio je priprema za prelazak sa jugoslovenske uprave (nekada čehoslovačke, rumunske) na mađarsku civilnu upravu.

Ponovnim priključenjem Delvideka iz njegove suštine je proisteklo, uspostavljanje i rad vojne uprave koje se raščlanilo na dve, jasno razdvojene faze. Prva faza, tzv. prisilna vojna uprava trajala je do 30. aprila. Njen cilj bio je vojno zaposjedanje pomenutih teritorija, i to, kao što smo videli, bez regularnog otpora. Tokom ove faze je gušeno svako potencijalno suprotstavljanje, a sprovedena je i „akcija čišćenja“ odnosno internacija manjina.

„Struktura sistema upravljanja“, kako je Vert saopštio, „je služila delovanju armije“. Prvi nivo vojne uprave činili su sreski i gradski vojni komandanti. Tako je, na primer, komandant grada Novog Sada bio Ferenc Bajor. Na njegovu zapovest, jevrejska zajednica od 4.600 pripadnika je prilikom zauzimanja grada morala da sakupi 5 miliona pengea ratnog nameta u roku od 48 sati. Taj zahtev je verskoj zajednici ispostavljen 19. aprila, sa obrazloženjem da pune dve decenije nije plaćala porez mađarskoj državi i da to mora retroaktivno učiniti. U istrazi sprovedenoj tokom 1942. godine, nakon koje je uhapšen, raščinjen i osuđen na dve godine zatvora, Bajor je tvrdio da su novosadski Jevreji, radujući se „što ih je mađarska vojska oslobodila od srpske tiranije, sami ponudili taj novac“.⁵⁷ Od somborskih Jevreja je, takođe, zahtevana isplata 5 miliona pengea, zbog njihovih „ranijih krivica“, „velike“ lojalnosti jugoslovenskoj državi. Vojni izvori tvrde da su oni sami ponudili novac za unapređenje grada – jer ih je „grizla savest“ zbog ranije lojalnosti, kao i „zbog toga što su oni organizovali četnički pokret“.⁵⁸ Gradskom vojnom upravom u Somboru rukovodio je general Agošton Sendrei, a u Subotici general-major Deže Bitó. Tada je uspostavljeno 5 gradskih i 17 sreskih komandi. One su bile podređene vojnoj upravi Južne armije, kojom je rukovodio general-lajtnant Bela Novakovič (Novakovičev neposredni rukovodilac bio je komandant 3. armije Elemer Gorondi Novak.) Vrh vojne uprave činila je intendantska grupa koja je bila podređena Vertu. Na njenom čelu je bio Jožef Heslenji. Vert je bio direktno podređen Hortiju. Županijski sistem koji je odgovarao vojnoj upravi nije uspostavljen. U okviru intendantske grupe delovao je savet za vojnu upravu i vojni komesarijat. Vojna uprava bavila se pitanjima vezanim za javnu upravu i privredu, a vojni komesarijat je rešavao zadatke u vezi sa snabdevanjem,

⁵⁷ HL VFK 1942-1-5006/eln. Tokom pretresa Bajorovog stana pronađen je pornografski album sa njegovim slikama. Nakon dolaska Salašija na vlast, on je rehabilitovan. Jugosloveni su ga nakon rata streljali kao ratnog zločinca. Kádár Gyula, nav. delo, 378–379.

⁵⁸ MV AZ, mađarska vojska 2/140.

ishranom i regulisanjem cena. Ustrojstvo armijske uprave bilo je isto kao i cele intendantske grupe.⁵⁹

Vojnu upravu činila su profesionalna i reaktivirana vojna lica. To su, pre svega, bila lica koja su stekla iskustvo u periodu vojne uprave u Erdelju. Ona nisu imala skoro nikakva znanja o ovoj sredini, mada je general-lajtnant Novakovič bio poreklom iz Delvideka i dobro je govorio srpski. Niko ih nije pripremio za specifične prilike, odnosno mešoviti nacionalni sastav stanovništva Delvideka. Vert je, u jednom od svojih izveštaja, priznao da su materijal u vezi sa specifičnim nacionalnim odnosima u Delvideku, koji je činilo nekih 400 stranica, dobili „za jedva dve nedelje“. Do tada su imali „standardni“ erdeljski model, koji je odražavao sasvim drugačije ekonomske, društvene i nacionalne odnose.⁶⁰

Zato je, najverovatnije, nastupajuću vojsku pogodilo to što narodnosti Delvideka nisu bili isti sa „vernim i privrženim“ nekadašnjim narodnostima. Pal Bala, vodeća ličnost vladinog Odeljenja za narodnosti, kasnije je zabeležio: „Bili smo razočarani kada smo nakon ponovnog priključenja dobili informacije o tome da su se pojedine naše jedinice pri ulasku susrele sa neprijateljskim stavom. Svoju budućnost stanovništvo Delvideka više nije videlo u tesnoj saradnji sa Mađarima, već u ojačanoj nacionalnoj samosvesti, odvojeno od Mađara. Bez ushićenja i, da priznamo, mestimično sa razočaranjem primilo je ponovno uspostavljanje mađarske imperije.“⁶¹

Nakon kapitulacije Jugoslavije 17. aprila i nakon akcije „čišćenja“ ponovo osvojenih teritorija, Vert je smatrao da je sazrela situacija za uvođenje *redovne* vojne uprave. U poverljivoj upravnoj naredbi, svoju odluku je obrazložio „izmenjenom vojnom situacijom i udaljavanjem fronta od granica Mađarske“.⁶²

Drugi period vojne uprave odnosio se na smanjenje upravne uloge okupacionih jedinica, koje je postepeno dolazilo do izražaja. Vert je još i 14. maja morao upozoriti jedinice na to da više ne mogu obavljati zadatke vezane za upravu, npr. internaciju, odnosno da u takvim poduhvatima mogu učestvovati samo kao sigurnosne snage.⁶³

Paralelno sa uvođenjem sistemske vojne uprave došlo je do personalnih i organizacionih promena unutar vojne uprave. Promena u organizaciji je, u stvari, značila da je, umesto upravnog pododeljenja, osnovano Građansko odeljenje pod vođstvom Ivana Fratera, savetnika u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Kada je reč o intendantskim grupama (*szállásmesteri csoport*), delokrug delovanja pojedinih njihovih odeljenja se proširio, odnosno promenio. Odeljenju za vojnu

⁵⁹ HL VKF 1941-1-5700/el. 1941-1/el. 1. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 11., i MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-2397.

⁶⁰ HL VKF 1941-15700/el.

⁶¹ Balla Pál, *A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai*. Láthatár, 1942, 10. sz., 262.

⁶² HL VKF 1941-1/el. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 30.

⁶³ HL VKF 1941-1-5192/el.

upravu pripalo je opšte principijelno upravljanje, policija, žandarmerija, vojna obavještajna služba, putovanja, pitanje izbeglica, lična pitanja i propaganda. Novoosnovano Građansko odeljenje preuzelo je upravljanje unutrašnjim, finansijskim, školskim, poljoprivrednim, sudskim i transportnim poslovima. Odeljenje za privredu je, u suštini, ostalo nepromenjeno. U rukama Ratnog komesarijata ostalo je snabdevanje, ishrana i regulisanje cena. Pojedina odeljenja su vezu sa intendantom održavala preko oficira generalštaba. Heslenjija je na čelnom mestu intendanta zamenio general-lajtnant Zoltan Decleva.⁶⁴

Ove mere su, van svake sumnje, ukazivale na sređivanje situacije. Pojava civilnih odela među uniformama značila je planiranje brzog prelaska na civilno upravljanje. Uvođenjem redovne vojne uprave započet je proces uključivanja ponovo pripojenih teritorija u matičnu državu.

Nakon vojne smotre u Somboru, održane sredinom maja, Vert je penzionisao podmaršala Lasla Horvata, generale Belu Tereka i Pala Peterdija i četiri komandanta puka. Njihovo penzionisanje objašnjeno je činjenicom da su im jedinice bile u panici i nisu bile disciplinovane prilikom ulaska vojske.⁶⁵

Kao što smo videli, Vert je 11. aprila izdao naredbu za uvođenje vojne uprave na celokupnoj teritoriji. Hrvatske aspiracije ka Međumurju su, međutim, dovele do promene namera i vlade i generalštaba. Savet ministara održan 13. aprila, na kojem je, na nemački zahtev, odlučivano i o upotrebi Brze brigade van mađarskih granica, već je zauzeo stav po kojem ulazak u Međumurje nije značio zauzimanje te teritorije za sva vremena. Zato je naglašeno da je navedena opsada bila „isključivo vojna“.

Na odlaganje uvođenja vojne uprave u Međumurju nije uticalo samo otvoreno pitanje mađarsko-hrvatske granice. Kako je naveo Bardoši, stvar je morala biti „vrlo obazrivo tretirana“ i zbog Nemaca. Po informacijama predsednika vlade, vođa nemačke narodnosne grupe je u Zagrebu, pred privremenim vođom države Kvaternikom, izjavio da je Mađarska opsela Međumurje mimo nemačke volje. Isticanje vojne prirode opsade imalo je za cilj da hrvatsku vladu ne dovede u tešku situaciju, jer je ona, zasigurno, morala savladati veliki unutrašnji otpor kako bi dobila priznanje i utemeljenje svoje vlasti. Ulazak vojske Bardoši nije hteo prikazati kao svršenu stvar ni pred Hrvatima, ni pred mađarskom javnošću, a ni zbog toga što bi, kako je rekao, mađarska vlada „mogla doći u tešku situaciju pred mađarskom javnošću ako bi se nakon svečanih dočeka kasnije, možda,

⁶⁴ HL VKF 1941-1/el. n. 8. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 30.

⁶⁵ MV AZ MK 2. reg. Br. 140.

morala povući sa tih teritorija“.⁶⁶ On je i štampi naložio da se ne bavi opsadom Međumurja.

Dva i po meseca kasnije Bardoši je sam požurivao reviziju oprezne vladine politike. Na sastanku Saveta ministara održanom 8. jula najavio je „da se svaka preduzeta ograničavajuća mera ukida“, da se uvodi vojna uprava i da se Međumurje mora priključiti mađarskoj državnoj upravi. Preduzimanje navedenih mera predsednik vlade je obrazložio potrebom da se osigura red i mir, kao i odlučnim nastupom protiv širenja komunističke propagande.⁶⁷ Te mere su uvedene kao retorzija zbog odugovlačenja Hrvata. Pre toga je Berlinu saopšteno da su pregovori o granici sa Hrvatima na mrtvoj tački i da se zbog toga u Međumurju uvodi vojna uprava. Bardoši je rekao Stojajiu da se prilikom obrazlaganja pomenute mađarske odluke pozove na Hitlerovu izjavu o hiljadugodišnjim granicama i naglasi činjenicu da se Horti „vrlo teško odlučio“ za predaju četiri prekomurska naselja Nemačkoj.⁶⁸

Drugog dana, tj. 9. jula general Žolt Timar, vojni komandant Čakovca, izdao je sledeće saopštenje: „Naredbom komande Mađarske kraljevske honvedske vojske u Čakovečkom i Prelaškom okrugu je noćas, u 24 časa, stupila na snagu vojna uprava. Tako je Međumurje konačno i zauvek vraćeno Mađarskoj. Pozivam građane da isticanjem zastave majke države Mađarske izraze svoju radost, u duhu ovog radosnog dana. Upozoravam stanovnike gradova i sela da budu mirni i pristojni jer će se svaki nered sprečavati najoštrijim sredstvima.“⁶⁹

Sledećeg dana, tj. 10. jula Mladen Lorković, ministar spoljnih poslova Hrvatske, predao je oštru protestnu notu Ferencu Marošiju, ambasadoru Mađarske u Zagrebu. Lorković je ovu notu uputio i privremenom otpravniku Nemačke Heribertu Trolu Obergfalu, italijanskoj, slovačkoj i rumunskoj vladi.

⁶⁶ MOL K-27. Mt jkv. 1941. ápr. 13. Pored odlučnih protesta Fišer-Keresteša i Banfija, mađarska vlada je, ipak, dala pristanak na to da ograničene mađarske snage pređu liniju Dunava. Bardoši je na taj način reflektovao na rezerve Fišer-Keresteša i Banfija. On nije želeo da se zbog ovog pitanja zaoštre odnosi Mađarske i Nemačke: „Naše dugoročne ciljeve možemo samo tako osigurati, odnosno braniti, ako ne probudimo sumnju u našu spremnost da pomognemo. Ne smemo zaboraviti da je ruska opasnost prisutna, a Rumunija stalno pravi planove o ponovnom prisvajanju severnog Erdelja, dok su Nemci u Hrvatskoj počeli da ističu činjenicu da u Bačkoj ima i Hrvata. Tako ćemo u bližoj budućnosti biti primorani da višestruko računamo na nemačku potporu, koju ne smemo izgubiti stvaranjem nepoverenja.“

⁶⁷ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jul. 8.

⁶⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarországnak, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt és Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986 (u daljem tekstu WIL), 431. irat, 600–601. Nemci su Serdicku, Petancku i Krošku (Krog) izbočinu, a zatim i Rotenbergovu stazu tražili nazad. HL HM 1941-1/a-38126/el.

⁶⁹ WIL 424. sz. irat, 603–604.

Za pomenute događaje hrvatska nota nije okrivila Mađarsku, već Timara, i odlučno je zaključila da Međumurje čini „deo hrvatske narodne teritorije“, da je stolecima pripadalo Hrvatskoj i da je „i u trenutku raspada jugoslovenske države činilo deo Hrvatske“. Na kraju je od mađarske vlade zatraženo da se izjasni o tome da li delatnost general-majora vršena u ime vlade smatra ispravnom i „da li ga smatra važećom“. ⁷⁰

Hrvatska vlada požurivala je sprovođenje odlučnih nemačkih i italijanskih mera protiv Mađarske, ali bezuspešno. Morala se zadovoljiti pretnjama, kakve su, na primer, bile povlačenje pasoša mađarskog ambasadora i uvođenje blokade granice. ⁷¹ Mađarska vlada je nastojala da umiri Hrvate, a izjavu Timara, po kojoj je uvođenje vojne uprave značilo priključenje Međumurja Mađarskoj, ocenila je kao „samovoljnu i nespretnu“. Vlada je smatrala da se pravni status ove teritorije nije promenio, samo su dotadašnji činovnici zamenjeni mađarskim. ⁷² Prema mađarskoj vladi, državnu granicu Mađarske kod Međumurja činila je Drava, a mađarsku upravnu granicu – Mura. To znači da suverenitet Mađarske nad Međumurjem nije bio tema za raspravu, ali je uprava privremeno prepuštena hrvatskim vlastima.

Kao što smo videli, uvođenje vojne uprave nije bila Timarova zamisao, nego odluka mađarske vlade, koju je sproveo šef generalštaba. Međutim, proglašenom koji je izdao Timar javno je saopšteno ono što je mađarska vlada nastojala da prikrije, odnosno stvarni cilj uvođenja vojne uprave. Prema tome, sukob vlade i vojnog vrha nije bio u suštini, već u formi.

Zbog energičnog hrvatskog suprotstavljanja, a pre svega da bi sačuvala nemačku potporu u vezi sa Međumurjem, Mađarska je izradila posebna načela delovanja i funkcionisanja vojne uprave. Prema poverljivoj zapovesti o vojnoj upravi, zaključeno je da svaka doneta uredba važi i za Međumurje, ali i da će stupiti na snagu brojne ispravke. Tako je, na primer, privremeno strogo zabranjeno proterivanje doseljenika i kolonista i kažnjavanje zbog prethodnog političkog ponašanja. Istovremeno su pod policijsku prismotru stavljena „lica koji su bili izrazito antimadžarski raspoložena“. Usled toga je u Međumurje bio interniran mnogo manji broj ljudi nego u Bačku i Baranjski trougao. Do maja je internirano 80 lica, jer su vršili „propagandu“ vezanu za priključenje Međumurja Hrvatskoj. Samo u izuzetnim slučajevima je došlo do retorizije zbog političkog ponašanja u prethodnom periodu. ⁷³

Iako je ranije bila dozvoljena upotreba hrvatske zastave, vojna uprava ju je zabranila. Ona je istakla da u slučaju gušenja nereda, odnosno „i u takvim slučajevima“ treba izbegavati svako zlostavljanje i vređanje „hrvatske samosvesti“. Vojni vrh je, istovremeno, sreskim vojnim komandantima dao uputstvo da sa sta-

⁷⁰ Isto, *Hrvatski narod*, 10. jul 1941.

⁷¹ ZDNOR XII/1. 74. sz. irat, 190–191.

⁷² Mađarski odgovor na notu nismo pronašli. Suština se može saznati iz razgovora Fernlea i Ermansdorfa koji su vodili 17. jula. WIL 426. sz. irat, 805.

⁷³ HL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. júl. 9. HL HM 1941-21-30 769/el.

novništvom komuniciraju na hrvatskom jeziku i da, ako je potrebno, angažuju prevodioce, kao i da se sa bivšim jugoslovenskim činovnicima postupa taktično, te da činovnici koji su položili zakletvu vernosti državi budu angažovani, izuzev onih sa „velikosrpskim ubedenjem“. Nije se protivio ni tome da mesne vlasti svoje predstavke predaju na hrvatskom jeziku, samo je tražio da se priloži i mađarski prevod. Čak su i članovima četničkih organizacija činjeni ustupci. Ako je neko na silu uključen u takvu organizaciju, nije mogao biti interniran. Brojni hrvatski listovi su i dalje izlazili, dok su u Bačkoj zabranjeni svi srpski i mađarski levičarski listovi i časopisi. Za razliku od ustrojstva vojne uprave u Bačkoj i Baranji, prvostepeni organi u Međumurju – Čakovečka i Preloška sreska vojna komanda – potpadali su neposredno pod upravu VKF intendantske grupe.⁷⁴

Uvođenje vojne uprave u Međumurju, Bačkoj i Baranji i različitost odnosa prema Hrvatima i Srbima zavisilo je od uloge pojedinih nacija u Jugoslaviji, odnosno od spoljnopolitičkog razmišljanja Budimpešte. Zbog nestabilnosti svojih granica, mađarska vlada je nastojala da opreznom i tolerantnom politikom pridobije stanovništvo Međumurja, koje su uglavnom činili Hrvati, ili da se pak izbori za njihovu pasivnost. S pravom je pretpostavljala da uspostavljanje Jugoslavije ima širu bazu među Srbima i da njihova lojalnost mađarskoj državi ne podrazumeva se samo od sebe. Zbog odmazde nad Srbima, Mađarska od okupirane Srbije nije očekivala nikakve međunarodne komplikacije, dok je, pored mnogih otvorenih pitanja, nastojala da obezbedi dobronamernost ustaške hrvatske države, nadajući se povoljnom rešenju.

Iseljavanje jugoslovenskih kolonista i doseljenika

Kao što smo videli, trupe koje su nadirale već 11. aprila dobile su naređenje da svakog naseljenika i kolonistu, dakle ne samo dobrovoljce, treba proterati iz države. Bardoši je to mnogo finije, ali suštinski isto, rekao kada se oglasio: „Imanja, korist i prednosti koje su često bespravno, nasilno stečene za vreme vladavine drugih imperija nikada ne mogu biti predmet zaštite prava manjina.”⁷⁵

Doseljenicima i naseljenicima smatrali su one koji su se u Delvidek naselili nakon 31. oktobra 1918. Mada je u Vertovom naređenju naglašeno da se prema Hrvatima treba prijateljski ophoditi, nije precizirano na koji način to treba učiniti. Geografska raslojenost jugoslovenske kolonizacije bilo je nedvosmisleno. Ono se, pre svega, odnosilo na dobrovoljce naseljene u Bačkoj i Baranji, a ne na teritoriju Međumurja i Pomurja.

⁷⁴ HL VKF-1/el. 30. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. júl. 9.

⁷⁵ Bárdossy László, *Magyarágunk és a nemzetiségek*. Láthatár, 1. sz., 1942, 1.

Kao što smo videli, u Bačku je, po nekim podacima, na površinu od oko 53.465 kat. jutara naseljeno 6.175 porodica dobrovoljaca, a po drugim 6.912, dok je u Baranjski trougao naseljeno 235 porodica, koje su posedovale 5.927 kat. jutara. U Pomurje i Međumurje je naseljen zanemarljiv broj Slovenaca, odnosno Hrvata, a među tim naseljenicima nije bilo Srba.

Proterani i uhapšeni imali su istu sudbinu: najpre su prebačeni preko granice, odnosno dospeli su u spomenute privremene logore za internaciju, a kasnije su, zbog protesta komandi jedinica koje su okupirale Srbiju i hrvatske vlade, odnosno zbog naseljavanja Sekelja iz Bukovine, kao i naseljavanja viteza koje je pokrenuto u međuvremenu, prebačeni u druge logore za internirane. Tada su započeti pregovori o njihovom preuzimanju.

Opšta načela i pravila interniranja sadržala je naredba Vrhovnog saveta odbrane *Smernice za postupanje sa interniranima* iz 1939, koja je preinačena u oktobru 1940. godine. Prema *Smernicama* koje su sastavljene 1939. godine, internirati se mogao „onaj ko je bio sumnjiv sa aspekta javnog reda i mira, ili drugih važnih državnih interesa, ili onaj čije je delovanje bilo štetno po privredu“ (isticanje E. Š.). Izmene iz 1940. godine odnosile su se na proširenje kruga osoba za interniranje, odnosno na lica koja su bila *nepouzdana* iz političkih i drugih razloga, kao i na izostavljanje reči „delovanje“ koja je ranije bila navedena kao uslov za nepoželjno poslovanje i na stavljanje interniranja u nadležnost vojnih organa na teritorijama gde su vođene vojne operacije ili pod vojnom upravom.⁷⁶ Uredbom Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. aprila 1941. godine doneta je odluka o interniranju Srba sa mađarskim državljanstvom, odnosno onih koji su živeli na teritoriji trijanonske Ugarske. Po tome, internacijom su bili obuhvaćeni oni Srbi koji su „bili politički zainteresovani za srpstvo, te su njihovo dotadašnje ponašanje i ličnost davali povoda sumnji u to da se spremaju za izvršenje radnji koje su štetne sa aspekta vojne i državne bezbednosti“. Internirani su svi kojima je srpski jezik bio maternji i oni sa srpskim osećanjima, koje su organi policije smatrali sumnjivim – nastavljeno je u naredbi. Prema tome, ni ova nova naredba nije vezivala internaciju za konkretno delo, već je bila dovoljna „sumnjiva“ namera. Tako su sumnjivi postali Srbi, Srbi iz Batanje koji nisu bili iz Delvideka, Milan Grunčič – pravoslavni sveštenik iz Segedina, i drugi.⁷⁷ Interniranje Srba iz južne Mađarske nije bilo regulisano naredbom Ministarstva unutrašnjih poslova, već naredbom Vojne uprave. General potpukovnik Gorondi Novak, komandant 3. mađarske armije, takvu naredbu je 21. aprila izdao trupama za „izviđanje“ i pripremanje logora za internirce u južnoj Mađarskoj, rekavši da će ubrzo doći do „interniranja lica koja su opasna po javni red i mir, Srba i Jevreja, koji su se na Delvidek naselili nakon 31. oktobra 1918. godine“. Akcijom je upravljao general Jožef Horvat. Gorondi Novak je ocenio da „vojna javna uprava još ne može u

⁷⁶ MOL K-149. BM res. 1941-6-5010.

⁷⁷ Isto 1941-1-9000. Arhiv županije Čongrad (u daljem tekstu CsmL), Szeged főispánjának biz. ir. 1941. sz. n.; MOL K-149. BM res. 1941-1-9400.

celosti da funkcioniše“, te nije sposobna da izvrši pripreme za masovno interniranje. Zato je komandi korpusa i brigada dao nalog za obrazovanje privremenih logora za internirce. Trupama je, pre svega, skrenuo pažnju na zatvorena dobrovoljačka naselja, pošto će stanovnici tih naselja „ionako biti internirani“, odnosno pitanje njihove ishrane će se moći rešiti u mestu. „Pošto internirane nameravam iseliti preko Hrvatske“, nastavio je u uputstvu, „mesta za logore treba odrediti pored Dunava i Tise (plovni put dostižan), a samo iznimno blizu železničke pruge Subotica – Novi Sad, tako da su, po mogućstvu, jedno od drugog udaljeni na jedan dan hoda (oko 25 km)“. Nakon toga je jedinicama skrenuo pažnju na to da pripreme za iseljenje drže u tajnosti, „kako prevremeno obelodanjivanje namera ne bi otežalo njihovu realizaciju“, odnosno da „energično pojačaju“ internaciju „opasnih elemenata“ i sprovede je sve do objave uputstva za izvršenje.⁷⁸ Uputstvo za iseljenje, koje su doneli vlada i najviši vojni vrh, isključivo se odnosilo na unutrašnju upotrebu. Uprkos tome, vojni komandant Novog Sada je 25. aprila istakao po ulicama grada proglas u vezi sa internacijom, čiji je sadržaj bio sledeći: „Svaki Srbin, Bosanac, Crnogorac, Jevrej i Ciganin koji pre 31. oktobra 1918. godine nije imao boravište na teritoriji Mađarske, odnosno svaki kolonista i naseljenik dužan je da napusti teritoriju države u roku od 3 dana.“ Proterivanje se nije odnosilo na koloniste Hrvate i one koji su ranije stanovili na teritoriji Hrvatske, pošto je mađarska vlada Hrvate iz Bačke nameravala da iseli tako što bi sprovela jednu mađarsko-hrvatsku zamenu stanovništva. Proterani su mogli poneti sa sobom samo lične stvari i toliko gotovog novca koliko je bilo potrebno „za izmirenje najpotrebnijih troškova nastalih zbog odlaska“. Zemlju je trebalo da napuste preko Petrovaradina – u pravcu Srbije, odnosno preko Mitrovice – prema Hrvatskoj. Proterivanje se nije odnosilo na mađarske i nemačke bračne parove i njihove potomke, žene u drugom stanju, i to samo one kojima je ostalo dve nedelje do porođaja, i lica koja su napunila 75 godina.⁷⁹

Novaković je potez Bajora okvalifikovao kao „samoinicijativni“ i jedinicama je strogo zabranio prebacivanje proteranih preko granice pre nego što se sa nemačkom vojnom komandom koja je okupirala Srbiju sklopi sporazum o preuzimanju. On je naredio da se proglas skloni sa ulica Novog Sada. Slično je postupio i intendant Heslenji.⁸⁰

Uprkos naredbi o obustavi proterivanja, vojni organi su i dalje vršili pripreme za iseljavanje velikih razmera. Istovremeno je ilegalno proterivanje uhapšenih postalo masovno. Tačan broj proteranih ne može se odrediti zbog protivrečnih podataka. U razgovoru koji je 21. oktobra vodio sa Jeneom Gicijem, rukovodiocem „Političkog odeljenja“ Ministarstava spoljnih poslova, Frane, sekretar nemačke ambasade u Budimpešti, pomenuo je 35 hiljada lica.⁸¹ Komanda 2. konjičke bri-

⁷⁸ HL A kaposvári 10. gy. dd. ir. 1941-87/ I. a; PIL F. 815/1., MV AZ 1, reg. br. 25.

⁷⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-47-2784.

⁸⁰ HL VKF-1/el. 3. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. ápr. 18.; MV AZ 1, reg. br. 13.

⁸¹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-798.

gade, koja je bila stacionirana u trouglu između Dunava i Tise, je sama priznala da je do 18. maja prebacila 7.500 lica na srpsku teritoriju. Vlada Hrvatske je 21. jula 1941. protestovala zbog ilegalnog proterivanja 90 Srba u Hrvatsku.⁸² Srbijanski izvori iz tog perioda, kao što je Odbor za izbeglice, koji je formirala Nedićeva vlada, u septembru 1941. godine su procenili da je iz Mađarske izbeglo 56 hiljada lica. Isti ovaj odbor je registrovao 200 hiljada Srba izbeglih iz Hrvatske, 7.500 iz Bugarske i 15 hiljada iz Slovenije.⁸³ Po poslednjoj jugoslovenskoj proceni – koja je, čini se, najrealnija – broj proteranih i iseljenih iz Mađarske bio je 24.921. Po ovim proračunima, u Srbiju je preseljeno 118.167 lica iz Hrvatske, 42.065 iz Bugarske, 48.808 iz Crne Gore i sa albanskih teritorija, a 6.175 lica iz Slovenije. Na teritoriju Hrvatske je tada došlo oko 15 hiljada nepouzdanih stanovnika Slovenije – hrvatskog, srpskog i slovenskog porekla.⁸⁴

Hrvatska vlada nije bila voljna da prihvati Srbe, koje su i Hrvati jasno žigosali kao nepouzdanе. Kada su Hrvati protestovali, mađarska vlada je sa „žaljenjem“ saopštila da neće dati saglasnost za primanje onih koji su već bili proterani. Aladara Tamaša, koji je u Zagrebu, po nalogu mađarske vlade, između 19. i 22. aprila 1941. godine sa Pavelićem pregovarao o uslovima razmene mađarskog i hrvatskog stanovništva, podsticao je sam Pavelić: „Hitno rešimo pitanje Srba koji žive na našoj teritoriji, i to tako što ćemo sve Srbe proterati iz zemlje“. Hrvatska vlada je bila voljna da Srbima koje je trebalo proterati iz Mađarske dozvoli prolazak kroz Hrvatsku, ali se kruto ograđivala od njihovog primanja.⁸⁵

U časovima koji su prethodili kapitulaciji Jugoslavije 17. aprila, Mađarska je od komandira trupa koje su okupirale Srbiju i u službenoj formi zahtevala preuzimanje proteranih.⁸⁶ Tom prilikom, odnosno pre pregovora na kojima je odlučivano o podeli Jugoslavije, Nemci su izbegli davanje direktnog odgovora, mada je na konferenciji u Beču bilo reči o ideji da se izvrši razmena stanovništva između država koje će podeliti Jugoslaviju. Međutim, Nacionalni odbor, obrazovan za vreme pregovora, regulisao je položaj Nemaca koji su živeli na teritoriji Jugoslavije. O položaju Nemaca sa teritorije koja je pripala Mađarskoj tada je rečeno samo toliko da ga i dalje reguliše sporazum prihvaćen 30. avgusta 1940. godine u vezi sa Drugom bečkom arbitražom. Odlučeno je i to da Nemci *sa bilo koje* teritorije bivše Jugoslavije mogu biti preseljeni u Nemačku. Pitanje iseljenja Južnih Slovena je, međutim, regulisano odlukom po kojoj ono spada u domen bilateralnih pregovora država kojih se to tiče.⁸⁷

⁸² HL VKF 1941-I-5349/el.n., valamint MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-R-339-26 995.

⁸³ Milan Borković, nav. delo, 199.

⁸⁴ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd, 1981, 276.

⁸⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67-2749.

⁸⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3102.

⁸⁷ ZDNOR XII/1. spis br. 20, 58-60. str., kao i beleška 10. i 11. naznačenog spisa.

Prema tome, bečki sporazum se nije bavio iseljenjem jugoslovenskog stanovništva sa teritorija koje su pripale Mađarskoj, već je njime samo nagoveštena mogućnost bilateralnih pregovora. Ovo je izazvalo veliko razočarenje u Budimpešti. Mađari su smatrali da takvo rešenje predstavlja ozbiljnu smetnju brzom iseljenju Srba. Sporazum je, ipak, potkrepljivao nade vodećih mađarskih krugova o iseljenju, istovremeno je delimično ograničavala mogućnost sprovođenja njihovih zamisli. U tom pravcu su se kretali i pregovori u vezi sa razmenom nemačkog-hrvatskog stanovništva,⁸⁸ koji su započeti u maju, kao i već spomenuti zagrebački dogovori Aladara Tamaša. Naime, dok se ogradio od preuzimanja Srba i velikodušno ponudio dozvolu za njihov prolaz, Pavelić je dao konkretno obećanje za preuzimanje „svih Bunjevaca“, odnosno, Hrvata iz Bačke.⁸⁹

Prvi protest Nemaca u vezi sa proterivanjima nije se ticao Srba, već je mađarskoj vladi upućen stoga što je, po svoj prilici, proterala i Nemce. Međutim, u izveštaju vezanom za ispitivanje tog slučaja, koji je dostavljen Bardošiju, Declava nije poricao ilegalna proterivanja. On je smatrao da nije isključena mogućnost da je među proteranima bilo i Nemaca. „Ali“, kako je naveo, „njima je, u svakom slučaju, na granici bilo dozvoljeno da se vrate“. Samovoljne akcije okupatorskih trupa i vojne uprave prouzrokovale su mnogo neprijatnosti vladi. Tako je, na primer, mađarski konzulat u Zagrebu 1. maja obavestio Ministarstvo spoljnih poslova o tome da je sto proteranih Nemaca iz Apatina i Novog Sada uputilo žalbu nemačkoj vojnoj komandi u Zagrebu.⁹⁰

Koristeći mogućnosti koje je pružao bečki sporazum, mađarska vlada je 1. maja, posredstvom oficira za vezu Oskara Bajca (Baitz) tražila preuzimanje 150 hiljada Srba iz Bačke.⁹¹ Na zahtev vlade, to je 14. maja reflektovao Oto fon Erdmansdorf, nemački zastupnik u Budimpešti. On je spoljnopolitičkom državnim sekretaru Janošu Vernleu rekao da njegova vlada ne može dati saglasnost za iseljenje Srba iz Bačke. Odbijanje zahteva obrazložio je time što „u Srbiji ni uslovi za ishranu, ni za smeštaj nisu takvi da bi se to moglo sprovesti“. Na taj providedan argument Vernle je odgovorio: „Kod nas nema šta da traže. Njihov ostanak ovde prouzrokovao bi stalna trenja i smetnje. Narod, starosedeooci, ih mrze jer tokom 20 godina ništa drugo nisu radili sem što su izrabljivali ovo područje. Prema tome, oni moraju da se vrate tamo odakle su došli.“ Erdmansdorfa su te reči delimično pokolebale, te je razgovor završio tako što je predstavniku mađarske vlade rekao da mora shvatiti činjenicu da je preuzimanje Srba u tom trenutku neizvodljivo.⁹²

Načelnik generalštaba je tog dana uputio dopis Bardošiju, u kojem ga je pozurivao da neizostavno počne pregovore sa Nemačkom u interesu repatriiranja

⁸⁸ *Ustanak naroda Jugoslavije 1941.* Knj. 1. Beograd, 1962, 544–547.

⁸⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67-2749.

⁹⁰ Isto, 1941-47-2784, 2920, 3143.

⁹¹ WIL 369. spis br. 581, kao DIMK V. spis br. 787, 1118.

⁹² MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3102.

Srba, sa Italijom u interesu repatriranja Slovenaca, Dalmatinaca i Crnogoraca, sa Hrvatskom u interesu repatriranja Hrvata i Bošnjaka, a sa Bugarskom u interesu repatriranja Makedonaca. Po Vertu, praktični deo bi se mogao rešiti tako što bi one koji potiču sa teritorija Srbije i Makedonije brodom prevezli do Beograda, odnosno do neke luke na Dunavu u Bugarskoj, a ljude iz Hrvatske i sa teritorija koje su pod italijanskom vlašću bi vozom prebacili do Zagreba, odnosno Rume. Ovaj njegov predlog bi iseljenima omogućio da unovče svoju imovinu, odnosno da izvezu hranu dovoljnu za period 3–6 dana. Ministarstvo spoljnih poslova je 21. maja izvestilo Verta o tome da su u interesu repatriranja učinjeni potrebni koraci kod nemačke, italijanske i bugarske vlade. Međutim, vlada je smatrala da je još rano za uspostavljanje kontakta sa vladom Hrvatske, pošto „bi se pitanje eventualnog iseljenja Bunjevaca, odnosno repatriranja Mađara iz Hrvatske moglo naćeti u okviru kasnijih rešenja“. Ministarstvo spoljnih poslova nije, izgleda, smatralo da je Vertu potrebno reći da su pregovori o uređenju mađarsko-hrvatske granice i razmene stanovništva propali, tj. da više nije bilo aktuelno iniciranje posebnih pregovora u vezi sa razmenom stanovništva.⁹³

Komanda korpusa 2. nemaćke armije je, preko Bajca, požurivala obustavljanje ilegalnih proterivanja, pozivajući se 15. maja na argumente koji do tada nisu spominjani. Kao što je zabeleženno, proterani su ugrožavali bezbednost nemaćkih trupa, a nastavljanje proterivanja bi imalo uticaja i na mađarsko-nemaćko „prijateljstvo po oruđu“. To je bila ozbiljna pretnja. Hvatajući se za Erdmansdorfov diplomatsku izjavu od prethodnog dana, vlada Mađarske se još uvek nije bila odrekla nade u to da će proterivanjem rešiti pitanje Srba, koje je postajalo sve teži politički teret. Pregovori generala Deže Lasloa, načelnika Odeljenja ratnog štaba Ministarstva odbrane u Beogradu, nagoveštavali su mogućnost kompromisnog rešenja. Nemaćki građanski poverenik javne uprave u Srbiji obećao je Laslou da će preuzeti „ogranićen broj“ proteranih. Raćunajući na to da će vojno obećanje biti ispunjeno, mađarska vlada je dala uputstvo Bajcu na osnovu kojeg je od nemaćke komande trebalo da isposluje „redovno prebacivanje simbolićnog broja lica“, a ne broja koji bi bio od znaćaja za rešavanje njihovog problema do sklapanja nemaćko-mađarsko međudržavnog sporazuma.⁹⁴

Pod uticajem odlučnih nemaćkih protesta, Zoltan Decleva je organima Vojne uprave usmeno, a nakon toga i pismeno, naložio da privremeno obustave proterivanja. Nakon nekoliko dana je obustavljeno proterivanje na hrvatske teritorije, a Decleva je dao nalog da se spreće i „dobrovoljni“ odlasci. Istovremeno je naredio da se bez mnogo buke spreći povratak onih koji su već prebaćeni preko granice.⁹⁵

Uprkos tome, mađarske trupe su i dalje vršile ilegalna proterivanja, koja su budila nadu u brz uspeh. Međutim, Nemci su sada bili oprezniji. Erdmansdorf

⁹³ Isto, 1941-47-3261. O mađarsko-hrvatskim pregovorima videti u: WIL spis 431, spis 613, 442, 618–619.

⁹⁴ HL VKF 1941-1-5183/eln.

⁹⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3553, PIL F. 815/1.

je 27. maja protestovao kod Vernlea zbog pokušaja prebacivanja 4 hiljade Srba iz Bačke. On je izrazio nezadovoljstvo i zbog toga što je još 2 hiljade Srba na granici čekalo proterivanje. Vernle se ponovo branio samo time „da ti ljudi nisu“ iz Bačke: „Tamo ne mogu da ostanu, jer mi nećemo da ih trpimo.“ Nakon toga je nastojao da udobrovolji Erdmansdorfa pozivajući se na istoriju: „Mađarska je već jednom izgubila zato što je pružila gostoprimstvo drugim narodima. To je dovelo do Trijanona. Prema tome, treba da učinimo sve da bismo izbegli još jedan Trijanon. Iz tog razloga, ovaj veliki broj turbulentnih elemenata treba da napusti zemlju.“ Erdmansdorf se pravio kao da akceptira Vernleove argumente, ali je i ovoga puta naglašavao da za to nije pogodno vreme. Na kraju je predložio da se pokrenu pregovori između dve zemlje.⁹⁶

Vert je nekoliko dana kasnije Ministarstvu spoljnih poslova saopštio rezultate ispitivanja u vezi sa slučajevima proterivanja na koje je Erdmansdorf imao primedbe. Poricao je tvrdnju da su vojni organi činili nova proterivanja. Kako je pisao, verovatno je bilo „reči o dobrovoljnom odlasku, do kojeg je moglo doći samo zbog labave kontrole“. Nije priznao ni to da su duž Dunava postavljeni logori za internirce kako bi se proterivanje što brže izvršilo. Štaviše, on je tvrdio da su Srbe internirali samo zato što su bili „opasni za javni red, o čemu svedoči oružani otpor četničkih organizacija“.⁹⁷

Vojno rukovodstvo je, na kraju, bilo prinuđeno da obustavi ilegalna proterivanja, koja su dovela u opasnost „mađarsko-nemačko vojno savezništvo“, a u prvi plan je došla priprema diplomatskih pregovora sa centralnom temom mogućeg preuzimanja proteranih.

Vojno rukovodstvo je prvo su nastojalo da odredi tačan broj onih koji bi trebalo da budu obuhvaćeni proterivanjem. Vlada je krajem maja od Verta zatražila podatke o dobrovoljcima, a posebno o onima koji su se na Delvidek naselili nakon oktobra 1918. godine, optantima, četnicima i Jevrejima koji su se „bilo kada naselili ili izbegli“. Popis je obuhvatao i decu i unučad lica navedenih kategorija. Izuzetak su činila lica koja su sklapanjem braka „stekla veze sa starosedecima“. Decleva je smatrao da je u naredbi o popisu potrebno naglasiti činjenicu da, pored „poverljivih lica“, popisu treba da prisustvuju i opštinske sudije.⁹⁸

Bardoši je početkom juna izdao nalog Stojajiju, ambasadoru u Berlinu, za preduzimanje potrebnih koraka kod nemačke vlade u vezi sa preuzimanjem proteranih. Sticajem okolnosti, mađarska vlada više nije insistirala na iseljenju svih Južnih Slovena koji „nisu bili starosedeci“, mada se, u principu, nije odrekla te ideje. Stojai

⁹⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3522, 3450, MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-R-18 762.

⁹⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3553.

⁹⁸ HL VKF-1/el. 18. sz., Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 26.; PIL. F. 815/1. Do popisa dobrovoljaca, optanata i onih naseljenika koji nisu živeli u zatvorenim kolonijama došlo je tek početkom jula. HL VKF-1/el. 29. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. júl. 3.

je, pre svega, morao da preuzme 12 hiljada dobrovoljaca iz logora za internirane. On je zamenika nemačkog državnog sekretara za inostrane poslove Ernsta Vermana molio za „stav sa mnogo razumevanja“, pozivajući se na to da i oni „vrše slična proterivanja“. Verman je, međutim, opet izbegao davanje konkretnog odgovora i samo je obećao da će se želja mađarske vlade uzeti u razmatranje.⁹⁹

Bardoši je dve nedelje kasnije, pozivajući se na pouzdane informacije, u šifriranom telegramu saopštio Stojajiju konkretne podatke o nemačkim proterivanjima. Prema tim podacima, sa slovenačkih teritorija koje su bile pripojene Nemačkoj bi u kratkom roku u Srbiju bilo preseljeno 280 hiljada Slovenaca, a na osnovu sporazuma sklopljenog sa Hrvatima – iz Bosne bi se u Srbiju naselilo 200 hiljada Srba. Međutim, Nemci uopšte nisu bili voljni da prihvate Srbe iz Bačke i Baranje. Bardoši je molio Stojajiju da, imajući u vidu navedene podatke, „ukaže na ovu diskriminaciju“ i da nagovori Nemce na iseljavanje najmanje 12 hiljada dobrovoljaca.¹⁰⁰

Prema tome, od juna su vođeni pregovori o preuzimanju „najmanje“ 12 hiljada jugoslovenskih kolonista. Zato se sa pravom postavlja pitanje zašto je mađarska vlada tada požurivala preuzimanje dobrovoljaca. Odgovor na ovo pitanje je zato što se u to vreme već završilo naseljavanje Sekelja iz Bukovine na teritoriju sa koje su internirani dobrovoljci, a evidentno je i to da se u logorima za interniranje nije moglo u nedogled držati 12 hiljada jugoslovenskih kolonista, žena i dece koji su smatrani politički nepouzdanim.

Revizija interniranja, započeta u maju, takođe je bila u vezi sa neuspehim brzim i radikalnim rešavanjem proterivanja, kao i sa nastojanjem da se sprovede konsolidacija. Čak je i u naredbi o reviziji priznato da su se interniranja događala i na „osnovu beznačajnih prijava, koje često nisu bile zasnovane na činjenicama, odnosno bile su bazirane isključivo na pretpostavkama i mogućnostima“. O činjenici da su to omogućili upravo ministar unutrašnjih poslova i vojna uprava se, naravno, ćutalo. Opštepoznato je bilo da je u početku jedini put za spas bilo samo mito.¹⁰¹

S obzirom na pregovore koji su bili u toku, Declava je naredio da se internirci razdvoje po narodnostima i da se sa Hrvatima i Bugarima „blaže postupa“.¹⁰² Čini se da je vojno rukovodstvo bilo načisto s tim da Nemci neće postavljati pitanje vezano za postupanje sa interniranim Srbima. Međutim, moglo se pretpostaviti da će upravo to biti jedan od uslova za uspeh pregovora sa Hrvatima i Bugarima.

Stojaj je 25. juna nemačkoj vladi ponovo postavio pitanje vezano za iseljenje. Ovog puta je, znajući za podatke koje mu je Bardoši poslao telegramom, potražio državnog sekretara za spoljnu politiku Ernsta Vajczekera i Voermana i zahtevao preuzimanje 12 hiljada dobrovoljaca. Voerman je, pre svega, pokušao da umanjí značaj iseljenja iz Hrvatske i Slovenije. On je isticao uzajamnost u iseljavanju,

⁹⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3733.

¹⁰⁰ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-6494. Bárdossy 1941. jún. 20-ai számjeltávirata Sztójayhoz.

¹⁰¹ MOL K-149. BM res. 1941-1-18 835.

¹⁰² HL VKF-1/el. 17. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 21.

naglašavajući da će „veći deo Slovenaca koje treba iseliti iz Štajerske ostati u Hrvatskoj, a ovi poslednji će se zauzvrat u Srbiju iseliti isto toliko Srba“. Kao opravdanje, Voerman je rekao da su se za navedena naseljavanja dogovorili još pre mađarskog zahteva, a oba „bi značila suviše veliko opterećenje za područje beogradske vojne komande“. Na kraju je ponovo obećao da će pokušati rešiti pitanje iseljavanja.¹⁰³

U međuvremenu su internirani pravili sve veće probleme vojnim vlastima. Vert je 10. jula, izgubivši strpljenje, poslao pismo Ministarstvu spoljnih poslova u kojem je požurivao iseljenje „Srba“, odnosno Južnih Slovena koji su proglašeni naseljenicima. „Pošto su Nemci i Hrvati već sklopili sporazum o iseljenju“, stoji u dopisu, „došlo je vreme, iz vojno-političkih razloga, za sklapanje jednog sličnog, mađarsko-nemačkog ugovora“.¹⁰⁴

Nakon nekoliko dana, mađarska vlada je stvarno imala razloga za nadu. Martin Luter, rukovodilac Dojčland odeljenja Ministarstva spoljnih poslova Nemačke, 20. jula je saopštio Stojaiju da je beogradska vojna komanda voljna da u Berlinu pregovara o preuzimanju 12 hiljada dobrovoljaca i četnika, ali pod uslovom da „dobije čvrsto obećanje da će se prestati sa crnim tovarima“.¹⁰⁵ Nemci su 30. jula ponovo potvrdili svoju nameru u vezi sa preuzimanjem dobrovoljaca, koju su ponovo vezali za čvrstu garanciju Mađara o sprečavanju proterivanja.¹⁰⁶

Mađarska vlada se lako složila sa nemačkim zahtevom u vezi sa „crnim tovarima“, tim pre što ih je već obustavila. Međutim, ona se nije odriicala preseljavanja takozvanih nestarosedelaca. Pred Nemcima je već naglašavala odluku da pitanje iseljenja želi rešiti sporazumno. Umesto nagoveštavane bilateralne izjave, Stojaj je 22. avgusta izvestio vladu o novim problemima. Toga dana mu je Luter saopštio: „U ovom predmetu (je) došlo do poteškoća. Naime, vojni komandant u Beogradu se trudi da, ovog trenutka, svim silama odbije preuzimanje 12.000 četnika i dobrovoljaca, bez obzira na to što je ranije dao svoju saglasnost.“ Luter je ovog puta saopštio i pravi razlog nemačkog protivljenja: „Nemačko vojno

¹⁰³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-3102. Kodirani telegram Stojaija upućen Bar-došiju, 25. jun 1941. Na nemačko-hrvatskim pregovorima o iseljenjima koje je 4. juna 1941. godine vodio zagrebački nemački poslanik Kaše dogovoreno je iseljenje 5 hiljada intelektualaca koji su okarakterisani kao politički nepouzdana, 25 hiljada Slovenaca koji su se preselili nakon 1914. i oko 25 hiljada seljaka Slovenaca iz pograničnog pojasa u Srbiju i Nemačku. ZDNOR XII/1. 58. sz. irat, 150. Sa slovenačkih teritorija koje su pripojene Nemačkoj do septembra 1941. u Hrvatsku su otpremljena 26.343 lica, iz Srbije u Hrvatsku 38.643 lica, a iz Hrvatske u Srbiju su iseljena 98.643 lica. Po zapisniku o nemačko-hrvatskim pregovorima od 22. septembra 1941, broj proteranih u Srbiju procenjen je na 124.830 lica. Prema tome, Bardošijeve informacije nisu pre-uveličane. ZDNOR XII/1. 164. sz. irat. 133-435 O iseljenjima na teritoriji okupirane Jugoslavije detaljno govori: Slobodan D. Milošević, nav. delo.

¹⁰⁴ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-536.

¹⁰⁵ Isto, 1941-16-542. Sztójay 1941. júl. 20-ai számjeltávirata Bárdossyhoz.

¹⁰⁶ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-566.

rukovodstvo u Srbiji ograđuje se od ispunjenja zahteva zbog atentata i sabotaza usmerenih protiv Nemaca i lošeg privrednog stanja“. „Kako mu je stavljeno do znanja“, nastavio je Luter, „iz Bugarske, Mađarske i Hrvatske su ilegalno prebačeni Južni Sloveni koji, sa nemačkog aspekta, predstavljaju najnepouzdanije elemente, te Nemci strepe da će pregrejani kazan eksplodirati“. Luter je, na kraju, zamolio Stojajia da rešavanje preseljenja dobrovoljaca odloži na neko vreme (po svojoj prilici, do stabilizacije stanja u Srbiji). Stojai je u svom odgovoru napisao da će neizvršenje „sigurno obećanog preuzimanja“ od strane vojne komande u Budimpešti prouzrokovati nepovoljan utisak. Luter je, zatim, ponovo nagovestio da će učiniti sve u interesu postepenog preuzimanja 2–3 hiljade interniraca. S obzirom da je, po njegovom mišljenju, otpor ispoljavan prvenstveno po vojnoj liniji, Stojaiju je predložio da problem pokuša rešiti pomoću nemačkog vojnog atašea u Budimpešti, koji je imao dobre veze u Beogradu.¹⁰⁷

Prema tome, dok se sve više smanjivao broj koji je bio predmet pregovora, nemačko Ministarstvo spoljnih poslova je pregovore ponovo usmerilo prema vojnoj liniji.

Stojai je, uključivanjem Šandora Homloku, mađarskog vojnog atašea u Berlinu, pokušao da iznudi dogovor sa berlinskim vojnim krugovima, a vlada je to pokušala u Beogradu – putem žandarmerijskog nadzornika Mihaja Gergeia i žandarmerijskog majora Lajoša Gala. Gergei i Gal su u novembru i decembru pokušavali da sa nemačkom komandom u Beogradu postignu dogovor o preuzimanju sada već samo 6 hiljada dobrovoljaca. Mađarska vlada je zauzvrat ponudila da će u Mađarsku vratiti Mađare iz Srbije – oko 6 hiljada ljudi.¹⁰⁸

Između savetnika nemačke ambasade u Budimpešti Karla Verkmajstera i Gicija je krajem oktobra došlo do novih pregovora, koji su i ovog puta bili bezuspešni. Gici je, svakako, želeo da se otarasi dobrovoljaca, a Verkmajster se i dalje ograđivao od svakog konkretnog obećanja i opet je zamerio to što su Mađari u avgustu pokušali proterivanja.¹⁰⁹ Mađarska vlada inicirala je pregovore sa italijanskom i bugarskom vladom, pošto su pregovori sa Nemcima pružali sve manje nade; čak su doveli do uzajamnih prebacivanja i nisu se pomakli ni korak napred. Međutim, i ti pregovori su završeni bezuspešno.¹¹⁰

Mađarska vlada je učinila još jedan pokušaj rešavanja pitanja iseljavanja, i to u vreme nemačko-mađarskih privrednih pregovora u vezi sa ukidanjem Jugoslavije – u januaru 1942. godine, najverovatnije po cenu privrednih ustupaka. Po statistici koja je urađena u međuvremenu, ona je želela da postigne iseljavanje 48.067 „kolonizovanih lica“.¹¹¹

¹⁰⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-16/7-5256.

¹⁰⁸ O beogradskoj misiji Gergeija i Gala mađarska vlada je obavestena tek 9. septembra 1942. godine. MOL K-27. Mt. jkv. 1941. dec. 22. Mogućim recipročnim rešenjem Sa-
vet ministara se bavio 22. decembra 1941. godine. OL K-27. Mt. jkv. 1941. dec. 22.

¹⁰⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-798., 827.

¹¹⁰ Mol K-149. BM res. 1942-2-44.

¹¹¹ Isto, 1942-6-6821.

Lajoš Bola, privremeni otpravnik poslova u Beogradu, i Maksimović, poverenik vlade za poslove izbeglica u Srbiji, u toku 1942. godine su vodili pregovore u vezi sa iseljenjem.¹¹² Ovi pregovori su bili beznađni samim tim što su se u Srbiji često menjale marionetske vlade, koje nisu imale nikakvog stvarnog uticaja na donošenje odluka, a, sa druge strane, bile su nesposobne da reše i problem smeštaja raznih izbeglih i iseljenih lica, čiji se broj u međuvremenu povećao na oko 300 hiljada.

Na sednici Vrhovne komande jugoistočnih oružanih snaga održana 16. septembra 1941. godine Harold Turner, rukovodilac nemačke vojne uprave u Srbiji, izneo je razloge jačanja oružanog otpora: početak rata u Rusiji, progon Srba u Hrvatskoj i njihov beg u Srbiju, kao i proterivanje Srba iz Bugarske i Mađarske.¹¹³

Naseljavanje Mađara

Ideja o naseljavanju Sekelja iz Bukovine i Čangova iz Moldaviju u Mađarsku potiče iz poslednjih decenija 19. veka. Mađarska, koja se pripremala za proslavu milenija, uočivši spontani talas iseljavanja u Kanadu i rumunske kneževine – prouzrokovan ekonomskim razlozima, nastojala je da među Sekeljima iz Bukovine probudi ideju o povratku u Mađarsku. Pod pokroviteljstvom takozvane Čangovske komisije, na teritoriju današnje Vojvodine je 1882. godine, prvenstveno u okolinu Pančeva, naseljeno oko 22 hiljade Sekeljima iz Bukovine. Od kraja osamdesetih godina 19. veka do izbijanja Prvog svetskog rata naseljavanje je usmeravano ka okolini Deve, Vajdahunjada (Hunedoara), Stridsentđerđa (Streišingeorgiu), Vicea (Vita) i Bakše (Bocitia).¹¹⁴

Uprkos talasu naseljavanja tokom 1940. godine, mađarska sela Jožeffalva (Vorničeni), Ištenšegitša (Tibeni), Hadikfalva (Dornești), Andrašfalva (Maneuți)

¹¹² MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-16/705. MOL K-149. BM res. 1942-2-7397.

¹¹³ ZDNOR XII/1. 154. sz. irat, 404.

¹¹⁴ Veliki iseljenički talas iz Transilvanije u drugoj polovini 18. veka istorija pripisuje zloglasnoj pogibiji u Madefalvi. Iseljavanje se tada prvenstveno usmeravalo ka Moldaviji, a, kada je Bukovina došla pod vlast Austrije (1774), započeto je preseljavanje Sekelja iz Moldavije u Bukovinu. Austrijska vlada ih je istovremeno naselila u dolinu reke Sučave (Suceava), sa kolonistima Poljacima, Nemcima, Ukrajincima i Rumunima. Elekes Lajos, *Magyarok Moldvában és Havaselvén*. In: *Erdély és népei*, szerk. Mályusz Elelmér, Budapest, 1941, 142–163. Domonkos Pál Péter, *Magyarok Moldvában*. Kolozsvár, 1941. Mikecs László, *Csángók*. Bolyai Akadémia (s. a.). Szádeczky Lajos, *A székelyhatárórség szervezése 1762–64-ben*. Budapest, 1908, 3–7. A. Sajti Enikő, *Székely telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 7–12.

i Fogadjištena (Jakobești) imala su 12.083 stanovnika (2.689 porodica). Njihovi ekonomski i društveni odnosi su, u osnovi, određeni činjenicom da su se Mađari iz Bukovine pretežno bavili zemljoradnjom, a u njihovim rukama je bilo svega 8.557,7 kat. jutara, što znači da je, u proseku, svakom stanovniku pripadalo 0,7 kat. jutara. Bez zemlje je bilo 306 porodica, odnosno 11,3% porodica, a 12% porodica nije imalo kuću. Sekelji bez zemlje i oni koji su posedovali male parcele zarađivali su po okolnim rumunskim veleposedima, kao poljoprivredni sezonski radnici. Zemljoposednici su uglavnom proizvodili povrće – luk i kupus, koje su prevozili u obližnje gradove, uglavnom u Černovic, i Moldaviju. Pored zemljoradnika, društvenu strukturu Sekelja iz Bukovine činilo je 109 zanatlija, 105 aktivnih i penzionisanih železničara, 7 trgovaca, 8 aktivnih učitelja i 3 penzionisana učitelja i 6 sveštenika. Oni su uglavnom bili katoličke veroispovesti, dok su u Andrašfalvi živjele 94 porodice reformatske vere.¹¹⁵

Spoljnopolitičke promene i uređivanje granica nakon izbijanja Drugog svet-skog rata nisu ostavili bez posledica ni narode Bukovine, koji su stolecima živjeli statično i izolovano. Uticaj ovih promena veoma brzo su osetili i oni.

Njihovim putevima je 1939. godine prošlo na hiljade izbeglica iz Poljske. Tada su bili samo preplašeni posmatrači ove prinudne seobe naroda, a za nekoliko meseci su spoljnopolitička dešavanja u neposrednoj blizini odredila njihovu dalju sudbinu i, zajedno sa drugim okolnostima, doprinela njihovom iseljavanju u Mađarsku.

Prvi događaj vezan je za kraj juna 1940. godine, kada je ruska vlada ultimatumom pozvala vladu Rumunije na predaju Besarabije, odnosno severne Bukovine. Drugi događaj odnosio se na Drugu bečku arbitražu, odnosno veoma zategnutu unutrašnju situaciju i raspoloženje protiv Mađara koje se razvilo zbog odluke u Rumuniji. Nasilna predaja severne Bukovine Sovjetskom Savezu se u selima Bukovine prvenstveno osetila na privrednom planu. Černovic, koji je do tada važio za sigurno tržište i do kojeg se seoskim kolima moglo doći za relativno kratko vreme, našao se u granicama Sovjetskog Saveza.¹¹⁶ Anektiranje severne

¹¹⁵ Szabados Mihály, Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 3. sz., 1941, 169–181.

¹¹⁶ Do prvih diplomatskih koraka u vezi sa Sekeljima iz Bukovine došlo je nekoliko dana nakon što je sovjetski ultimatum dostavljen rumunskoj vladi. Mađarski ambasador u Bukureštu Bardoši je, putem telegrama, 30. juna 1940. pogrešno izvestio ministra spoljne politike Čakija o tome da se četiri mađarska sela nalaze „na teritoriji koja je prepuštena Sovjetima“. On je rekao „da mađarsko stanovništvo ovih sela možda ne bi trebalo preseliti u Mađarsku i već sada intervenisati kod sovjetske vlade“. Čaki je, međutim, već prethodnog dana dao uputstvo mađarskom ambasadoru u Moskvi Krištofiju da pita sovjetsku vladu „da li bi bila voljna da preda mađarsko stanovništvo ovih sela“ pošto bi se ona našla na teritoriji Sovjetskog Saveza. Krištofi je 4. jula obavestio Čakija o tome da je postupio u duhu uputstva. Sovjetski ministar spoljnih poslova Molotov je odgovorio da „predaju Čangova sada ne smatra opravdanim“, ali je obećao da će se informisati o navedenom pitanju. Međutim, sela Sekelja iz Bukovine nisu pripala Sovjetskom Savezu, mada se granica nalazila u njihovoj neposrednoj blizini,

Transilvanije je, takođe, prouzrokovalo teškoće, pošto rumunski bojari više nisu hteli da zapošljavaju Sekelje. Položaj Sekelja, koji su inače imali problema zbog nedostatka plodne zemlje, veoma su pogoršale i prethodne četiri godine, odnosno veoma loša letina, vojne obaveze i javni rad izrečeni zbog ratne situacije, kao i najezda izbeglica iz severne Bukovine i Besarabije. Stanovnici Jožeffalve bili su u posebno lošem položaju, jer je dve godine ranije selo potpuno izgorelo.¹¹⁷

Usled ovakvih okolnosti, Telekijeva vlada je, preko neslužbenih kanala, tj. pomoću sveštenika sekeljskih sela, započela intenzivnu agitaciju Sekelja. Malobrojni mađarski sveštenici bili su jedini obrazovani ljudi među Sekeljima, koji su živeli u mnogonacionalnoj sredini. Oni su imali veliki uticaj na njih i odigrali značajnu ulogu u tome što se Sekelji nisu asimilirali, odnosno što su zadržali svoj jezik, tradiciju i običaje, iako su živeli izolovano od Mađara u Transilvaniji. Agitacija koju su vodili krugovi mađarske vlade, vođe Mađara u Transilvaniji i katolička crkva nagoveštavala je uspeh. Kalman Nemet, župnik iz Jožeffalve, za kog bi se moglo reći da je bio skoro fanatičan pristalica ovog preseljenja, bio je u prijateljskim odnosima sa Telekijem, dok je reformatski sveštenik iz Andrašfalve ideju o preseljenju prihvatio sa mnogo manje žara, uglavnom pod uticajem nastalih događaja.¹¹⁸

Na mađarsku vladu podsticajno je delovalo i iseljavanje Nemaca iz južne Bukovine koje je započeto u jesen 1940. godine. Na osnovu rumunsko-nemačkog sporazuma, južnu Bukovinu je napustilo 80 hiljada Nemaca. Major Jožef Horkai, koga je komanda žandarmerijskog istražnog odeljenja uputila u Rumuniju radi sticanja iskustva, u odboru za iseljenje Nemaca, koji je delovao u Rumuniji, u jednom od svojih izveštaja je napisao: „Sa ove linije (Dež /Dej/, Koložvar /Cluj/, Nađvarad /Oradea/, Solnok, Budimpešta ... Š. E.) i mađarska vlada bi mogla da preseli Čangove [...] Sada bi se moglo naučiti kako treba da se odvija jedno prese-ljenje i mogli bi se iskoristiti stacionari za ishranu koje su oni postavili.“¹¹⁹ Ubrzo je započeto naseljavanje rumunskih kolonista umesto iseljenih Nemaca.

i to toliko blizu da su, na primer, seoske šume Andrašfalve, odakle je selo nabavljalo ogrevno drvo, već bile na drugoj strani granice. Šifrirani telegram Barošija upućen Čakiju 30. juna 1940. Šifrirani telegram Čakija upućen Krištofiju 29. juna 1940. Šifrirani telegram Krištofija upućen Čakiju 4. jula 1940.

¹¹⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-P-16/326.; MOL K-63. Küm. res. pol. 1940-27/4-5965.

¹¹⁸ U vezi sa ponovnom gradnjom sela Jožeffalve, koje je u maju 1939. potpuno izgorelo, ovako je pisao: „Zainatio sam se, te ću u vezi sa naseljnjem pre ili posle, ali ću ipak isterati mak na konac, ako ne ranije ono nakon više godina. Zidove i krovove štala i kuća gradićemo tako da ćemo ih numerisati pomoću recki, koje ćemo zaseći sekirom. Radićemo ih sistemom vučjih zuba, bez eksera. Ako kucne čas i dobijemo voz, onda ćemo naš dom rastaviti i odneti na Hortobađ.“ Németh Kálmán, *Százezer szív sikolt. Hazatért és hazavágyó magyarok verőfényes Golgotája*. Bácsjózseffalva, 1943, 261. Njegovo prisećanje ima vrednost izvora. Pisao ga je na osnovu dnevnika koji je vodio tokom naseljavanja.

¹¹⁹ MOL K-149. BM res. 1941-2-5021.

Nakon što je severna Transilvanija ponovo priključena, vladine pripreme za naseljavanje su se, osim tokom prethodne agitacije, koja se odnosila na sekeljsko stanovništvo, temeljile na taktici takozvanog *tihog prodiranja*. I službeni mađarsko-rumunski diplomatski pregovori o preseljenju su započeti u to vreme. Program Telekijeve vlade u vezi sa kolonizacijom u Bukovini i Moldaviji imao je za cilj da spreči dalju etničku izolovanost Sekelja i njihove zemlje od ostalih teritorija Transilvanije na kojima su živeli Mađari i predstavljao je sastavni deo nacionalne politike čiji su zagovornici bili Ištvan Betlen i Pal Teleki. Kao što je poznato, osnova ove nacionalne politike bila je ideja Države svetog Stefana, kojom je zagovaran zajednički život Mađara i narodnosti Karpatskog basena u okviru Mađarske, pod vođstvom državotvornih Mađara.

U danima neposredno nakon ulaska mađarskih trupa u Koložvar, tj. Kluž, Kalman Nemet, koji je 15. septembra prisustvovao Hortijevoj svečanom ulasku u Koložvar, tražio je prijem kod Telekija, koji je tada boravio u Koložvaru. „Grof Pal Teleki me je prijateljski primio, kao onda kada sam ga potražio u njegovom stanu na Jožefovom trgu, ali je posle toga mirno i ljubazno objasnio da se trenutno ne može nadoknaditi propust prošlih vekova. Sa tim pitanjem treba da se sačeka, te mi je rekao da mirno idem kući“¹²⁰, napisao je u svom prisećanju o ovom susretu Kalman Nemet. Međutim, župnik iz Jožeffalve nije se zadovoljio Telekijevim rečima, kojim je izbegnut direktan odgovor, i uspeo je da isposluje još jedan susret. Ovom prilikom mu je predsednik vlade rekao da dođe u Budimpeštu: „Onda ćemo o svemu mirno da se dogovorimo.“ Teleki je, očigledno, želeo da umiri Kalmana Nemeta. Međutim, on je, s pravom, pretpostavljao da će do raseljavanja doći, i to brzo. Nadajući se tome, Nemet je umnožio vest „u pet spisa“ i letke prokrijumčario na granici kod Kosne (Cosna). O efektu letaka Nemet je zapisao: „Svih pet sela u Bukovini dobilo je groznicu od mene, bez obzira na to što sam im, sa mojom jadnom i na ovako naglu stvar nepripremljenom svešteničkom braćom, govorio o stvarima koje su treznile.“¹²¹ Telekijeva opreznost i odgađanje otvorenog načinjanja tema o raseljavanju bili su u vezi sa činjenicom da se mađarska vlada suočila sa teškim problemom vezanim za Mađare izbeglice iz južne Transilvanije i Rumune koji su bežali iz istočne Transilvanije. Teleki nije želeo da, pre nego što se reše otvorena pitanja između Mađarske i Rumunije, koja još nisu bila regulisana uzajamnim sporazumom (na primer optiranje), novim problemom optereti ionako zategnute mađarsko-rumunske odnose. Tada je smatrao da je bolje iskoristiti okvire koje je obezbeđivalo važeće pravo optiranja, odnosno primeniti taktiku „tihog prodiranja“.

Mađarska vlada je ilegalnim putevima podsticala iseljavanje, a Kalman Nemet je ljude iz Bukovine, koji su dospeli u težak materijalni položaj, već iz Budimpešte podstrekavao na preseljenje. Sve više njih je koristilo, ili želelo da koristi mogućnosti koje je obezbeđivalo optiranje, na šta ih je podstrekavala i mađarska

¹²⁰ Németh Kálmán, nav. delo, 317.

¹²¹ Isto, 318–320.

ambasada u Rumuniji. U početku su preko granice dolazili mladi vojni obveznici, sa potvrdom o povratku u domovinu, koju je izdavala ambasada. Rumunske vlasti nisu sprečavale njihov odlazak. Štaviše, one su to donekle i podržavale.¹²² Groznica zbog preseljenja je uzimala sve više maha u selima. U jesen 1940. godine su se uglavnom selili oni koji nisu imali ništa. „Već su počeli da prodaju svoje čizme, jastuke i nastoje da se po niskoj ceni otarase svoje zemlje“, stoji u jednom izveštaju. Rukovodstvo reformatske crkve u Andrašfalvi, koje je u početku bilo suzdržano, Telekiju se podneskom obratilo 13. decembra 1940. godine, odnosno nakon što je na podstrek iz Budimpešte započet popis. U ovom spisu je ukratko opisalo istorijat svog sela i njegov težak privredni položaj, a želje u vezi sa svojim novim naseljem dalo je u 16 tačaka. Za svoje sledbenike je tražilo punopravno državljanstvo, pravo na crkvenu školu, zajednički smeštaj – po mogućnosti pored grada, naselje u ravnici – da bi mogli zadržati svoj tradicionalni način privređivanja, odnosno da bi se, kako je navedeno, mogli baviti prodajom svojih narodnih rukotvorina. Posebno je istaknut značaj dobijanja opštinske šume i pašnjaka u jednom komadu. „Da bi mogli da iznajme jednog čobanina, kako bi deca koja su čuvala stoku mogla ići u školu“ – stoji u pomenutom podnesku. Najradije bi išli tamo gde žive reformati (stanovnici Andrašfalve ispovedali su reformatsku veru): „...da nikad više ne budemo uznemiravani ni zbog toga što smo Mađari, ni zbog naše vere.“ Tako bi mogli da sklapaju brakove i sa drugima, argumentovali su dalje, jer su ranije bračnog druga uglavnom mogli naći iz svojih redova: „Skoro smo svi krvni srodnici.“ Ostale tačke podneska uglavnom su se odnosile na pitanja privrednog karaktera. Osim zemlje koju su posedovali, zahtevali su još 500 jutara zemlje, jer „trenutno na jednu dušu ni celo jutro ne pripada“. Takođe su zahtevali da se ta zemlja za njih ekpropriše, jer je ne mogu platiti, a i na tako dobijenom imanju će se moći snaći samo pomoću dugoročnih kredita. Na nepoverenje izazvano uslovima nastanjivanja iz prethodnih perioda upućivale su one tačke u kojima su pažnju predsednika vlade skretali „na korisna iskustva“ vezana za nastanjivanje u Devi. Sa ovim negativnim iskustvom je, takođe, bilo povezano formiranje odbora čiji je cilj bio da se informiše o naseljima koja je mađarska vlada odredila za njihovo preseljenje. Telekija su molili da članove ovog odbora prizna kao zastupnike Sekelja, te da im obezbedi odlazak u Mađarsku, „slobodno kretanje“ po Mađarskoj i pregledanje mesta koja su određena za naseljavanje.¹²³

U oktobru 1940. godine je i nekoliko mađarskih udruženja požurivalo početak naseljavanja, pošto je već „pet sela psihički pripremljeno da se vrati u domovinu“ (između ostalog Udruženje „Prohaska Otokar“, Zemaljski Sečenji savez, Kolegijum Terezijanum, Zemaljski savez nacionalnog centra za rad). Udruženja je, najverovatnije, o „psihičkoj spremnosti“ informisao Kalman Nemet. Pomenuti podnesak je i nastao zbog njegovog nastupa. Naime, kao što je pisao, jedva je postojala sala za predavanje, ili sedište nekog udruženja u Budimpešti u kojem

¹²² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333., 26 179.

¹²³ Isto, 1941-P-16 326.

on nije propagirao naseljavanje. On je, „izgarajući“, predavanja skoro uvek završavao grcajući u suzama.¹²⁴

Prema tome, pripreme oko naseljavanja, odnosno agitacija, započete su pre nego što je mađarska vlada službeno stupila u kontakt sa rumunskom vladom. One su preduhitrile i odluku Saveta ministara. Odluku o repatriranju, o vraćanju i naseljavanju u domovinu Ministarski savet je doneo na sednici održanoj 15. novembra 1940. godine, a na sednici Ministarskog saveta održanoj 17. januara 1941. godine Teleki je rekao da postoji materijalno pokriće za repatriranje Sekelja iz Bukovine.¹²⁵

Mađarska vlada je ubrzo nakon toga, tj. 4. februara 1941. godine rumunskoj vladi uputila notu u vezi sa repatriranjem Sekelja iz Bukovine, u kojoj je *predložila razmenu stanovništva*. Po popisu koji je izvršen u međuvremenu, razmena bi se odnosila na 2.689 mađarskih porodica u Bukovini, odnosno 12.076 lica. Za preseljenje je Rumunima ponudila da da „saglasnost da se iz zemlje iseli isti broj lica rumunske rase“, mada razmenu stanovništva nije smatrala preduslovom za preseljenje. Tada je, takođe, predloženo da sporazum o iseljenju sklopljen između nemačke i rumunske vlade bude temelj predstojećeg ugovora. Sporazumom o razmeni stanovništva bi onima koji se iseljavaju bilo omogućeno iznošenje pokretne i nepokretne imovine, odnosno njihove protivvrednosti. U rumunskom odgovoru od 7. februara je stajalo samo toliko da je mađarski predlog „postao predmet proučavanja nadležnih organa“. Ministar spoljne politike Baroš je u martu poslao telegram vodećem službeniku mađarske ambasade u Bukureštu Viktoru Renjeiju, požurujući ga na dalje korake. Na intervenciju Renjeija, sekretar za spoljnu politiku Rumunije nagovestio je samo to da će ovu stvar proveriti u Ministarstvu za iseljenje, ali, kako je saopštio, on nije u mogućnosti da da dozvolu za rad državnom službeniku mađarske vlade koga su planirali da pošalju u sela Bukovine, što se, takođe, nalazilo na spisku mađarskih želja.¹²⁶ Tako je agitaciju za iseljenje mađarska vlada i dalje vodila preko svojih ilegalnih kanala.

Zbog odugovlačenja Rumuna, Renjei ni u martu 1941. godine nije video drugo rešenje sem da se iskoristi mogućnost optiranja i da se akcija sprovede na osnovu izdavanja legitimacija za povratak u domovinu. Po njegovom mišljenju, to bi se moglo sprovesti tako što ambasada ne bi izdavala legitimacije samo mladim vojnim obveznicima. Čim je izvestio Ministarstvo spoljnih poslova, on je i preduzeo korake u tom pravcu. Sekretaru mađarske ambasade u Bukureštu za unutrašnje poslove naložio je da izda legitimacije za povratak u domovinu i onima „koji su stvarno bez imovine“. Zbog nesigurne situacije u vezi sa iseljenjem, oni su, naime, došli u takav položaj da je, pisao je Renjei, njihov ostanak bio moguć samo ukoliko dobijaju pomoć. Svoje pokretnosti su polako prodali, verujući

¹²⁴ Németh Kálmán, nav. delo, 325.

¹²⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jan. 17. A. Sajti Enikő, nav. delo, 20.

¹²⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-P-16/326.

agitacijama o iseljenju, koje su obilovale obećanjima. Nove ugovore o sezonskim poslovima nisu sklopili.¹²⁷

Na ponašanje rumunske vlade u tom periodu prvenstveno su uticali sve za-tegnutiji mađarsko-rumunski odnosi i unutrašnjopolitički problemi, a verovatno i iseljenje Nemaca, koje je bilo u toku. Postepeno pogoršanje odnosa između Mađarske i Rumunije dovelo je u pitanje rešenje skoro svih otvorenih pitanja. Rumunskoj vladi, koja se nikada nije stvarno pomirila sa gubitkom severne Transilvanije, nije bilo u interesu da se naseljavanje sprovede putem razmene stanovništva. Verovatno je strepela od toga da će Sekelji iz Bukovine biti smešteni u severnu Transilvaniju, što bi oslabilo jedan od njenih ključnih argumenata – nacionalni sastav teritorije. Njenu spremnost na sklapanje sporazuma nije, verovatno, povećavala ni ilegalna agitacija za preseljenje, a prijateljskim gestom se nije smatralo ni sporo i tiho naseljavanje iz Bukovine.

Mađarska vlada je, u suštini, nastojala da primeni nemačku taktiku iseljavanja. U svom izveštaju koji je 5. marta poslao premijeru Bardošiju, ambasador Mađarske u Berlinu Stojai je to ovako formulisao: „(Svaki politički korak bio je) preduhitren radom političkih agenata. Do sklapanja međudržavnih sporazuma došlo je nakon toga, tj. kada su poverljivi poslanici javili da je situacija sazrela.“¹²⁸

U međuvremenu se ovim problemom sve ozbiljnije počela baviti i vlada kod kuće. Ona je u januaru 1941. godine oformila odbor koji je, shodno njenim idejama, proučavao mogućnosti nastanjivanja Sekelja u županiju Solnok–Doboka. S obzirom na molbu stanovnika iz Andrašfalve, odbor je sastavljen od ljudi iz Bukovine koji su već bili u Mađarskoj, odnosno od službenika koje je odredila vlada. Odbor je ubrzo izradio izveštaj u kojem je vladi skrenuo pažnju na to da je navedena teritorija pogodna za „ne sasvim razbacano naseljavanje“. Prema izveštaju, zatvorenim i kontinuiranim nizom naselja bi pomenuti predeli, koji su, sa aspekta mađarske nacionalne strategije, izvanredno važni kao spona, odnosno most, povezivali Mađare Sekeljfelda i Mađare sa Alfelda. Županija Solnok–Doboka je, kako stoji u izveštaju, bila pogodna za „ne sasvim razbacano naseljavanje“, što je značilo da bi predložena varijanta omogućila isključivo takvo naseljavanje ljudi iz Bukovine, a to su oni koji su se već preselili želeli izbeći. Isti ovaj odbor proučio je i mogućnost naseljavanja u županije Satmar i Bihar. Dok je Teleki svesrdno podržavao prvu varijantu, za drugu se prvenstveno zalagao Kalman Nemet.

Pored pomenutih ideja, sve glasnjiji su bili oni, uglavnom iz vojnih krugova, koji su se zalagali za *totalno preseljenje* Mađara koji su živeli van „hiljadugodišnjih granica“ i narodnosti Mađarske. Dok su se ideje Telekijeve vlade o naseljavanju radale u duhu ideje Države svetog Stefana, ideja koju je koncipirao načelnik generalštaba Henrik Vert, a koju su podržavali vodeći vojni krugovi, trebalo je da se prilagodi radikalnom etničkom rešenju. To rešenja bi bilo aktuelno u slu-

¹²⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1941-P-16/326.

¹²⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-47-1538.

čaju da Nemci pobeđu u svetskom ratu, pošto je Vert smatrao da će precrtavanje etničke mape ovog predela pomoći stvaranju jake Mađarske, koja će posedovati ceo Karpatski basen. Takva Mađarska, kao sila srednje veličine, mogla bi biti jak saveznik Nemačke u zaustavljanju sovjetskog uticaja na Balkanu.

U svom memorandumu od 9. aprila 1941. godine, koji je uputio predsedniku vlade Barošiju, Vert je, „kao prepoznat zadatak državne uprave“, požurivao naseljavanje Mađara koji žive van granica u južnu Mađarsku. Vert je svoj stav argumentovao time da su, „zbog borbi i zbog toga što su eliminisani dobrovoljci“, mnoga naselja ostala pusta i da je 22-godišnja srpska vlast u Delvideku proterivanjima i naseljavanjima znatno oslabila tamošnje Mađare. On je, naime, priznao samo to da su južno od Francovog kanala Mađari i ranije, pre 1918. godine, bili u manjini, ali je, po njegovom mišljenju, baš zato na tom području trebalo nastaniti „nove mađarske elemente“. Na teritorijama severno od Francovog kanala, pošto je prisutnost Mađara tamo „izrazito naglašena“, trebalo bi svim sredstvima potpomoći „prirodni priraštaj“ Mađara. Po njegovom mišljenju, tamo bi bilo dovoljno nastaniti 10 hiljada mađarskih porodica da bi Mađari ojačali. Zalagao se i za to da se, osim repatriranja Mađara koji žive van granica, izvrši preseljenje porodica iz gusto naseljenih okruga Mađarske, koje su, kako je pisao, „sposobni da brojčano pojačaju Mađare koji tamo žive“. Vert je želeo da se sa tih teritorija udalji 150 hiljada Srba, takozvanih nestarosedelaca.¹²⁹

Kada je Mađarska stupila u rat protiv Sovjetskog Saveza, Vert je smatrao da je došlo vreme za postavljanje pitanja u vezi sa nastanjivanjem mnogo većih razmera od prvobitnog. U novom memorandumu, upućenom Barošiju u avgustu, želeo je da pitanje narodnosti zasvagda reši iseljenjem *svih* Slovena i Rumuna iz Mađarske, kao i da ujedno požuri Mađarsku u prihvatanju veće angažovanosti u antisovjetskom ratu. Vert je smatrao da će se na taj način pitanje povratka hiljadugodišnjih granica rešiti pre završetka rata i Mađarskoj ponovno vratiti Banat. Po njegovom mišljenju, uprkos neuspehu ranijih pregovora o iseljenju, od Nemaca se tako mogu iskamčiti ustupci u vezi sa iseljenjem Slovena, Rumuna i Jevreja iz Mađarske, a Mađarska bi, na kraju, zauzvrat dobila deo i od zaliha sovjetskih sirovina.

Barošij je ideju Henrika Verta o totalnom iseljenju okvalifikovao kao „fantaziju“, jer bi se, i po skromnim proračunima, njena realizacija odnosila na oko 8 miliona ljudi. Međutim, predsednik vlade je smatrao da prepreku u ostvarenju ove ideje ne predstavljaju tehnički razlozi, već činjenica da bi ona dovela do smanjenja privredne i političke moći Mađara u Karpatskom basenu. U pismu upućenom Hortiju, on je o tom planu napisao sledeće: „Raseljavanje ovakvih razmera razorilo bi život, a i današnju privrednu strukturu cele ove teritorije.

¹²⁹ Vertov memorandum od 19. aprila 1941. nismo našli. Siže smo rekonstruisali na osnovu spisa *Emlékirat a visszafoglalt Délvidék megoldásra váró lényegesebb feladatairól. Memorandum o najvažnijim zadacima o ponovo zaposednutoj južnoj Mađarskoj koji čekaju rešenje*; (HL VKF 1941-1-5700/el.), kao i na osnovu poverljive naredbe vojne uprave od 27. maja 1941. HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27.

Privredno i vojno, ona bi bila u takvom stanju da bi njeno održavanje bilo jedva zamislivo čak i u najsmelijoj fantaziji, naročito ako uzmemo u obzir činjenicu da bi teritorije na periferiji Karpatskog basena ostale opustošene.“ Bardoši je smatrao isključenim i to da bi „sile Osovine koje su stvorile evropski poredak želele da u Karpatskom basenu stvore vakuum za bilo kakvu nagradu...“¹³⁰

Mada Vertova zamisao o totalnom iseljenju, zasnovana na nemačkom primeru, nije mogla da postane vladajuća koncepcija mađarske politike, trupe koje su dobile ozbiljne političke uloge u južnim područjima, vraćenim u aprilu 1941, u Bačkoj su, u suštini, nastojale da realizuju *totalno iseljenje*, i to, kao što smo videli, prvenstveno Južnih Slovena, proterujući u početku, bez ikakve razlike, dobrovoljce i stanovnike srpske nacionalnosti, kao i druge Južne Slovene.

Na Savetu ministara održanom 28. aprila, nakon što je napadnuta Jugoslavija, Telekijeve ideje o naseljavanju županije Satmar i Bihar zastupao je samo ministar poljoprivrede Daniel Banfi. Ministar odbrane Karolj Barta se, očigledno poznajući stavove Verta, zauzeo za naseljavanje Bačke. Tu ideju je podržavao i Ferenc Žindej, državni sekretar u predsedništvu vlade. Državni sekretar unutrašnjih poslova (kasnije za naseljavanje) Mikloš Boncoš je naglašavao da „Sekelji ne žele da idu među Rumune“. Time je, iako posredno, nagoveštavao stav u korist naseljavanja Bačke. Mada je, očigledno, Boncoš znao da su Mađari iz Bukovine podnosili mnoštvo podnesaka predsedništvu vlade u kojima su urgirali za svoje nastanjivanje na teritoriji gde žive Mađari, znao je i to da se Kalman Nemet zalagao za njihovo nastanjivanje na Hortobađ.

Bardoši je, manevrišući između dva stava, prilično oprezno pokušavao da zauzme svoj stav. Za njegovo kompromisno rešenje prevagnuo je tas u korist naseljavanja Bačke. On je smatrao da „324 porodice koje su se infiltracijom preselile u Mađarsku treba preseliti u Satmar“, a ostale, odnosno većinu treba nastaniti u Bačku, pošto je to već „pitanje naseljavanja“.

Mada šturo vođen zapisnik Saveta ministara odražava samo skicu diskusije u vezi sa pitanjem naseljavanja, ipak se može zaključiti da je većina članova vlade krajem aprila već podržavala ideju o naseljavanju Bačke.

Na kraju je Savet ministara odlučio da ljude iz Bukovine koji se nalaze u Mađarskoj neodložno treba početi naseljavati u Satmar, te da za to nije potrebno čekati formiranje jedne posebnog odbora za naseljavanje. U saglasnosti sa ovom odlukom, akciju je trebalo izvršiti „jednom trenutnom, brzom merom“. One koji još uvek nisu bili napustili Bukovinu trebalo je smestiti u Bačku. Isti ovaj Savet ministara smatrao je da treba obaviti pripreme za nastanjivanje Čangova iz Moldavije, koje je, takođe, pokrenuto ilegalnim kanalima, ali je ocenio da je situacija nezrela za preduzimanje brzih mera.

Na dnevnom redu zasedanja Saveta ministara 28. aprila bila je još jedna važna tačka. Članovi vlade saslušali su referat načelnika privredno-političkog odeljenja

¹³⁰ *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk. Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962, 305–306.

Ministarstva spoljnih poslova Alfreda Nikla o pregovorima koje je vodio sa zamnikom načelnika privredno-političkog odeljenja nemačkog Ministarstva spoljnih poslova Karlom Klodiusom. Tokom tih pregovora Nemci su mađarskoj strani nedvojbeno dali na znanje da Mađarska i Bugarska treba da preuzmu ekonomski teret koji je ranije trebalo da snosi Jugoslavija, kao kompenzaciju za zadovoljenje njihovih teritorijalnih aspiracija na štetu Jugoslavije. Nemački zahtev se odnosio na višak proizvoda Bačke, prvenstveno žito, kukuruz i kudlju. Nakon što je Bardoši nemačke želje ocenio „pravednim i opravdanim“, Savet ministara je jednoglasno dao svoj pristanak na to da se višak poljoprivrednih proizvoda Bačke „u toku rata i do njegovog završetka“ preveze u Nemačku, odnosno Italiju. Vlada je zadržala svoj zahtev u vezi sa poljoprivrednim proizvodima koji su ranije importovani iz Jugoslavije u Mađarsku.¹³¹

U nedeljama nakon ulaska u Delvidek mađarske trupe su proterale više od deset hiljada Južnih Slovena, pretežno zemljoradnika, sa njihovih poseda, tako da je dovedeno u pitanje ispunjenje nemačkih zahteva. Za vladu Mađarske je, samim tim, prioritetna postala ideja vezana za ponovno nastanjivanje teritorije Bačke, koja je donosila obilat plod. U tom pravcu je delovala „putna groznica“, koja je raspirivana intenzivnom agitacijom o naseljavanju, ali je vladu požurivala i nesigurna unutrašnja politička situacija u Rumuniji, nastala zbog gubitka teritorija. Nije bio bez uticaja ni pritisak koji su vodeći vojni krugovi vršili na vladu.

Prema tome, događaji koji su sledili nakon raspada Jugoslavije, a među njima i već završeno masovno proterivanje Južnih Slovena, poništili su i Telekijevu koncepciju naseljavanja Sekelja, a *geografski pravac* naseljavanja je radikalno promenjen.

Vlada je 9. maja rešavala pitanje 53 hiljade kat. jutara koje su u toku agrarne reforme u Jugoslaviji pripale južnoslovenskim naseljenicima, a koje je trebalo iskoristiti za repatrijaciju Mađara.¹³²

Dva dana kasnije, tj. 11. maja 1941. Mađarska je sa Rumunijom potpisala sporazum o preseljenju Sekelja iz Bukovine. Za vladu Rumunije je umirujuće delovalo to što je naseljavanje bilo usmereno prema Bačkoj i nije se ticalo Rumuna iz severne Transilvanije. Sporazum je imovinsko-pravna pitanja preseljavanja ostavio otvorenim, suprotno od prvobitnih zamisli mađarske vlade, pa je mađarska vlada preuzela na sebe odgovornost za obezbeđivanje novih naseljenika, kada je reč o njihovim kućama, zemlji i sredstvima za proizvodnju. Samo dva dana nakon naseljavanja ministar finansija je dobio nalog da izradi nacrt u vezi sa

¹³¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. apr. 28. Osim toga, Nemci su, na osnovu naftnog sporazuma koji je sklopljen u jesen 1940, podneli i deo računa za južnu Mađarsku. Do završetka naseljavanja intendant Heslenji je na imanja dobrovoljaca koja su ostala bez vlasnika imenovao takozvane gazde staratelje, kako bi obezbedio kontinuiranu proizvodnju.

¹³² HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27. MV AZ 1. reg. Br. 44/a.

načinom naplate potraživanja koja su ostala nerealizovana od vlade Rumunije.¹³³ Sporazumom nije obuhvaćen ni raniji predlog mađarske vlade u vezi sa razmenom stanovništva. Sa druge strane, on je poverenicima mađarske vlade omogućio da na licu mesta upravljaju neseljavanjem. Oni koji su se selili mogli su poneti 2 hiljade leja od prodaje svojih pokretnosti. Iznos veći od navedenog ostavljali su kao depozit u mađarskoj ambasadi u Bukureštu. Njihov prtljag sastojao se od dvodnevne hrane, ličnih stvari i nešto pokućstva. Sporazum je zabranio iznošenje opreme za gazdinstvo, pšenice, stočne hrane, stoke za vuču i tov, veće količine hrane i zvona sa crkava. Prva grupa naseljenika je sredinom maja krenula vozom sa rumunske stanice Florin, a poslednja grupa, od 1.500 ljudi, prešla je mađarsko-rumunsku granicu 16. juna. Na mađarskoj graničnoj stanici Kosna prošle su lekarski pregled, a nakon toga su – preko Deša, Kluža, Oradee, Hodmezevašarhelja i preko Segedina – nastavile putovanje prema Bačkoj. Na teritoriju sa koje su iseljeni dobrovoljci, odnosno na 35 hiljada kat. jutara je u junu i julu naseljeno 3.279 porodica (13.200 ljudi) Sekelja iz Bukovine. Kada je započeto njihovo organizovano preseljavanje, oko jedna trećina Sekelja je već bila u Mađarskoj.¹³⁴

U međuvremenu je obrazovana Komisija vlade za repatrijaciju Mađara van granica. Rukovodilac te komisije postao je Mikloš Boncoš, državni sekretar unutrašnjih poslova, a za njegovog zamenika je 24. juna Savet ministara imenovao policijskog savetnika Valera Nađa, koji je od oktobra 1940. učestvovao u priprema za naseljavanje. U Novom Sadu je delovala ispostava poverenika vlade, čijem odeljenju u Segedinu je poveren zadatak vezan za železnički prevoz.

Pristigle porodice Sekelja smeštene su u ispražnjene kuće dobrovoljaca, koje je vojska dovela u red do njihovog dolaska. Vladina komisija brinula se o ishrani i snabdevanju naseljenika sve do pokretanja privredne proizvodnje. Naseljavanje je uglavnom finansirano iz četiri izvora. Vlada je, pre svega, upotrebila pokretnu i nepokretnu imovinu jugoslovenskih kolonista. Pored tog izvora, iskorišćena su sredstva sakupljena u akciji pomoći „za Erdelj“ i akciji „Javne dobrotvorne i humanitarne institucije“ Ministarstva unutrašnjih poslova, kao i zakupninom zemljišnih poseda koji su oduzeti jugoslovenskom stanovništvu i privremeno dati u zakup.¹³⁵

Prema tome, vlada nije ispunila želju preseljenih Sekelja i nije ih naselila na kompaktnu mađarsku teritoriju. Iluzija je ostala i nada da u Mađarskoj mogu živeti zadržavši okvire svojih starih naselja. Stanovnici pet sekeljskih sela u Bukovini

¹³³ Mađarsko-rumunski sporazum o naseljavanju nismo našli. Gombos György, *Bukovinai székeleyek letelepítése a Bácskában*. Láthatár, br. 8, 1941, 190. MOL K-27. Mt. Jkv. 1941. jún. 17.

¹³⁴ MV AZ 1. reg. br. 44/a. HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333. Vincze Gábor, *A bukovinai székeleyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940-1944)*, *Pro minoritate*, 2001/ősz, 141–154. Po njegovom mišljenju, u Bukovini je nakon iseljavanja ostalo svega 19 Mađara.

¹³⁵ MOL K-27. Mt. Jkv. 1941. sept. 16, 1942. febr. 25.

smešteni su u 14 sela, odnosno salaša. Oni iz Hadikfalve došli su u Stepanovićevo (211 porodica, 768 ljudi), Tankošićevo (40 porodica, 166 ljudi), Veternik (40 porodica, 232 lica), Vojvoda Mišić (11 porodica, 42 lica), Staro Đurđevo – koje je pripadalo Temerinu (148 porodica, 590 ljudi), i Sirig (144 porodice, 493 lica). Sekelji iz Jožeffalve i Fogadjištena naseljeni su u Tomićevo (66 porodica, 290 ljudi) i Vajsku (48 porodica, 204 Sekelja). Stanovnici Andrašfalve naseljeni su u Feketić (35 porodica, 153 lica), Mali Beograd (60 porodica, 290 ljudi), Karađorđevo–Pavlovo (174 porodice, 800 ljudi) i u Košićevo (25 porodica, 143 lica). Iz Ištenšegitša su smešteni u dva dobrovoljačka naselja – Sokolac (260 porodica, 1.156 ljudi) i Novu Crvenku (92 porodice, 455 ljudi).¹³⁶

Pri dodeli kuća i ostalih pokretnosti vlada je nastojala da se drži tri principa. U obzir je uzimala veličinu porodice, veličinu imovine koja je ostala u Bukovini i veličinu dobijene zemlje. Po ovom principu se odvijalo i dodeljivanje vučne i ostale stoke. Prema izveštaju koji je Boncoš napisao 20. oktobra 1941, naseljenicima su dodeljena 1.942 konja, 152 ždrebeta, 1.412 krava, 375 junica, 2.542 svinje itd. Odbor vlade kupio je i razdelio 38 konja (sa amovima) i 19 karuca / seljačkih kola; razdelio ih je stanovnicima Hadiknepe i Hortivara. Uprkos tome, vladi je ozbiljne probleme pričinjavao nedostatak konja i kola, kao i drugog zemljoradničkog alata, uglavnom plugova. Nadzornik naselja Hadiknepe je još u januaru 1942. tražio pomoć kako bi plug dobila barem svaka druga porodica. Da bi svaka druga porodica dobila po jedna kola, selu je bilo potrebno još trideset kola.

Pored „poboljšanja“ nacionalnog sastava Bačke, jedan od glavnih ciljeva bio je početak obrade njiva. Prvih dana nakon naseljavanja započeto je zajedničko ubiranje letine (u vidu mobe), koju su zasejali još dobrovoljci, i dovršetak ostalih poljoprivrednih radova. U novim naseljima su organizovana zabavišta, a potom i škole, sa ciljem da žene sa mnogo dece (često su imale 10–12 dece) mogu početi da rade. Organizovanje škola bio je neodložan zadatak, jer je u porodicama bilo veoma mnogo nepismenih. Tako je, na primer, od 160 dece školskog uzrasta u Hadikvaru samo 16 znalo da čita i piše. Vlast je u navedenim naseljima nastojala da otvori i domove zdravlja sa lekarima.¹³⁷

¹³⁶ HL VKF-1/el. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27; MV AZ 1. reg. Br. 44/a. Srpska kolonistička sela su, kasnije, i službene nazive dobila po selima iz Bukovine: Stepanovićevo – Hortivara, Bačkošutfalva (odnosno Stara Moravica), Tankošićevo – Hadikhalom, Veternik – Hadikliget, Vojvoda Mišić – Hadiksalaš, Staro Đurđevo – Hadikfeldje, Sirig (pustara Sirig) – Hadiknepe, Tomićevo – Bačjožeffalva, Vajska – Jožefhaza, Feketić – Reformatus Andrašsalaš, Mali Beograd – Andrašfeldje, Karađorđevo – Pavlovo – Bačandrašfalva, Košićevo – Andrašmađar, Sokolac – Bačištenšegitš, Nova Crvenka – Ištenvelink. HL VKF-1/el. 31. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. jún. 19. melléklet.

¹³⁷ AV Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltsége. F 152. knj. 1. sz. n., AV Birtokpol. kirendeltség. F. 150 br. 2. 30084.

Upravljanje privrednim životom povereno je lokalnim nadzornicima, koje je imenovala vojna uprava, a koji su bili podređeni sreskim privrednim inspektorima, odnosno privrednim stručnjacima Komisije vlade za naseljavanje. Veoma brzo su imenovani beležnici i glavni beležnici – uglavnom iz unutrašnjosti Mađarske, koji su, zajedno sa izabranim sudijama sekeljskih naselja, rešavali manje ili veće probleme sela. Nadzornici naselja vodili su precizne beleške o izvršenim radovima, a na osnovu njih su određivali prihode i delili letinu. Pošto je rešavanje podele zemlje i ostalih imovinsko-pravnih pitanja „iziskivalo određenu, dužu proceduru“, nedodeljene kuće, zemlju i stoku davali su na korišćenje.¹³⁸

Kada je ukinuta naredba o zabrani objavljivanja vesti, koja je uvedena odmah nakon naseljavanja, štampa i radio su se takmičili u hvalospjevima vladine akcije naseljavanja, „koja je sprovedena primernom brzinom“. Po ovim izveštajima, „Bačka, očišćenja od dobrovoljaca“, željno je očekivala „rodoljubne i mađarski samosvesne naseljenike iz Bukovine.“¹³⁹ Međutim, štampa nije pisala o raspoloženju Sekelja. Mada je pri donošenju odluke o njihovom preseljenju važnu ulogu odigralo nacionalno osećanje, vesti su govorile o „veštačkom rodoljublju“, koje je od njih očekivano. Svest koju su probudili njihovi sveštenici i fotografije snimljene nakon dolaska u Mađarsku ne odražavaju samo radost nastalu manipulacijom. Radost i ganutost Sekelja je prvih dana naseljavanja prvenstveno pothranjivala nada da će od nove domovine dobiti zemlju, da će im biti osiguran opstanak i da više neće živeti kao manjina.

U poverljivoj vojnoj upravnoj naredbi koju je krajem maja izdao povodom naseljavanja, Decleva je ovako pisao: „Život izvan domovine 174 godine iziskuju buđenje nacionalne svesti i patriotizma kod Sekelja iz Bukovine. Naime, među njima je uglavnom prepoznatljiv nesumnjiv i jak znak nacionalne svesti. Živeći u stranoj domovini, pomno su pazili na to da sačuvaju svoje mađarstvo, iako su svoj život morali da uredi po pravilima te domovine [...] Uglavnom žude za zemljom. Cilj njihove vanredne štedljivosti je sticanje zemlje [...] Veoma im je važno da zemlja bude uvedena na njihovo ime. Naseljenike treba što pre uvesti u posed, jer ne podnose osećaj nesigurnosti.“¹⁴⁰

Nepriistrasni deo štampe u Mađarskoj je priznao da je odlaganje dodele zemlje do jeseni prouzrokovalo zategnutost, nesigurnost. Raspodela kuća nije tekla bez zastoja, a izvor razmirica je bila i veličina sledovanja od ubrane letine i snabdevanje sredstvima za proizvodnju. Nedostatak navedenih sredstava vojska je nadomestila iz sopstvenih izvora i delom pomoću „naredbe za javne dažbine“ susednih sela. Neki istraživači su upozoravali i podsećali na loša iskustva stečena

¹³⁸ HI VKF-1/el. n. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 27? MV AZ 1. reg. 44/a.

¹³⁹ *A Nép*, 28. jun 1941. *Délvidék*, 29. jun 1941. *Délmagyrország*, 18. jun 1941. Boncoš je u maju 1941. zabranio da se štampa prestonice i provincije bavi naseljavanjem Mađara iz Bukovine, kao i uopšte naseljavanjem Mađara. Zabrana je skinuta nakon završetka naseljavanja. CsmL Szeged város Főispánjának biz. ir. 1941–70.

¹⁴⁰ HL VKF-1/el. n. 19. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. máj. 17. MV AZ 1. reg. Br. 44/a.

tokom ranijih naseljavanja. Oni su na to skretali pažnju službenih krugova: „Ako natalitet ostane ovako veliki, već će sledeća generacija biti prinuđena na iseljavanje.“ Međutim, obrazovanje rezervnih poseda, uvođenje određene zavisnosti sa ciljem sprečavanja prodaje i usitnjavanja poseda uzalud je predlagano.¹⁴¹

Kalman Nemet je sa gorčinom pisao o razočaranju Sekelja prvih dana nakon dolaska. Kada su Sekeljkinje ugledale zgarišta dobrovoljačkih kuća (koje je vojska pokušala da dovede u red pre nego što su naseljenici stigli), „pokrile su oči i učinilo im se da su ispod urušenih krovova ugledale čovečje noge i zaklinjale su se *da [...] neće ostati?*“ u toj čađi i nagorelim kućama. Muškarci su ih smirivali tako što su iz atara donosili malo zemlje, pokazujući im kako je to „veoma plodna zemlja“.¹⁴²

Mađarski zemljoradnici iz okolnih mesta nisu sa oduševljenjem dočekali Sekelje, što je od njih očekivala štampa, a o Jugoslovenima da i ne govorimo. Zategnutost između naseljenika i lokalnog stanovništva proizilazila je iz bojazni da će se, sa jedne strane, revizija jugoslovenske agrarne reforme nastaviti na štetu Slovena, a, sa druge, da lokalno mađarsko stanovništvo njome neće biti obuhvaćeno. Da njihov strah nije bio bez osnova, dokazuje činjenica da je Zajednička komanda Južne armije naredila ograničenje „neumerenih i prekomernih“ zahteva za zemljom mađarskih seljaka i radnika u poljoprivredi. Opšte raspoloženje meštana pogoršavali su i javni radovi i sve češće rekviracije. U skladu sa mađarsko-nemačkim sporazumom, načelnik generalštaba je 18. jula 1941. naredio da se pronađe kukuruz, pšenica, raž i meljavina dobijeni prethodnih godina i 1940. godine na teritoriji cele Bačke, da se sekvestrira količina koja je veća od one neophodne za obrok po glavi i da se izvrši njihov prinudni otkup preko Zadruga „Futura“. Nakon što je ispunila nemačke zahteve, vojna uprava je preostalu količinu dala „nesnabdevenima“ iz Bačke, odnosno novim naseljenicima. Rekviriranje su vršili odredi armije za nabavku hrane, koji su dobili javnu naredbu. Vert je očekivao „ozbiljan, veoma brz i efikasan rad“.¹⁴³

Sve veći broj presuda zbog povrede poštovanja mađarskog naroda i povrede guvernera koje je donosio sud u Segedinu sastavljen od petočlanog posebnog saveta, protivrečio je prezentovanim slikama o raspoloženju naseljenika u nacionalnom ushićenju. Nove koloniste mnogi su čak nazivali „mađarskim dobrovoljcima“ koji su imali privilegovan položaj. Mađarski seljaci i poljoprivrednici očekivali su društvenu i socijalnu pravednost od promene granica, a umesto toga je stigla rekviracija i novi povlašćeni. Jedan osuđeni gazda mađarske nacionalnosti, koji je imao nekoliko jutara zemlje, rekao je: „Čekali smo našu mađarsku braću, misleći da ćemo biti oslobođeni i da ćemo bolje proći, a sada nam nabijaju okove. U ovakvoj državi čovek treba da propadne, a ne da preživi.“¹⁴⁴

¹⁴¹ Szabados Mihály, nav. delo, 179–181.; MOL K-63 Küm. res. pol. 1940-27/7-szám nélküli.

¹⁴² Németh Kálmán, nav. delo, 490–492.

¹⁴³ MV AZ 1. reg br. 125. HL VKF 1941-1-5808/el.

¹⁴⁴ CsmL A Szegedi Tötvényszék iratai. B. IV. 4769. 1941. 6., kao B. IV. 6897. 1941. 2.

Sednica Saveta ministara održana jula 1941. godine je, u suštini, samo odobrila već postojeću praksu da se deo jugoslovenske agrarne reforme o takozvanoj dodeli „stavi van snage“, a deo o iskupu je i dalje smatrala važećim. Time su oslobođena 192 katastarska jutara, koja su mogla biti iskoršćena za ostvarivanje ciljeva posedovne politike. Ovu površinu su, pre svega, činile 53 hiljade jutara zemlje obuhvaćene jugoslovenskom agrarnom reformom – tokom koje su obrazovana 62 zatvorena dobrovoljačka naselja, i 139 hiljada jutara zemlje koja je poticala iz ostalih davanja. Pored toga, računalo se i na prisvajanje oko 16 hiljada kat. jutara jevrejske zemlje. Boncoševa komisija za naseljavanje raspolagala je sa 53 hiljade jutara, dok je ostatak zemlje bilo namenjeno za izmirenje lokalnih potreba. Savet ministara doneo je odluku da se od ove zemlje ne mogu namirivati zemljoposednici koji su oštećeni jugoslovenskom agrarnom reformom. Za to su upotrebljeni posedi u Bačkoj. Odluka Saveta ministara je jasno zaključila: „U toku dodele zemlje mađarska vlada će, pored svetostefanske državne ideje, primenjivati retorzione mere na slovensko starosedelačko stanovništvo, i to u visini, o kojoj će kasnije odlučivati.“ Ovim je vlada omogućila dalja prisvajanja, misleći, očigledno, na jugoslovenske naseljenike i na takozvane nestarosedeoce, koji su još ostali u svojim mestima u severnom delu Bačke. Iz dodele su isključeni oni „starosedeooci“ koji su bili članovi četničke organizacije, ili neke druge slične društvene organizacije, odnosno društava koja su bila „otvoreno ili na neki drugi, prikriven način“ protiv Mađara. Nastojeći da ublaži nezadovoljstvo ljudi koji su živeli u Delvideku, a koji nisu potpadali pod navedene kategorije, čiji je broj bio u naglom opadanju, u slučaju najsiromašnijeg sloja osnovna naredba uzela je u obzir prethodnu isplatu 30% od kupoprodajne cene, kao ni ne posedovanje poljoprivredne opreme, što je, takode, bio uslov. Savet ministara je ministru poljoprivrede istovremeno dao uputstvo za izradu detaljnog plana agrarne reforme u Delvideku, o čemu ćemo kasnije detaljno govoriti.¹⁴⁵

Bardoši je 8. jula ponovo skrenuo pažnju vlade na to „da se ne može čekati sa rešavanjem pitanja vezanog za posede 14 hiljada Sekelja naseljenih u Bačkoj“. Savet ministara se 15. jula vratio na navedeno pitanje, pošto ga zainteresovani službeni forumi još uvek nisu bili rešili. Ovog puta nisu samo zapisani oni koji ne mogu da dobiju zemlju već je zauzet stav o tome da od prisvojenih teritorija zemlju prvenstveno mogu dobiti Sekelji, invalidi borbi u Delvideku, porodice onih koji su pali u tim borbama, „starosedeooci“ i repatrirani iz drugih krajeva. Za razliku od ostalih, Sekelji su dobili olakšicu jer su za svaku krunu čistog katastarskog prihoda plaćali 40 pengea, tako da su zemlju dobili za 75% od ukupnog iznosa, po svemu sudeći kao kompenzaciju za njihovu imovinu koja je ostala u Bukovini. Dok je prethodni savet ministara strogo zabranio plaćanje odštete zemljoposednicima nastale za vreme jugoslovenske agrarne reforme, tadašnja vlada je odlučila

¹⁴⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. jún. 17., kao AV Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltség. F. 152. knj. 1. sz. n. Okupatori i nove države su jugoslovensku agrarnu reformu proglasili nevažećom i na drugim bivšim jugoslovenskim teritorijama.

da se od navedene zemlje mogu izmiriti odštete onima „koji su doživeli veoma veliku nepravdu“.¹⁴⁶

Do novembra 1941. godine je završena predaja zemlje u vlasništvo. Komisija vlade za naseljavanje je Sekeljima iz Bukovine razdelila 35 hiljada katastarskih jutara, a 481 jutro porodicama viteza (2.325 ljudi), porodicama 46 vojnika poginulih u borbama u Delvideku, odnosno 53 porodicama Čangova iz Moldve (161 osoba). Po drugim podacima, pored Kanjiže je naseljeno samo 40 porodica Čangova iz Moldve, tj. 159 ljudi. U eksproprijiranim zatvorenim dobrovoljačkim selima u Baranjskom trouglu su naseljene 1.324 porodice (5.800 ljudi), uglavnom porodice viteza i Čangova iz Moldve, a kasnije su doseljeni Mađari iz Bosne.¹⁴⁷ Prema tome, od 53 hiljade kat. jutara namenjenih za naseljavanje ostalo je 18 hiljada.¹⁴⁸

Svaki bračni par Sekelja dobio je 3 jutra zemlje i 1 jutro po detetu, a vitezi 15–16 jutara po porodici. Na taj način su posedi dobijeni u Bačkoj znatno premašivali veličinu zemlje koju su Sekelji posedovali u Bukovini, gde je jednom članu porodice u proseku pripadalo 0,7 katastarskih jutara. Doseljenici su imali znatne olakšice pri otplatama, kao i neznatne olakšice kod plaćanja poreza. Poreski obveznici postali su nakon oktobra–novembra 1941. godine, tj. kada su postali vlasnici. Kupoprodajnu cenu kuće i zemlje sa popustom trebalo je da otplate za 47 godina, što je zemlju po jutru opteretilo sa još 4 pengea po jutru kao i trošak za naseljavanje i celokupna vrednost dobijenih pokretnosti. Njihovo privređivanje bilo je regulisano strogim propisima, koji su proizilazili iz ratnih uslova, a cilj im je bio ispunjenje obaveza prema isporukama Nemcima. Privredni inspektori kontrolisali su privrednu delatnost sela i nakon dodele zemlje, te su, u zavisnosti

¹⁴⁶ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 8. i júl. 15.

¹⁴⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333 Nada Lazić, nav. delo, 102, Vincze Gábor, nav. delo, 18. Viteška naselja u Bačkoj u formi razbacanih salaša formi osnovana su u Bačkoj u Vajskaretu u Vajski i u Vitezfalvi (Tomićevu), koji je pripadao današnjoj Bačkoj Palanci. U Baranjski trougao su, takođe, naseljeni uglavnom vitezi. Po ugledu na sekeljsku graničarsku oblast, Zemaljski odbor viteza u Čikfeldu je u februaru došao na ideju da se organizuje i južna granična oblast. Na osnovu odluke ministra odbrane Vilmoša Nađa od 12. novembra 1942, „prvi korak opšteg vojnog organizovanja u južnom delu Mađarske“ predstavljalo je osnivanje Prve graničarske viteške čete – od doseljenih viteza (1. januara 1943). Međutim, viteška četa nije ispunila očekivanja, pa su je, nakon duge neizvesnosti, rasformirali 1944. godine. HL V KF-1921-1-5365, 5044, 5697, 5829/el.; HL HM-1942-1/a-1043/Bbk., 1942-1-/a 78 995, 69 500/el.

¹⁴⁸ Poverenik za naseljavanje Boncoš je na Savetu ministara održanom 25. februara 1942. tražio od vlade da zauzme stav u vezi sa korišćenjem zemlje koja je prvobitno namenjena za naseljavanje Čangova iz Moldve. Vlada je odlučila da nove Čangove neće naseljavati u Mađarskoj, već će na toj zemlji naseliti one koji se već nalaze u Mađarskoj, kao i one Mađare koji će stići iz Srbije i Bosne. Boncoš je još u septembru 1941. dobio i nalog da srodnike palih na sovjetskom frontu nastani u Bačkoj. Vlada je sada ovaj raniji nalog proglasila nevažećim. MOL K-27. Mt. jkv. 1942. febr. 25.

od naredbi sa viših instanci, određivali šta i koliko treba naseljenici da proizvedu. Naseljenike su podsticali na to da usvoje ovdašnju, drugačiju tehniku proizvodnje, koju je iziskivala nova zemlja, te su za njih organizovali gazdinske kurseve.

Redovni izveštaji Novosadske ispostave nadzora poseda, koje su sačinjavali nadzornici naselja, omogućuju nam uvid u svakodnevni, mukotrpan život sela. Tako je, na primer, nadzornik naselja okruga Andrašfalve u svom izveštaju od maja 1943. godine naveo da su šećernoj repi i suncokretu insekti naneli 50% štete, tako da se jedva mogao očekivati rod. Drugi izveštaji govore o podzemnim vodama i nedovoljnim količinama stočne hrane i oгрева. Ozbiljni problemi otežavali su i pokretanje škola. Do novembra 1941. godine je osnovano 26 škola u sekeljskim naseljima za oko 4 hiljade učenika. Međutim, da bi bila obrazovana odeljenja za najviše 40-45 učenika, bile su potrebne još najmanje 24 nove učionice. Zbog nedostatka stanova za učitelje, odgovarajuća učiteljska snaga je polako vrbovana. Nadzornik naselja Hortivara (Stepanovićevo, danas Kišalpara) navodi da u školskoj 1942/43. godini u selu nije bilo ni učitelja ni vaspitačice. U Vajski je bilo 6 učionica za 333 dece školskog uzrasta, a u Hadikufaluu su u prvoj školskoj godini bile 2 učionice za 292 dece. U Hadikligetu (Veterniku) i Hadiksalašu je u učionici za 200 učenika predavao jedan učitelj, dok je, zbog bolesti, u školskoj 1942/43. godini nastavu držao samo tri nedelje.¹⁴⁹

Ipak, život naseljenika, koji su uživali velike privilegije, nije bio bez problema. Oni su morali ne samo da prebrode teškoće vezane za dolazak u novu sredinu i „pluća naviknuta na miris borove smole“ priviknu na prašinu ravnice već su morali da udovolje i sve većim zahtevima proizvodnje. Međutim, ni pomenute olakšice nisu sprečile kratkoročno usitnjavanje poseda. Osećaj nesigurnosti povećavao se sa tihim povratkom proteranih jugoslovenskih kolonista, mada je u svakom sekeljskom naselju pojačana žandarmerijska straža čuvala „mir repatriranih“.¹⁵⁰

Nacionalni sastav teritorije je sa naseljavanjem „popravljen“ na oko 11%, ali ovaj broj nije obuhvatao samo Sekelje, viteze, Čangove iz Moldve i druge naseljenike (na primer, službenike, Mađare iz Hrvatske i Srbije) već i Južne Slovene koji su se za vreme popisa stanovništva, iz ovih ili onih razloga, izjasnili kao Mađari. Po jugoslovenskom popisu stanovništva iz 1930. godine, na teritoriji Bačke bilo je 38,2% Mađara i 33,2% Južnih Slovena, dok je po mađarskom popisu stanovništva iz 1941. godine Mađara bilo 49,3%, a Južnih Slovena 23,9%.¹⁵¹

¹⁴⁹ AV M. kir. Földművesügyi min. birtokpolitikai kirendeltség, Újvidék, F 150. br. A./30 055. Újvidéki I. f. tanügyig. kirendeltség kut. 1 bb.

¹⁵⁰ A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*, 72.

¹⁵¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-19 575. Službeni krugovi ni u kom slučaju nisu bili zadovoljni postignutim rezultatima, te su još 1944. godine ozbiljno razmišljali o tome kako bi bilo moguće dalje „razvodniti“ nacionalni sastav u Delvideku. Računali su na to da će se rat završiti na osnovu trenutnog *statusa quo* i da će biti moguće napredovanje „mađarskog klina na jugu“. Isto.

Sekeljski naseljenici se u novu sredinu nisu uklopili ni zbog toga što im je nedostajalo vremena. Njihova kalvarija, kao što ćemo videti, nastavila se u jesen 1944. godine. Bežeći pred novom smenom imperija, opet su seli u kola i njihova seoba se konačno završila u županijama Tolna i Baranja, gde su smešteni u kuće iseljenih, ovog puta, Nemaca.

Pitanje repatrijacije Mađara iz Hrvatske postavljeno je u okviru mađarsko-hrvatskih pregovora o Međumurju¹⁵² Pre nego što su započeti konkretni pregovori o razgraničenju, mađarska vlada je 19. aprila poslala u Zagreb Aladara Tamaša, koji je imao veoma dobre veze u ustaškim krugovima. Tamaš je bio novinar. Godinama je radio u Ženevi, a tridesetih godina je, po nalogu mađarske vlade, stvorio tesne veze sa ustaškim emigrantima. Vlada je preko Tamaša želela da proveri kakav je stav krugova hrvatske vlade po pitanju razmene stanovništva. Prilikom navedenih pregovora Pavelić je rekao Tamašu da se Hrvati odmah mogu upustiti u dogovore o preuzimanju bačkih Hrvata, koje bi nastanili umesto proteranih Srba, te da će dozvoliti prolaz Srbima koje će Mađarska proterati, ali da o njihovom preuzimanju ne žele ni da razgovaraju.¹⁵³ Zbog suzdržanog ponašanja Nemaca, na pregovorima u Zagrebu se nije govorilo o proterivanju Srba preko Hrvatske, ali je hrvatska strana, zbog „velikodušne“ predaje Međumurja, pokazala volju za preuzimanjem bačkih Bunjevaca i sklapanjem sporazuma o iseljenju umesto prvobitno predloženog ugovora o manjinama. Ambasador Maroši je Ministarstvu spoljnih poslova skrenuo pažnju na sledeće: „Verujem da bismo Mađarskoj i mađarskoj budućnosti mnogo veću uslugu učinili ako ne bismo suviše forsirali javnopravni deo formule i gestom visokog stila prepustili ovu rasno već izgublenu teritoriju, da ne bi ostala bolna rana na primitivnoj političkoj osetljivosti – a zauzvrat bi sve napore mogli usmeriti ka razmeni stanovništva, odnosno ka iseljenju.“ Pre nego što je mađarska delegacija napustila Zagreb, Pavelić je Bartoku predložio da se, u slučaju predaje Međumurja, na ovoj teritoriji ne postavlja nikakav vojni objekat. Taj predlog je čak i Bartok smatrao predlogom koji je „prezentovan na primitivan način“.¹⁵⁴

Međutim, Budimpešta je težište i dalje stavljala na rešavanje javnopravnog položaja Međumurja i smatrala da će do predaje javne uprave doći nakon razmene stanovništva. Sa druge strane, Hrvatima je spajanje ova dva pitanja bilo neprihvatljivo. Takav stav argumentovali su činjenicom da bi primena prava Hrvatske u Međumurju, ako se sa preseljenjima bude odugovlačilo, dugo bila onemogućena.¹⁵⁵

Namera mađarske vlade da pregovora ako se o tome uopšte može govoriti, do kraja juna konačno se raspršila. Mađarska vlada je, očigledno zbog toga što je stupila u rat protiv Sovjetskog Saveza, smatrala da je kucnuo čas za jednostrano

¹⁵² Opširnije o tom pitanju videti u: A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*, 85–107.

¹⁵³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67-2749.

¹⁵⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67/a-317, 387.

¹⁵⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-67/a-363.

rešenje pitanja granice. Da bi to rešenje imalo težinu, a i da bi pribavila dobar argument, u Međumurju je sakupila 25 hiljada potpisa za konačno priključivanje navedene teritorije Mađarskoj.¹⁵⁶

Ministarstvo spoljnih poslova je krajem juna Marošiju dalo uputstvo da se ne upušta ni u kakve pregovore o Međumurju. Ambasadora Mađarske u Berlinu Stojaija su 28. juna, putem dugačkog pisma, informisali o toku mađarsko-hrvatskih pregovora o razgraničenju, razlozima neuspeha i planu u vezi sa uvođenjem vojne uprave, zamolivši ambasadora da sadržaj pisma Berlinu saopšti tek nakon 2. jula, odnosno nakon uvođenja vojne uprave. Posebno mu je skrenuta pažnja na to da informaciju „ni u kom slučaju ne treba prezentovati kao da tražimo saglasnost vlade Rajha za naše preduzete mere, ili kao da bismo želeli prepustiti pitanje Međumurja silama Osovine.“¹⁵⁷

Mađarska vlada je 1. juna 1941. godine naredila uvođenje vojne uprave i tako pripojila Međumurje Mađarskoj. To je značilo da je pitanje razmene stanovništva trenutno bilo skinuto sa dnevnog reda.

Ambasador Mađarske u Berlinu Stojai još jednom je posetio zamenika državnog sekretara za spoljnu politiku Voermana. Da bi se, kako je rekao, izbegli nesporazumi, nemačkoj vladi je dao do znanja da je mađarska vlada „okončala pregovore o Međumurju sa Hrvatskom i ne vidi nikakvu mogućnost za promenu trenutnog stanja vezanog za mađarsko-hrvatski sporazum“. Voerman je primio k znanju Stojaijevu najavu i ponovio da su Nemci „suzdržani“.¹⁵⁸ Tako su Nemci indirektno dali svoju saglasnost za aneksiju Međumurja a Hrvatska je, kada je reč o granicama pretrpela poraz od Mađarske. Hrvatska vlada se, međutim, sve vreme nadala da će se po završetku rata, ako ne nekom drugom prilikom, „javiti prilika za preuređenje“, a do tada je, odnosno dok tome ne dođe vreme, što je u više navrata istakao Lorković, „najveća želja hrvatske vlade (bila) da nacionalni sastav ostane netaknut barem na toj teritoriji“.¹⁵⁹

Ambasador mađarske u Zagrebu Maroši, koji je gajio velike simpatije prema ustaškom režimu i nije bio saglasan sa prekidom pregovora, i sa jednostranim rešenjem graničnog pitanja, svoju vladu je 29. jula upozorio na sledeće: „U svojim pismenim i usmenim izveštajima nisam ostavio dvojbe u vezi sa tim da je pitanje Međumurja presudno u mađarsko-hrvatskim odnosima. Da smo ovu teritoriju ostavili mogli smo pridobiti Hrvate. Sa pripajanjem treba biti svestan činjenice da će Hrvatska stupiti u redove naših neprijatelja; tražiće saradnju sa Rumunijom i Slovačkom i, na kraju krajeva, oko nas će, mada u lošijem izdanju, oživeti Mala antanta.“¹⁶⁰

Mada Mala antanta nije oživela „ni u oslabljenom izdanju“ u datom odnosu snaga, mađarska vlada je morala računati na to da će navedene države zauzeti

¹⁵⁶ DIMK V. 890. sz. irat. 1242.

¹⁵⁷ DIMK V. 878. sz. irat. 1227., 890. sz. irat, 1244.

¹⁵⁸ WIL 442. sz. irat. Str. 618–619.

¹⁵⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-59.

¹⁶⁰ Isto, 1941-67-159.

neprijateljski stav prema Mađarskoj. Nakon jednostrane aneksije Međumurja, sve više neprijatnosti prouzrokovali su zaoštreni mađarsko-hrvatski odnosi. Međusobne povrede granice postale su učestale. Mađarska vojska je u decembru 1941. godine zauzela malo ostrvo Adu na Dunavu. Pošto mađarska vlada nije reagovala na uzastopno hrvatsko negodovanje, naoružane ustaše su, kao odgovor na to, nakon nekoliko meseci zauzele ostrvo Šarengrad. Mađarska vojska je povratila nenastanjeno ostrvo, a 1942. godine su, kao da je reč o parodiji pitanja Međumurja započeti pregovori u vezi sa ovim delom Dunava.¹⁶¹ Međutim, ti pregovori su ubrzo prekinuti, kako je Maroši napisao, „zbog sitničavog držanja hrvatske delegacije“.

Mađarskoj vladi je mnogo problema zadavao i crkvenopravni položaj Međumurja, pošto je ono i posle aneksije bilo pod nadležnošću Zagrebačke biskupije.

Prema jednom izveštaju Centralne istražne žandarmerijske komande, zagrebački biskup Alojzije Stepinac je sveštenstvu Međumurja naložio da mise drži na hrvatskom jeziku i „izgrdio je one sveštenike koji su mise držali na mađarskom jeziku“. Zapovedništvo korpusa armije u Sombathelju je, želeći da održi ravnotežu, pitanje časova veronauke u školama na mađarskom jeziku pokušalo da reši pomoću vojnog sveštenstva. U novembru je pokrenuta opšta istraga protiv sveštenstva sa „slovenskim osećanjem“ i iz države su proterani oni sveštenici koji nisu pokazali „suzdržano ponašanje“ u skladu sa biskupovim pozivom, odnosno oni koji su krštenice ispisivali na hrvatskom jeziku, ili su od hrvatske dece koja su im bila poverena očekivali da se pozdravljaju sa „hvaljen Isus“ -- na hrvatskom jeziku.¹⁶² Političko odeljenje hrvatskog Ministarstva spoljnih poslova je u maju 1942. godine mađarskoj vladi uputilo službenu protestnu notu zbog proterivanja sveštenika iz Međumurja. Maroši je, zbog toga, potražio i poverenika pape u Zagrebu, koji je, uveravajući ambasadora u blagonaklonost Svete stolice, dodac: „Postoji vrlo malo konkretnih podataka, koji nisu pravno osnovani, kako proizlazi iz navedenih podataka o tome da naša uprava u Međumurju sledi praksu koja se, čini nam se, teško može usaglasiti sa jezičkim i crkvenim pravom, koje stanovništvo stranog jezika obično priznaje.“¹⁶³

Na osnovu ovlašćenja Ministarstva odbrane, katolička vojna biskupija je krajem avgusta 1941. godine hercegprimašu Justinianu Šerediju skrenula pažnju na to da što pre interveniše kako bi se rešio crkvenopravni položaj Međumurja. U dopisu stoji da bi rešavanje ovog pitanja trebalo ubrzati, jer od biskupije u Zagrebu ne zavisi samo briga o dušama vernika već i pitanje „sklapanja braka između članova [...] slavnih

¹⁶¹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-58. Spomenuta ostrva su postala diskutabilna jer je u međuvremenu jednim veštačkim kanalom odsečena okuka Dunava, tako da su se ostrva našla severno od nove linije toka reke i postala su mađarska teritorija.

¹⁶² MOL K-149. BM res. 1942-6-11 892. O delovanju Stepinca videti u: Stella Alexander, *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. Columbia University Press, New York, 1987.

¹⁶³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-2862.

domobrana koji su tamo stacionirani“.¹⁶⁴ U vezi sa ovim problemom ubrzo je intervenisao i načelnik generalštaba. On je nastojao da pridobije Šeredija, kao i papskog nuncija u Budimpešti. Vatikan se, međutim, obavio velom ćutanja. Zato je u proljeće 1942. godine Maroši pokušao da preko papskog poverenika u Zagrebu dođe do rešenja, ali u tome nije bio uspешan. Vatikan nije želeo da odluku o crkvenopravnom položaju Međumurja menja pre završetka rata i stvaranja novih granica.¹⁶⁵

Nakon neuspehliх pregovora o granicama došlo je do osetno negativne promene u nacionalnoj politici mađarske vlade prema Hrvatima. Počeo je popis i proterivanje takozvaniх naseljenika i imigranata odnosno onih koji su se na ovo područje nastanili nakon 1. decembra 1918. godine. Protiv toga je protestovala hrvatska vlada, uputivši oštru službenu notu. Maroši je pokušao da umiri ministra spoljnih poslova Lorkovića, rekavši mu da je samo reč o popisu i da njegova vlada neće proterati Hrvate, a on će, ukoliko dođe do proterivanja, pokrenuti istragu. Istraga nije bila ni zaključena kada je, sredinom decembra, pristigao novi prigovor – zbog rešenja o proterivanju sreskog načelnika iz Čakovca. Ministarstvo spoljnih poslova Mađarske je tada tražilo da Ministarstvo unutrašnjih poslova hitno istraži slučaj 75 proteraniх osoba „pošto se, zbog promenjene situacije (nakon *Zakona o aneksiji* – Š. E.), za njega vezuje veoma veliki politički interes“. Međutim, rezultate istrage nisu potvrđivale Marošijeve umirujuće reči. Pred poverenikom unutrašnjih poslova koji je vršio istragu, čakovečki glavni sreski beležnik Ferenc Vid nije poricao da su se proterivanja stvarno dešavala. On je tvrdio da su naseljenici „iredentisti i, sa druge strane, komunisti“, i zato „se čini da je neophodno da se naseljeni i nepoželjni elementi postepeno udalje“. Kao da je tražio opravdanje za sebe, on je dodao i to da su proterivanja vršena „sporo i obazrivo“. Od 75 proteraniх koje spominje službena predstavka potvrdio je 36. Po njegovoj izjavi, među njima je bilo najviše 10-15 Hrvata, dok su ostali bili Jevreji.¹⁶⁶

Čim je stupio na dužnost, predsednik države i ministar spoljnih poslova Mikloš Kalai je Marošiju naložio da na osnovu reciprociteta unapredi pitanje manjina i da učini prvi korak u tom pravcu. U predstavi koju je 12. marta 1942. godine ambasador dostavio hrvatskom Ministarstvu spoljnih poslova nabrojane su nepravde nanete Mađarima u Hrvatskoj: natezanje oko dozvole za rad Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj, koja je imala podršku mađarske vlade; pitanje školstva; podrška delatnosti osiječkog ogranka Stranke strelastiх krstova zapretivši hrvatskoj vladi „da ponašanje prema Mađarima u Hrvatskoj neće ostati bez povratnog dejstva na položaj Hrvata u Mađarskoj“. Prilikom predaje predstave, Maroši je vodio dug razgovor sa ministrom spoljnih poslova Lorkovićem tražeći da se što pre pronađe rešenje za navedene nepravde. Po pitanju Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj, Lorković se branio time da dozvola nije

¹⁶⁴ HL HM 1941-1-48775/elн.

¹⁶⁵ HL VKF 1942-1-4284/elн. MOL Küm. res. pol. 1942-67-38. Inače, Vatikan nije zvanično priznao Nezavisnu Državu Hrvatsku.

¹⁶⁶ MOL K-149. BM res. 1942-6-6119.

data za društvo, ali da se, praktično, njegovi članovi mogu slobodno organizovati. Maroši nije prihvatio Lorkovićev izgovor, pošto „u Mađarskoj čitav niz društava Hrvata, Bunjevaca i Šokaca slobodno radi“. Ministru spoljnih poslova prebacio je i to da u Hrvatskoj ne postoji nijedna mađarska škola, a u Mađarskoj se nastava odvija u 13 takozvanih hrvatsko-mađarskih, 5 vendsko-mađarskih, 7 bunjevačko-mađarskih i 15 šokačko-mađarskih mešovitih škola. Lorković je, u ime svoje vlade, izjavio da je Hrvatska voljna da položaj mađarske manjine rešava po principu uzajamnosti. Marošija je umirio rekavši da ona nema teritorijalna potraživanja preko linije Dunava, odnosno u Bačkoj. Međumurje tada nije spomenuo. „Hrvati ne žele prava slična onima koja imaju pripadnici nemačke manjine“, rekao je, „već samo da se i pripadnici hrvatske manjine u Mađarskoj mogu izjašnjavati kao Hrvati, odnosno da mogu očuvati svoju narodnu kulturu“. Lorković je time Marošiju dao do znanja da njegova vlada sa negodovanjem posmatra to što se Hrvati u Mađarskoj dele na Bunjevce i Šokce. Kod ove tačke se razvila žučna diskusija. Maroši je Lorkovićev stav smatrao „sitničavim i previše šovinističkim“, a hrvatski ministar spoljnih poslova je objasnio da je „u duhovnom životu manjine i sam naziv naroda je spona, i ako nema mogućnosti za slobodno izražavanje – to povlači za sobom otuđenje i otepljenje dotičnog dela naroda“.

Međutim, on je bio prinuđen da se brani kada su pokrenuli pitanje vezano za situaciju nastalu u školama, te je odgovornost prebacio na bivše jugoslovenske vlade. Marošija je uveravao u to da je namera hrvatske vlade da pomogne po tom pitanju „bezuslovna i ozbiljna“. On je govorio i o tome da se u školama u Međumurju nastava ne odvija na hrvatskom jeziku, već na „međumurskom“, te da mađarski ambasador može da održava kontakte sa Mađarima u Hrvatskoj, a da se ambasadoru Ivanu Gaju ne pruža prilika za kontakte sa Hrvatima u Mađarskoj. Uprkos onome što je rečeno, Maroši je Lorkoviću dao do znanja da rešavanje spornih pitanja njegova vlada „posmatra u skladu sa postojećom situacijom“ i nije spremna na pravljenje ustupaka.¹⁶⁷ U škole u Mađarskoj je uveden „mađarski način pisanja“, kako bi se naglasilo da je jezik vندا odvojen od hrvatskog književnog jezika. Naravno, ovakve jezičke manipulacije nisu bile strane ni ustaškoj državnoj upravi. Ona je, na primer, zabranila upotrebu srpskih reči koje su deklarisanе kao strane „čistom“ hrvatskom jeziku.

Nakon dugotrajnog natezanja postignut je jedino dogovor o zabrani delatnosti njilaša u Osijeku i o dozvoli rada Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj, a dijalog o rešavanju položaja manjina se i dalje svodio na uzajamna obećavanja. Tako je 1943. godine od velikog broja osiječkih njilaša oformljena posebna SS jedinica, koja je učestvovala u akcijama protiv partizana. Obnavljanje delatnosti njilaša iz Osijeka organizovao je bivši poslanik Đula Šite. Između ogranka Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj u Osijeku i njilaša došlo je do sporazuma o saradnji.¹⁶⁸

¹⁶⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-31, 32.

¹⁶⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-105.

Nakon propalog pokušaja razmene stanovništva, mađarska vlada je istupila sa idejom o naseljavanju mađarske dijasporu iz Bosne u Mađarsku. Po popisu stanovništva iz 1910. u Bosni i Hercegovini, koja je pripojena Monarhiji, živelo je 5.739 lica čiji je maternji jezik bio mađarski. Oko 20% tih lica se, na vest o izvršenoj parcelaciji, početkom veka iselilo u Brčko, Bijeljino i Vučinjak (Vučjak), odnosno u severoistočni deo Bosne i tamo se bavilo zemljoradnjom. U privredi je bilo zaposleno 33%, u trgovini 9,4%, a u državnoj službi 8%.¹⁶⁹

Pozivajući se na opasnost od partizana, Barošijeva vlada je prvi put zatražila preseljenje Mađara u decembru 1941. godine. Uprkos tome što se odugovlačilo sa pregovorima, Savet ministara je 25. februara 1942. godine ministru unutrašnjih poslova i Odboru vlade za repatrijaciju Mađara koji žive u inostranstvu dao punomoć za organizovanje povratka u domovinu mađarske dijasporu, koja je „izložena opasnosti“. Pregovore je sa mrtve tačke pomerio dogovor Antala Ulein-Revickija i general-potpukovnika Gustava Henjeija sa Pavelićem i Lorkovićem, koji su u Zagreb došli povodom proslave godišnjice hrvatske ustaške vlade. Hrvatskoj popustljivosti je, nesumnjivo, doprinela priprema za proslavu, koja je prikrila nestabilnost ustaškog sistema, a, pre svega, želja da se stvori prijateljska atmosfera između dve države, koja bi, kada dođe do toga, omogućila rešavanje pitanja Međumurja.

Maroši i Lorković su početkom aprila potpisali Sporazum o preseljenju Mađara iz Bosne. Prema navedenom sporazumu, hrvatska vlada se obavezala na to da će nepokretnu imovinu preseljenika iz Bosne otkupiti i da će protivvrednost iste moći poneti sa sobom. Mađarska strana je, zauzvrat, izmenila svoju raniju naredbu po kojoj proterani Hrvati i oni koji su svojevolejno odlazili nisu mogli izneti čak ni svoje pokretnosti.¹⁷⁰ Shodno stavu vlade, Maroši je odbio hrvatski zahtev za proširenjem imovinskog reciprociteta i na one hrvatske dobrovoljce koji su nameravali da se ise, a koji su „delatnošću u korist Hrvatske potvrdili da žele ispraviti svoje greške“. Mađari iz Bosne mogli su sa sobom poneti i određen broj stoke. Maroši je bio prinuđen da ponudi reciprocitet uprkos uputstvu svoje vlade. Kako je pisao, takva odluka je bila neophodna jer je grupa iz Gunje već bila spremna za transport. „U suprotnom bi cela akcija mogla da se okrene naopako, a to bi u krugu Mađara u Hrvatskoj moglo izazvati veoma mučan utisak.“¹⁷¹

Sporazum je obuhvatao preseljenje mađarskog stanovništva iz tri bosanska sela: Gunje, Vučjaka i Brčkog. On je tokom leta proširen i na Bijeljino.

Kada je započeta selidba (sredinom aprila), Maroši je, uz pomoć Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj, nastojao da pripremi svečani oproštaj, ali, uprkos svesrdnim nastojanjima, nije uspeo da stvori atmosferu kakva je postojala

¹⁶⁹ O tom pitanju videti u: Makkai Béla, Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio. Kisebbségi Szemle*, 3. sz., 1995, 65–88. Bernics Ferenc, *A Julián-akció*. 60–68.

¹⁷⁰ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-24 333. MOL K-149. BM res. 1942-2-9621.

¹⁷¹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-333.

u slučaju naseljavanja Sekelja. Zbog akcija vezanih za *čišćenje* partizana, grupu iz Bijeljine su, na primer, do granice pratila nemačka borna kola. Mađarska štampa je, takođe, bila prinuđena da prizna akciju dok je naseljavanje objašnjavala „negasivom željom (Mađara iz Bosne), da se utope u veliku mađarsku zajednicu“, dodajući da su oni na taj način pokušali da spasu goli život. U vezi sa ovim bismo želeli da ukažemo na dva slučaja. Za vreme čistke u Bosni (1942), tj. u selima okruga Bilogore masakrirano je više stotina izbeglica, među kojima je bilo i Mađara. Nemci su u martu 1943. godine pogubili sve muškarce u selu Oštri Zid, pošto oni nisu hteli da izdaju partizane. Likvidirali su i Mađare, iako su im oni, u skladu sa odredbama ranijeg sporazuma, pokazali legitimaciju Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj, koja je, navodno, trebalo da ih zaštiti. Mađarsko-nemački sporazum mogao bi se nazvati tragikomičnim. Nakon slučaja u Oštrom Zidu, a da bi se izbegli slični slučajevi, Mađarima je predloženo da u toku ratnih operacija protiv partizana „svoju nacionalnost obznane pomoću malih mađarskih zastava“.¹⁷²

I drugi segmenti akcije naseljavanja Mađara iz Bosne su se razlikovali od onih vezanih za naseljavanje Sekelja. Prve grupe su već bile krenule kada je hrvatska vlada, kao protest zbog novih proterivanja iz Međumurja, obustavila naseljavanje (30. maja). Naročito nepravednom je smatrala onu naredbu vlasti u Međumurju po kojoj su se svi nameštenici Hrvati čije su porodice stanovale u Međumurju morali u kratkom roku vratiti. Ukoliko to ne bi učinili, bili bi proterani zajedno sa porodicama, a imovina bi im bila oduzeta.¹⁷³

Time su Hrvati, sa jedne strane, želeli da izvrše pritisak na mađarsku vladu kako bi obustavili proterivanja, a, sa druge, da ovu priliku iskoriste za iniciranje obostranog ugovora o manjinama. Hrvatska je smatrala da bi pre sklapanja ugovora trebalo sprovesti istraživanje o položaju manjina. Maroši je izbegao taj predlog rekavši da bi se prvo trebalo dogovoriti o pitanju granice duž Dunava, mada i mađarska vlada, kako je dodao, smatra da su dogovori koji se odnose na manjine aktuelni.¹⁷⁴

Preseljavanje je nastavljeno tek u julu, nakon što je Pavelićevu „srdžbu“ mađarska vlada ublažila odlikovanjima. Inače, režim koji je bio na rubu raspada nije bilo teško prisiliti na nove ustupke, i to bez protivusluga. U izveštaju Gestapoa iz Hrvatske sastavljenom 9. septembra 1942. godine napisano je: „Postoje jasni znaci da Mađarska vrši pripreme za slučaj proširenja ustanka, ali ne radi pomoći, već da bi izvukla što veću korist.“¹⁷⁵

¹⁷² MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-67, 1943-67-34. Na mađarski dopis kojim je tražena istraga slučaja u Oštrom Zidu general Glajze fon Horstenau je kratko odgovorio: „Tužakanja protiv nemačkog Vermahta su neodrživa“; u datoj situaciji je nemoguće sprovođenje istrage. MOL Küm. res. pol. 1943-67-114.

¹⁷³ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-21144. Bejövő számjeltávirata. Zágráb. Maros-sy 1942. máj 11-ei számjeltávirata. MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-49. 49.

¹⁷⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-82, uo. 1943-67- szám nélkül.

¹⁷⁵ ZDNOR XII/2. 149. sz. irat, 733.

Tokom preseljavanja, koje se proteglo do septembra, u Bačku je smešteno 395 porodica Mađara iz Bosne (1.552 lica): iz Gunje u Hortivar, iz Vučinjaka u Vernetnik, iz Brčkog u Sirig; za porodice iz Bijeljine određena su nova mesta za stanovanje - Hortivar i Sirig. Prema tome, Mađari iz Bosne smešteni su zajedno sa doseljenim Sekeljima. Štaviše, privremeno su naseljeni u kuće Sekeljima. Dobili su 2.877 katastarskih jutara, tj. oko 7 jutara po porodici.¹⁷⁶ Nakon te raspodele, u rukama odbora vlade, na čijem se čelu nalazio Bončoš ostalo je samo 14 kat. jutara, koja su prisvojena u Bačkoj. Ta zemlja je bila raštrkana, tako da se nastanjivanje većih razmera više nije moglo izvesti. Ministarstvo spoljnih poslova je u novembru 1942. godine Marošija odvrtilo od predloga vezanog za preseljenje 2-3 hiljada osoba. Od 1943. godine su nastanjivanja u Bačku vršena samo u pojedinačnim slučajevima.¹⁷⁷

U međuvremenu je između mađarske i hrvatske vlade nastavljena nesrećna diskusija o pitanju manjina. Tada su postignuti neki rezultati u vezi sa mađarskim školama u Hrvatskoj. Po hrvatskom Ministarstvu za obrazovanje u školskoj 1942/43. godini počelo je da radi 12 mađarskih odeljenja. Zagreb je ovu vest iskoristio za davanje predloga o sklapanju sporazuma o kulturi, po uzoru na sporazum koji je sklopljen sa Rumunima.¹⁷⁸ Međutim, mađarska vlada nije prihvatila ovaj predlog. Desilo se samo to da je u jesen 1944. godine ustaškoj vladi, koja je bila na zalasku tadašnji ambasador Mađarske u Zagrebu Van der Vene dao ponudu za reviziju udžbenika iz ugla nacionalne politike. Ministar spoljnih poslova Mehmed Alajbegović je taj predlog primio sa „velikim razumevanjem“, ali je i rekao: „Ovo rešenje se u današnjim kritičnim vremenima neće moći brzo ostvariti u praksi.“ U stvari, ova mađarska odeljenja nisu funkcionisala. Po nekim podacima, predavanja na mađarskom jeziku izvođena su u samo tri reformatske škole.¹⁷⁹

Službena predstavka mađarske vlade je već od leta 1942. godine proširena još jednom stavkom, što je veoma negativno delovalo na hrvatsku vladu, koja se sve češće menjala. Hrvatima je prebacivano da nisu sposobni da „zaštite“ Mađare od partizana, a opasnost od partizana nije pretila samo u Bosni već i pograničju.¹⁸⁰ Vladu je zabrinjavala sudbina Mađara u Hrvatskoj, ali je, pre svega, strahovala od širenja partizanskog pokreta preko granica. Njena zabrinutost bila je još veća zbog vesti o osnivanju mađarskog partizanskog odreda koji je dobio ime po pesniku Šandoru Petefiju.¹⁸¹ Ona je smatrala da je, nakon spomenutih selidbi, bolje da zatvori granicu ispred „zaraženih“ Mađara iz Hrvatske. Od njihovog prihvatanja

¹⁷⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R24 333.

¹⁷⁷ MOL K-74. Bejövő számjeltávirat. Zágráb. Marossy 1942. okt. 14-ei és okt. 21-ei számjeltávirata. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-24 333.

¹⁷⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-104.

¹⁷⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-102, 80.

¹⁸⁰ Isto, 1942-67-103. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-26 158.

¹⁸¹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-67-134. Na pitanje vezano za Petefijevu brigadu još ćemo se osvrnuti.

se ograđivala pozivajući se na državne interese. Zaštita manjine se sve više ograničavala na skretanje pažnje hrvatskoj vladi da u toku njihovih čistki Mađarima pruže „bolju“ zaštitu i da im obezbede povratak kućama nakon stišavanja borbi. Kada je otputovao u Zagreb (krajem maja 1943. godine), rukovodilac Nacionalnog odeljenja predsedništva vlade Pal Bala dobio je obećanje za to. Naravno, obećanja ustaške vlade imala su samo idejni značaj. Naime, ni Nemci ni ustaše nisu uzeli u obzir razloge koje je mađarska vlada imala kada je reč o operacijama čišćenja. Potpukovnik Krasnai, mađarski oficir za vezu, postavljen pri vojnom zapovedništvu Srbije, u oktobru 1943. godine je izvestio vladu o tome da je 200 Mađara pobešlo iz Hrvatske u Mađarsku, plašeći se ustaške odmazde.¹⁸² Naredbom ministra unutrašnjih poslova, pristup u zemlju bio je dozvoljen samo onim Mađarima koji su bili potpuno poverljivi sa aspekta državne i javne bezbednosti i raspolagali legitimacijom dobijenom u ambasadi u Zagrebu. Naredbom je strogo zabranjeno prihvatanje Jevreja i osoba pravoslavne vere. Njome su, takođe, bili obuhvaćeni samo oni koji su pristupili Kulturno-prosvetnoj zajednici Mađara u Hrvatskoj. Uslovi su postali još stroži u januaru 1944. godine. Posle pooštavanja tih mera, mađarsku granicu su mogli da prekorače samo članovi Kulturno-prosvetne zajednice Mađara u Hrvatskoj ili u Banatu koji su bili poreklom iz Mađarske ili iz Banata.¹⁸³

Početak februara 1944. godine je, na inicijativu Mađara, ponovo oživela ideja o razmeni mađarsko-hrvatskog stanovništva. Kalajjeva vlada nije promenila stav o razmeni stanovništva, „od kojeg se moglo odstupiti samo u izuzetnim slučajevima“. Hrvati su, međutim, potpuno odustali od svog ranijeg, odbojnog ponašanja. Oni nisu popustili samo u traženju višegodišnjeg roka za iseljenje Hrvata iz Mađarske. Kako bi stvorili „popustljiviju atmosferu“, Maroši je predložio da se pregovori vode u Budimpešti. Iza promenjenog hrvatskog stava krija se činjenica da je hrvatskoj vladi bilo i te kako jasno da su teškoće u vezi sa sprovođenjem razmene stanovništva nepremostive. Naime, situacijom više nisu gospodarile ustaše i Nemci, a anarhija nastala u Hrvatskoj nakon italijanskog primirja (3. septembra 1943) dala je značajne strateške prednosti Titovim partizanima. Spremna za pregovore, hrvatska vlada je i ovom prilikom želela da stvori mogućnosti za rešavanje pitanja Međumurja. Bilo je evidentno da mađarska vlada, verujući u mogućnost brzog rešenja, neće ponovo postaviti to pitanje, već se nadala, iako je ta nada tada bila veoma besmilena, da će nakon završetka rata, pozivajući se na „pravni aparat“ Sporazuma učvrstiti svoje pozicije u Južnoj Ugarskoj. Međutim, pregovori o razmeni stanovništva su se, zbog situacije na frontu, veoma brzo pretvorili u pregovore o izbeglicama, tako da je mađarska vlada bila prinuđena da primeni formulu „trenutnog izuzetka“ Hrvati su se složili sa tim, ali pod uslovom da pregovori budu vođeni u Zagrebu. Takav stav obrazložili su či-

¹⁸² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-2433, 32 751.

¹⁸³ MOL K-149. BM res. 1941-2-14 899, MOL-K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R- 31 614, 34.415

njenicom da su „nadležni činioci srodnih ministarstava veoma zauzeti i zato [...] ne mogu napustiti Zagreb“. Međutim, Hrvate su od tog putovanja odvratili Nemci. Kako je Maroši pakosno primetio, povratak bivšeg hrvatskog ambasadora Gaja u Budimpeštu, mesto njegove „nekadašnje slave“, sprečavale su sitničave intrige saradnika Ministarstva spoljnih poslova u Zagrebu.¹⁸⁴

Između Marošija i Gaja, rukovodioca hrvatskog ministarstva spoljnih poslova, pregovori su započeti 16. februara. Maroši je nastojao postići da se naseljenicima u statusu izbeglica omogući iznošenje imovine, kao i pravo ponovnog povratka. Nasuprot tome, Gaj je uslovio da imovina onih preseljenika koji će ostati u Mađarskoj preći u vlasništvo hrvatske države.¹⁸⁵

U međuvremenu su nastale i nove poteškoće. Ispostavilo se da, uprkos osnovnim načelima, Hrvati nameravaju da izbeglice tretiraju kao preseljenike, što bi značilo da njihova imovina nepovratno prelazi u ruke hrvatske države. Nakon duge rasprave, Maroši se izborio za donošenje odluke o određivanju vremenskog perioda za povratak i o tome da se nakon isteka tog vremena izbeglice definitivno smatraju preseljenicima. Gaj je, dakle, pristao na to. Iz takve odluke je proistekla nova rasprava, jer je Maroši predložio rok od godinu dana, dok su se Hrvati zalagali za vremenski period od pola godine. Novu brigu predstavljale su česte personalne promene u hrvatskim ministarstvima, pa je tako smenjen i Gaj. S obzirom na to da nije bio obavešten o navedenim odlukama, njegov naslednik je predložio novo rešenje. Pregovori su se vodili i u vreme Stojajijeve vlade. Sitničava pogađanja su, ipak, dala rezultate u maju. Mađarsko-hrvatski sporazum o izbeglicama potpisan je 4. maja.¹⁸⁶ Međutim, sporazum o razmeni stanovništva ni tada nije prihvaćen.

Prema sporazumu, pitanje preseljenika rešavala bi jedna kasnije imenovana mađarsko-hrvatska komisija. Oni koji su izbegli iz Hrvatske su se na svoja stara staništa mogli vratiti u roku od dve godine, a oni koji su ostali dobili su mađarsko državljanstvo. Imovinu su mogli poneti sa sobom. Do imenovanja Mešovite komisije je još došlo ali do praktične primene sporazuma nije došlo zbog razvoja situacije na frontu.¹⁸⁷

Nakon nemačke okupacije Mađarske, Hrvati su u Berlinu, smatrajući da okupacija predstavlja pogodan trenutak, preduzeli „korake upozorenja“ u vezi sa Međumurjem. Kada je taj potez Maroši prebacio ministru spoljnih poslova Stjepi Periću, on je bez ikakvog „ustručavanja“ izjavio da je podsećanje Berlina na to da je, po shvatanju Hrvatske, Međumurje sastavni deo njene teritorije smatrao oportunistim. Ministar je politiku svog prethodnika Lorkovića, koji se unapred odrekao Baranjskog trougla, smatrao pogrešnom. Po njemu, izgubivši Baranjski trougao,

¹⁸⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-13, 18.

¹⁸⁵ MOL K-74. I Bejövő számjeltávirat. Záhgráb, 1944. febr. 16.

¹⁸⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-26, 1944-67-49, MOL K-74. I. Bejövő számjeltávirat Záhgráb. 1944. máj. 5.

¹⁸⁷ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-36, 53.

vlada više nije imala adut koji bi mogla upotrebiti za rešavanje pitanja Međumurja. Maroši je, pomenuvši ministra spoljnih poslova, kod te tačke rekao: „Kao što pokazuje Perićeva napomena, tadašnja mađarska vlada je učinila toliku grešku da su pregovori o razgraničenju, koje je toliko podržavao, prekinuti, a tokom njih bi se Hrvatska i pismeno odrekla Baranje i Bačke.“ Perić je pokušao da umiri prilično uznemirenog Marošija, rekavši da njegov „korak upozorenja“ Berlinu još ne znači otvoreno postavljanje pitanja Međumurja. Kao što smo videli, na mađarsko-hrvatskim pregovorima o razgraničenju nije ni bilo reči o pomenutoj izjavi u vezi sa odricanjem, a jasno je i to da uspeh „koraka upozorenja“ nije zavisio od hrvatskih namera, nego da su Nemci odvratili Hrvate od eksperimenta koji bi se temeljio na mađarsko-nemačkim suprotnostima. Istina je da hitlerovska Nemačka već tada nije bila u poziciji da precrtava kartu Evrope.

Maroši je, ipak, smatrao za shodno da nemačkog ambasadora u Zagrebu Kašea i generala Glajze fon Horstenaua upozori na Crnu legiju (tako se nazivala Pavelićeva garda), koja je bila stacionirana na mađarsko-hrvatskoj granici i mogla poslužiti kao vojna sila hrvatskog pučističkog pokušaja u Međumurju. Međutim, tu mogućnost su isključili i Kaše i Glajze fon Horstenau.¹⁸⁸ Pitanje Međumurja je u ustaškoj štampi i na radiju ponovo dobilo veliki publicitet u jesen 1944. godine. U svom izveštaju od 6. septembra, mađarski ambasador u Zagrebu Van der Vene je povodom tog pitanja zapisao: „Nije isključeno da će Hrvati iskoristiti mutnu situaciju koja će nastati, kako bi iznenada izveli upad u Međumurje, i to samo da bi kanalisali uzburkane strasti mase.“¹⁸⁹ Ambasador je bio u pravu kada je tvrdio da su zahtevi za pripajanje Međumurja uvek služili za stabilizaciju već narušene kohezije nesigurnog režima. Ustaški režim više nije imao ni snage ni vremena za odgovor na pokušaj prevrata.

Na inicijativu generala Glajze fon Horstenaua, nemačka vlada je tokom avgusta 1944. godine predložila jednu zajedničku mađarsko-hrvatsku akciju protiv partizana, tokom koje bi obe strane prešle granicu i ušle na susednu teritoriju u dubini od 30 kilometara.¹⁹⁰

Stojajjeva vlada je raspravljala o nemačkom zahtevu 17. avgusta 1944. godine, na zasedanju Saveta ministara. Po mišljenju ministra spoljnih poslova, Nemačka je trebalo da pozove Ministarstvo spoljnih poslova Hrvatske da se mađarskoj vladi obrati sa tim zahtevom. Međutim, mađarska vlada bi i u tom slučaju mogla prihvatiti samo ulogu koja bi bila u službi zaštite granica države, a ne i „učestvo u [...] akciji do dalmatinske obale“. Ministar odbrane je istakao da bi linija utvrđena sporazumom mogla dosezati do 10 kilometara od granice. On je upozorio i na to da su sa južne granice malo ranije povučene tri divizije, te da su je u tom trenutku branile samo manje jedinice. Po mišljenju ministra finansija Lajoša Remenji Šnelera, vlada bi se mogla pozvati na osetljivost Hrvata, i izbeći

¹⁸⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-40.

¹⁸⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-67-98.

¹⁹⁰ MOL K-74. I Bejövő számjeltávirat. Zágráb, 1944. aug. 19.

situaciju na osnovu koje bi hrvatsko javno mnjenje steklo utisak da Mađarska, prelazeći granicu, u stvari namerava da uspostavi Državu svetog Stefana. Na kraju je Savet ministara prihvatio sledeći zaključak: Mađarska je voljna da u borbu protiv hrvatskih bandi uključi svoje jedinice, ali isključivo na zahtev hrvatske vlade, a borbena dejstva prihvata samo ukoliko će se ona odvijati u dubini od 10 kilometara od mađarske granice. Mađarske jedinice će dublje prodirati samo ako se „donesu novi sporazum“ između hrvatske i mađarske vlade.¹⁹¹

Pavelić nije bio oduševljen prisustvom mađarskih jedinica u Hrvatskoj. Kao što je Remenji Šneler napomenuo, on se plašio da će Mađari na svoj način protumačiti prelazak granice i da će to upotrebiti za zadovoljenje teritorijalnih aspiracija. U Hrvatskoj su bili duboko uvereni u to da Mađarska polaže pravo i na okolinu Osijeka. Pavelić je bio rad da, umesto jednog opšteg sporazuma, potpisuje sporazume koje bi vlade sklapale od slučaja do slučaja. Možda se prisetio nemačke kombinacije po kojoj bi Hrvatska imala autonomiju pod tutorstvom Mađarske a to je, po njegovom mišljenju, koje je unekoliko i predočio grofu Čanu, značilo da on ne može ostati na vlasti ni 24 sata.¹⁹²

Kao što smo videli, mađarska vlada je, uz određene uslove, pristala na zajednički nastup protiv partizana, a ni hrvatska vlada nije odbijala nemački predlog, ali je imala određene rezerve prema prisustvu mađarskih trupa u Hrvatskoj. Realizaciju ma kakvih zajedničkih akcija predupredili su nastupajući događaji.

Nakon kapitulacije Jugoslavije, *povratak preostalih Mađara iz Srbije* rešavan je pomoću povratničkih legitimacija. Jevreji koji su se izjašnjavali kao Jevreji sa mađarskim maternjim jezikom nisu mogli dobiti takve legitimacije. Prva grupa beogradskih Mađara (503 porodice i 880 osoba) stigla je u Novi Sad brodom *Sveti Ladislav*, 3. juna 1941. godine. Akcija preseljavanja obuhvatala je nekoliko grupa. Na kraju se u Mađarsku vratilo 2.500 ljudi, uglavnom radnika jugoslovenskih fabrika, odnosno đaka koji su studirali na Beogradskom univerzitetu. O onima koji su izbegli nakon bombardovanja Beograda nemamo podataka. Znamo samo to da Segedin nije mogao prihvatiti 32 zanatlijske porodice koje su upućene u Lošonc. Na dnevnom redu sastanka Saveta ministara održanom 22. decembra 1941. godine bilo je razmatranje raseljavanja 6.000 Mađara iz Srbije na osnovu reciprociteta: nemačke vlasti bi preuzele 6.000 Srba iz logora za internirce.¹⁹³

¹⁹¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1944. aug. 17.

¹⁹² MOL K-74. I. Bejövő számjeltávirat. Zágráb, 1944. szept. 9.

¹⁹³ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. dec. 22. ZDNOR XV/1. 130. *Délmagyarország*, 1941. jún. 20.

Formiranje mađarske građanske uprave, politički, kulturni i privredni položaj Mađara

Znaci konsolidovanja situacije u Južnoj Ugarskoj pokazali su se već krajem maja, odnosno u prvom periodu vojne uprave. Rukovodilac Odeljenja javne uprave komande Južne armije Novaković je 28. maja naredio da se „neodložno“ započne sa revizijom slučaja Južnih Slovena koji se nalaze u logorima za interniranje. „Svestan sam toga“, pisao je, „da su, naročito prilikom ratnih operacija za oslobođenje, u pritvor dospeli i oni čije zatvaranje nije bilo opravdano. Zato, kao i zbog nedovoljnog broja odgovarajućih mesta u logorima treba da se smanji broj onih koji su do sada pritvoreni, a potrebno je i ujednačiti vođenje postupaka vezanih za dokazivanje njihove krivice“.¹⁹⁴

Ujednačavanje postupka značilo je sledeće: odvajanje jugoslovenskih naseljenika od ostalih interniraca, kako bi bili premešteni u svoju zemlju ili na teritorije u unutrašnjosti Mađarske. Nakon sprovođenja istražnog postupka, na slobodu su pušteni politički zatvorenici, među njima i komunisti, koji su bili lišeni slobode zbog ponašanja u vezi sa Mađarima, odnosno zbog njihove komunističke delatnosti prilikom ulaska vojske. Naredbom je zabranjeno pokretanje posebnih krivičnih postupaka protiv dobrovoljaca koji su pobjegli iz vojske Monarhije, a koji su i dalje držani u logoru za internirane. Takođe je naredeno da se, zbog njihovog ranijeg antimadžarskog političkog delovanja ili ponašanja, interniraju Južni Sloveni i da se pokrene spor protiv njih. Nad oslobođenima je i dalje vršen policijski nadzor, izuzev u slučajevima kada su nekoga „lažno optužili oni sa kojima je bio u zavadi, ili im je bio konkurent“. U pritvoru su ostali bivši članovi četničkih organizacija, pošto je, „sa aspekta javnog reda i sigurnosti“, njihovo puštanje na slobodu u tom trenutku „bilo rizično“. Međutim, i u takvim slučajevima su činjeni ustupci. Ako je dokazano da je neko od njih postao član neke organizacije pod prinudom (na primer, radno mesto mu je zavisilo od toga), odbor je, nakon detaljnog ispitivanja, mogao dati predlog za njegovo puštanje na slobodu. Novaković je zadržao pravo donošenja odluke u takvim slučajevima.¹⁹⁵

Računajući na to „da kod jednog dela starosedelaca Srba postoji želja da postane veran mađarskoj domovini“, Novaković je rukovodiocima Vojne uprave 18. juna dao nalog da im „na odgovarajući način“ potpomognu. Postupak se morao smatrati „nezaobilaznim propisom“, tako da niko nije mogao biti lišen slobode „ukoliko nisu postojale ozbiljne sumnje u to da je izvršio krivično delo ili bez veoma važnog razloga“, a prinudne mere, koje su se morale primeniti u pojedinačnim slučajevima, trebalo je izvršiti sa velikom obazrivošću, tako da bude evidentno „da se mera ne preduzima protiv stanovništva srpske nacionalnosti već

¹⁹⁴ PIL mikrofilm F. 815/1.

¹⁹⁵ Isto.

samo protiv određenog lica“. U naredbi je stajalo: „približavanje“ pojedinih članova srpskog starosedelačkog stanovništva, tj. onih koji ispoljavaju „znake vernosti“ vojni zapovednici treba da potpomognu „odgovarajućim razumevanjem i obazrivim ponašanjem“.¹⁹⁶

Nama već poznati Milan L. Popović je 29. aprila 1941. godine izjavu vernosti preneo samom guverneru Hortiju, koji je pre 1918. godine u Budimpešti završio studije prava. On je guverneru ponudio lojalnost u ime „miroljubivih srpskih građana“ iz Južne Ugarske, koji će se, kako je naglasio, uvek, pod svim okolnostima, pridržavati mađarskih zakona, a on će sam, sav svoj moralni ugled upotrebiti za to da dva naroda mirno žive jedan pored drugog.¹⁹⁷

Osim Srba, vojne zapovednike pojedinih gradova su potražili i Bunjevci, koji su imali slične namere. Dok su pravoslavni protojereja Dimitrija Bokšana pri ulasku mađarskih jedinica primorali da pokaže kuće četnika, a nakon toga ga ubili ispred ulaza u crkvu, katolički biskup Lajčo Budanović, koga su Mađari iz Bačke smatrali hungarofobom prošao je sa dvogodišnjim izgnanstvom u samostan.¹⁹⁸ U leto 1941. godine se činilo da se u južnoj Mađarskoj može započeti sa uvođenjem mađarske građanske uprave, zakona itd., i to bez većih problema.

Međutim, nakon prvih uspešnih sabotaza, Komanda žandarmerijske grupe Južne armije je 29. jula izdala naredbu svojoj žandarmeriji da promeni stav koji je do tada imala prema srpskom stanovništvu i protiv njega deluje ukoliko se javi i najmanja sumnja. „Jedno beznačajno prekoračenje pravila službe služi interesima mađarske države, te ne može biti mesta za milost i obzir.“¹⁹⁹

Pojava novog, organizovanog neprijatelja znatno je doprinela tome da u očima vlade poraste ugled političara iz Delvideka, koji su bili spremni na saradnju, a trebalo je užurbano prekinuti privremeni status ponovo priključenih teritorija. Vlada je istovremeno morala biti veoma oprezna zbog nerešenog pitanja Banata i Međumurja.

Ministar unutrašnjih poslova Keresteš-Fišer je već 1. jula, na Savetu ministara, postavio pitanje uvođenja civilne uprave, odnosno pitanje legalizacije vraćениh teritorija. Na Savetu je govorio i o svojoj zabrinutosti zbog toga što vraćene teritorije još nisu bile potpuno očišćene, a pitanje granice duž Drave nije rešeno, odnosno osigurano. Keresteš-Fišerov predlog Bardoši je odbio, rekavši da bi se uvođenjem civilne javne uprave i legalizacijom „novo pripojene teritorije“ prividno stvorio osećaj da se vlada odrekla Banata, a eventualno i Međumurja. Na Bardošijev predlog, Savet ministara doneo je odluku da će se sa rešavanjem tog pitanja sačekati jesen.²⁰⁰

¹⁹⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1941-47-4290.

¹⁹⁷ AV F. 334. br. 12.647.

¹⁹⁸ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 35, 48.

¹⁹⁹ PIL mikrofilm F. 815/1.

²⁰⁰ MOL K-27. Mt. Jkv. 1941. júl. 1.

Do uvođenja civilne javne uprave nakon izvesnog dvoumljenja je ipak, došlo ranije. Savet ministara je 22. jula doneo odluku o tome da se 1. avgusta, izuzev u Međumurju, pređe na građansku javnu upravu, a ovaj rok je promenjen 29. jula, i to na 15. avgust. Vlada je 12. avgusta donela odluku i u vezi sa pitanjem građanske javne uprave u Međumurju; kao dan uvođenja građanske javne uprave određen je 21. avgust.²⁰¹

Nekoliko činilaca dovelo je do toga da je vlada ranije uvela građansku upravu. Takva odluka je doneta zbog toga što su se do kraja jula raspršile sve iluzije o tome da će se priključivanje Banata ostvariti u skorijoj budućnosti, ali i zbog toga što je sa sve većom zabrinutošću posmatrala zbližavanje Slovačke, Rumunije i Hrvatske, koje je ocenila kao zametak Male antante.²⁰² To ju je ozbiljno zabrinjavalo i zbog toga što su konačno prekinuti mađarsko-hrvatski pregovori u vezi sa Međumurjem. Zbog sklapanja hrvatsko-italijanskog ugovora (*Rimskog ugovora*), koji je potpisan 18. maja, značaj Međumurja porastao je i za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Ovaj ugovor je u julu dopunjen, tj. njime je definisana italijansko-hrvatska granica u okrugu Ljubljane, sa kojim je i za Hrvatsku Međumurje dobilo na značajau. Sa ugovorom su se raspršile i nade mađarske vlade u vezi sa morskom lukom. Zato je ona kompenzaciju tražila u konačnom priključenju teritorije Međumurja. Bardoši je i u neutralnom stavu Nemaca, pominjanom u okviru priče o mađarsko-hrvatskom graničnom sporu, video ohrabrenje za takav mađarski korak. Naime, to što su Zigfrid Kaše, nemački ambasador u Zagrebu, i nemački general Glajze fon Horstenau, koji su, faktički, upravljali Hrvatskom, dosledno izbegavali podržavanje učestalih hrvatskih protesta nije bilo slučajno. Hrvatska vlada nije dobijala snažnu podršku ni od Italije.²⁰³

Uvođenjem građanske uprave u Međumurju, mađarska vlada je napustila svoj raniji stav po kojem je bila voljna da Hrvatskoj preda upravu Međumurja ako Mađarska tamo zadrži pravo suvereniteta, a Hrvati prihvate razmenu stanovništva i izlaz na more.

Ukidanjem privremenog statusa pripojenog Delvideka uvođenjem civilne uprave, vlada je imala i unutrašnjopolitičke ciljeve: smanjenje uticaja rukovodećih vojnih krugova, koji su u južnoj Mađarskoj dobili veliku političku ulogu, i smanjenje sve neprijatnije zategnutosti između vlade i rukovodećih vojnih krugova, i to u korist vlade.

Nakon ukidanja vojne uprave, odnosno do 6. septembra, svugde su formirani organi građanske vlasti. Vojni sudovi su prestali da rade (izuzev u onim slučajevima koji su potpadali pod vojno suđenje na teritoriji cele države). Nadzor nad interniranima preuzelo je jedinstveno ministarstvo unutrašnjih poslova. Generalštab je, međutim, zadržao određene pozicije. Ubiranje letine i vršidba ostali su

²⁰¹ MOL K-27. Mt. Jkv. 1941. júl. 22., júl. 29. i aug. 12.

²⁰² WIL. 421. sz. irat. 600–601.

²⁰³ ZDNOR XII/1. 74. sz. irat, 190, 81. sz. irat, 212. Tajni arhiv grofa Ciana (1936–1942). Zagreb, 1952, 501.

pod vojnim nadzorom. Formiranje novih upravnih granica temeljilo se na županijskom uređenju od pre 1918. godine. Na taj način je Bačka (osim Horgoša i njegove okoline, koja je opet pripojena županiji Čongrad) ponovo pripala županiji Bač-Bodrog, Baranjski trougao županiji Baranji, Međumurje i Pomurje pripojeno je ponovo županiji Zala, odnosno županiji Vaš. Sombor, Subotica i Novi Sad vratili su svoj municipalni status (nekada je to bio status slobodnog kraljevskog grada), a Kanjiža i Senta su postale županijski gradovi. Nakon kratke diskusije Sombor je ponovo postao sedište županije Bač-Bodrog, a za glavnog župana županije i grada izabran je Leo Deak, koji je, sa aspekta Budimpešte, bio najpouzdaniji mađarski političar iz Južne Ugarske. Za župana Subotice izabran je Andor Reek, veleposednik iz Horgoša. U stolicu glavnog župana Novog Sada zauzeo je Peter Fernbah, koji je posedovao značajna imanja u Temerinu. Na predlog ministra unutrašnjih poslova, guverner je imenovao nove nadžupane na čelo županija i gradova sa municipalnom vlašću. S obzirom na to da su bili predstavnici vlade, njihovo imenovanje i smenjivanje uvek je bilo političko pitanje i pitanje vlasti. Deak je položaj nadžupana dobio u konkurenciji sa Ivanom Nađem. Sve vreme se zalagao za konsolidaciju južne Mađarske i važio je za poverljivog čoveka ministra unutrašnjih poslova Fišera-Keresteša, koji je sa Srbima tražio *modus vivendi*. Takvoj svojoj poziciji je mogao da zahvali i za to što su ga početkom 1943. godine imenovali za novosadskog nadžupana. Smenjen je kada su Nemci okupirali Mađarsku, a na njegovo mesto je postavljen Jožef Piuković, vođa Stranke mađarske obnove (MMP). U Bačkoj je ovu stranku vodio Imredi, koji je zastupao desnije ideje od Stranke mađarskog života. Tada se Peter Fernbah, koji je za vreme Kalajjeve vlade smenjen pošto je bio protiv Srba, vratio na mesto nadžupana Novog Sada, a Andora Reoka je u Subotici zamenio Đula Vojnić, koji je, takođe, bio iz redova MMP. Zamenik nadžupana Lea Deaka postao je vitez Erne Bajšai, pristalica radikalnog rešenja srpskog pitanja. Bajšai je proteran iz Jugoslavije, te je od 1920. godine živeo u Mađarskoj i radio u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Piukovića je smenila vlada Lakatoša (29. avgust 1944) i na njegovo mesto imenovala „proverenog pristalicu Nemaca“ Arpada Falcionea.²⁰⁴

Novi načelnik generalštaba Ferenc Sombatheji je 16. septembra 1941. godine naredio povlačenje dela trupa koje su okupirale Bačku. Međutim, broj trupa u Međumurju i na teritorijama severnije od Mure do kraja rata nije smanjen na onaj koji odgovara mirnodposkom stanju.²⁰⁵ U upravi Međumurja je, pored organa građanske uprave, i dalje značajnu ulogu igralo zapovedništvo III korpusa u Sombathelju.

Skupština je 16. decembra 1941, tj. istog dana kada je u parlamentu Bardoši najavio ratno stanje između Mađarske i Sjedinjenih Američkih Država, potvrdila pripajanje Bačke, Baranjskog trougla i Međumurja. Inicijator predloga zakona,

²⁰⁴ O obrazovanju novih upravnih granica videti u: HL VKF 1941-1-5858/el.n., VKF-1-el.n. 35. sz. Biz. kat. közig. parancs. 1941. aug. 4.

²⁰⁵ HL VKF 191-1-6219/el.n., 6327/el.n.

poslanik Ištvan Gajzago je naglasio da za novo povećanje teritorija treba zahvaliti spoljnoj politici vlade i guvernera, koja je „svesna cilja, pouzdana i prijateljima verna“. Poslanik vladajuće stranke Mihalj Teleki, čak je izjavio da za novo priključenje južne Mađarske treba „zahvaliti priključenju Trojnom paktu“. Zoltan Meško je pak izrazio svoju radost zbog toga što su teritoriju zauzeli honvedi i rekao da „treba raspršiti malodušno razmišljanje“ da Mađari sve dobijaju na poklon. Poslanici su morali priznati da su ovog puta Mađarskoj ponovo priključene višenacionalne teritorije. Gajzago je to ovako interpretirao: „Došli smo do jedne nove faze, kojoj se možemo radovati u kojoj je naš nacionalni karakter postao još šareniji.“ Mađari su nastavili da idu putem na kojem su bili „integrativni element“ „privredno i osećajno jedinstvene“ teritorije okružene Karpatima. Narodnostima su obećali da će, ukoliko budu verne državi, obezbediti pravo korišćenja njihovog maternjeg jezika i razvoj njihove kulture.

Ministar Bardoši je sa govornice parlamenta pozdravio „verne narodnosti“, „nepokolebljive Bunjevce i Šokce“ i „uvek veran narod Međumurja“. Srbe nije spomenuo. Očigledno je, međutim, da je njima uputio prvi deo rečenice, u kojem je izrekao osnovnu smernicu zajedničkog života od nekoliko meseci: „Svako me svoje, i svu snagu u interesu sveopštih ciljeva.“

Predlogom zakona, koji je jednoglasno prihvaćen na sednici parlamenta, odobrene su one mere koje je vlada preduzela u interesu ponovnog priključenja Delvideka. Zakon je definisao pripajanje Bačke, Baranjskog trougla, Međumurja i teritorija severno od Mure Mađarskoj. Parlamentarni izbori nisu održani ni na jednoj od vraćenih teritorija. Skupštinsko zastupništvo ovih teritorija rešavano je takozvanim pozivima, odnosno imenovanjima. Tada prihvaćen zakon je ovlastio ministarstva da se Delvidek uključi u pravni sistem države. Njime su odobrena pravna akta donesena do tada, odnosno ona kojima je rešavano pitanje državljanstva stanovništva, a vladi je naloženo da sklopi međunarodne ugovore u vezi sa pripajanjem. Zakon je, takođe, obavezao vladu da u roku od šest meseci parlamentu podnese uredbe u vezi sa navedenom teritorijom.²⁰⁶

Kako se tada govorilo, poslanici iz Delvideka koji su pozvani oba parlamentarna doma, svečano su ušli u parlament 9. februara 1942, u najtežem periodu nakon pripajanja Delvideka, tj. neposredno nakon Šajkaške i Novosadske racije. Na taj način je u parlament ušlo 26 poslanika iz Delvideka. Tako se, u odnosu na poslanike koji su pozvani iz Gornje Ugarske, Transilvanije i južne Mađarske, broj poslanika koji su bez izbora ušli u parlament povećao za trećinu. Istina, nekoliko poslanika izrazilo je sumnju u vezi sa ovim rešenjem, ali je čak i njima bilo razumljivo to što u ratnim prilikama ni na jednoj od vraćenih teritorija nisu organizovani izbori.²⁰⁷

Među poslanicima nalazimo poznate i manje poznate političare i aktiviste mađarske manjine u kraljevskoj Jugoslaviji: Đerđa Šantu, Ištvana Bartala – gazdu

²⁰⁶ *Képviselőházi Napló*, XII. Budapest, 1941. dec. 16., 530–541.

²⁰⁷ Isto, 530–533.

iz Doroslova, Ivana Nađa, Jožefa Piukovića, Arpada Falcionea, Jožefa Bognera -- novoimenovanog direktora gimnazije u Subotici, Imrea Deaka -- advokata iz Sombora, brata Lea Deaka -- imenovanog za nadžupana Bačke županije, sveštenika Elemera Koranjija -- tadašnjeg predsednika DMKS. Mađare iz Baranje predstavljao je posednik Šandor Fodor ml., a Mađare iz Međumurja Nandor Hortner. Nemačka manjina imala je pet poslanika, a bunjevačka dva poslanika, dok su Srbe predstavljali Milan L. Popović i poznati stari posednik iz Bačke Bogdan Dunderski, koji je između 1910. i 1918. godine već bio poslanik u mađarskom parlamentu.²⁰⁸ Popovića, koji će kasnije imati važnu ulogu, pogodnim za ovu poziciju nije učinilo samo njegovo prijateljstvo sa nekoliko prominentnih političara Mađara već i to što je odlično govorio mađarski i što su ga u Budimpešti smatrali za čoveka „sa bezuslovnim mađarskim osećanjem“. On je pretekao nekoliko kandidata. Protivkandidat mu je bio Vlada Ilić, predsednik Jugoslovensko-mađarske privredne komore, koji je odbio ponudu rekavši da, nakon odmazdi učinjenih nakon ulaska Mađara, „nema snage“ za prihvatanje poslaništva. Mađarski konzul u Beogradu Lajoš Bola nije Budimpešti predložio ni Vojislava Đuricu, predsednika Društva Mađara u Jugoslaviji, pošto su i on i Ilić bili simboli perioda dobrih odnosa između dveju zemalja.²⁰⁹

Za člana gornjeg doma imenovan je predsednik Mađarskog prosvetnog saveza Đula Kramer i reformatski sveštenik Šandor Agošton. Nemce u južnoj Mađarskoj predstavljao je predsednik jednog od nemačkih zadruga Kristijan Veler. Irinej Ćirić, episkop bački, za člana gornjeg doma imenovan je 1943, i to na Hortijev predlog.

Za navedena imenovanja se, u ime poslanika, zahvalio Ivan Nađ, i to u okviru interpelacija pre dnevnog reda. Činjenicu da je trijanonska generacija mogla doživeti pripajanje nazvao je „posebnom božjom milošću“ i za to se dugo zahvaljivao prvo guverneru, a zatim Nemačkoj i Italiji, kao i Bardošiju i njegovoj vladi. Govor je završio rečima: „Obavezni smo da u ime onih stanovnika južne Mađarske koji su zajedno sa nama bili boj manjina, koji su sa nama očekivali vaskrsenje i nadali se njemu, ali i onih koji danas to nisu doživeli, kao i u ime naše braće Mađara iz Banata i druge još neoslobođene braće kažemo da ćemo nastojati, da sa našom zakonodavnom delatnošću pomognemo da i oni što pre dožive vaskrsenje.“²¹⁰

Još 16. decembra 1941. godine je parlament, ali bez poslanika iz Delvideka, prihvatio Zakon o državljanstvu vraćenog stanovništva južne Mađarske. Mađarsko državljanstvo su automatski dobili oni koji su 26. juna 1922, odnosno na dan kada je isticao rok za optiranje još bili mađarski državljani s pravnog aspekta, a koji su jugoslovenski državljani postali zbog ugovora o miru u Trijanonu i između 1. jula 1931. i 1. juna 1941 tamo imali stalno mesto boravka. Zakon nije davao

²⁰⁸ *Országos Törvénytár*, Budapest, 1941. XII. 13. Dunderski je preminuo 1943. godine.

Svoj imetak ostavio je staroj kulturnoj instituciji Srba, Matici srpskoj.

²⁰⁹ MOL ME Kisebbségi o. 1941-R-20 573.

²¹⁰ *Képviseleőházi Napló*, XIII. Budapest, 1942, 30–32.

mogućnost izbora između oba državljanstva. Jugoslovenska vlada u emigraciji protestovala je zbog Zakona o državljanstvu, pošto su se njime kršile norme međunarodnog prava.²¹¹

Smenjeni su skoro svi županijski, sreski i opštinski službenici, a novi su imenovani uglavnom iz matične države, što je izazvalo nezadovoljstvo u južnoj Mađarskoj. U Sombor su službenici i gradonačelnik stigao iz Baje, a tako je bilo i u većini gradova. Pri osnivanju gradskih i opštinskih samoupravnih tela je odstupljeno od tada važećih zakona, pošto su članovi skupština imenovani na osnovu kriterijuma nacionalne vernosti (polovina članova imenovana je na osnovu prava virilizma, a druga polovina je birana). Srbi su, na primer, na osnovu virilnog prava mogli ući u pojedine skupštine. Međutim, ovo pravo je u svakoj prilici bilo podvrgnuto reviziji sa aspekta nacionalne vernosti. Rad mađarske uprave započet je u okviru svečanih municipalnih, gradskih i opštinskih sednica. Deakovo uvođenje u službu organizovano je upravo na nadžupanov rođendan – 14. januara 1942. godine, kada je on, u mađarskom odelu, simbolično pružio ruku prema srpskom narodu Delvideka. O pomirenju i oprostima Deak je govorio u isto vreme kada je vršeno *čišćenje* teritorija Delvideka na kojoj su živeli Srbi, Šajkaške oblasti od partizana, što je preraslo u retoriziju protiv Srba. Na prvu sednicu skupštine županije, koja je zakazana za 28. januar 1942. godine u Somboru, veliki broj poslanika nije stigao zbog racije. Do prve sednice skupštine Subotice je, pod sličnim okolnostima, došlo 24. januara, na kojoj je srpski poslanik Milan Ruski nadžupana i mađarsko gradsko rukovodstvo uveravao o lojalnosti i vernosti Srba. On je tada rekao: „Nismo mi danas došli na ovu zlatnim klasjem ukrašenu mađarsku ravnicu. Tu smo se rodili i zajedno smo odrasli sa našom braćom Mađarima. U toku ovog našeg dugog zajedničkog života naučili smo da se volimo i da se poštujemo [...] Molimo našu braću Mađare da nas prime u svoje redove, a mi obećavamo da ćemo biti lojalni i verni sinovi ove domovine.“²¹²

Nova mađarska uprava je smatrala da je njen najvažniji zadatak stavljanje akcenta na kontinuitet mađarske države u Delvideku, kao i radikalno likvidiranje privrednih, kulturnih, obrazovnih i ostalih mera jugoslovenske države. Na svim planovima je nastojala da stvori *tabula rasa*, što je proizilazilo iz činjenice da su pripajanje Delvideka Jugoslaviji Mađari oduvek smatrali bespravnim i nepravednim. Takvo razmišljanje nije se manifestovalo samo u likvidaciji jugoslovenske kolonizacije i sprovođenju mađarskog naseljavanja, o kojima smo već govorili, već i u likvidaciji jugoslovenskog *školskog sistema*. Početni koraci bili su brzi i radikalni. Ukinuta je samouprava Matice srpske, srpske kulturne institucije sa dugom prošloošću; raspušten je njen upravni savet, imovina joj je blokirana, imanja su data u zakup, a na njeno čelo je postavljen poverenik Mađar. Sličnu sudbinu

²¹¹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, knj. 1, Beograd, 1988, 118.

²¹² *Délvidék* (Zombor) 1942. jan. 15. Jegyzőkönyv Szabadka szabad királyi város törvényhatósági bizottságának a város felszabadulása után 1942. január 24-én tartott első ünnepi üléséről. Szabadka, Globus nyomda–Papp Géza, 1942, 38.

doživela je i Srpska čitaonica. Zabranjene su sve srpske i hrvatske novine, a jugoslovenski nastavnici i učitelji koji su ostali na svojim mestima podvrgnuti su strogom ispitivanju vernosti naciji. Ako su nakon toga ostali na svojim radnim mestima, trebalo je da polože zakletvu vernosti pred vojnom upravom, kao što su to nekada činili nastavnici Mađari pred Narodnom upravom. Broj preuzetih, odnosno otpuštenih pedagoga nakon revizije vernosti naciji nije nam poznat, ali vredi citirati nekoliko delimičnih podataka koji su nam na raspolaganju. Iz nastavničkog zbora Državne gimnazije u Novom Vrbasu je, na primer, preuzet 1 nastavnik, a 14-18 članova zbora Senčanske gimnazije 4 nastavnika. Od 53 jugoslovenska učitelja u Starobečejskom srezu zaposleno je 38 lica. Mišljenje rukovodilaca, notara i javne uprave nižeg ranga imalo je važnost po pitanju zapošljavanja i premeštaja. Tako je, na primer, notar u Turiji smatrao da će, „ako je u školi sa 11 nastavnika i učitelja zaposleno 9 učitelja Srba, to samo štetno delovati“. Notar u Srbobranu predložio je da se od 13 učitelja Srba preuzmu dvojica. Nastavnici i učitelji su stalno radno mesto dobijali samo ukoliko su poznavali mađarski jezik, ali je, nezavisno od toga, potvrđivanje stalnog statusa jugoslovenskih nastavnika i učitelja odloženo za posleratni period.²¹³ Najspektakularniji korak je, nesumnjivo, bio dolazak oko 1.300 nastavnika iz matične države u Novi Sad – 3. avgusta 1941. Zbog jugoslovenske obrazovne politike, u južnoj Mađarskoj je, u suštini, bilo veoma malo nastavnika koji su znali mađarski jezik. Vojni komandant grada Ferenc Bajor je, već na železničkoj stanici, novopridošle upozorio na to da ne smeju zaboraviti činjenicu da su došli kako bi od „omladine stvorili istinske Mađare, (a) od srpske i nemačke dece poštene državljane Mađarske“.²¹⁴ Zbog gorkih iskustava stečenih za vreme jugoslovenske imperije, mađarska štampa iz južnih krajeva je sa posebnom pažnjom pratila sudbinu uspostavljanja nove mađarske školske mreže. Delimično su se, ipak, razočarali. Naime, školska mreža, koja je u jugoslovenskoj kraljevini bila podržavljena, ostala je pod rukovodstvom države, uprkos tome što je crkva, uglavnom katolička, nekoliko puta tražila povraćaj škola koje su pre 1918. bile u njenim rukama. Vlada je, međutim, strepela od toga da bi joj se i pravoslavna crkva mogla obratiti sa sličnom molbom i zato nije, barem do kraja rata, želela da menja svojinsko-pravni status škola.²¹⁵

Nastava se u školskoj 1941/42. godini odvijala u 335 narodnih škola južne Mađarske, odnosno u 1.444 razreda, i to skoro isključivo na mađarskom jeziku, mada većini učenika mađarski jezik nije bio maternji (od 98.197 učenika osnovne škole 57,8% nije govorilo mađarski). Shodno ciljevima, svaki đak bi nakon završetka 6. razreda osnovne škole trebalo da zna mađarski jezik, odnosno da se „precizno“ izražava na tom jeziku. Posebne škole za nacionalnosti nije bilo, ali se, kao i u Jugoslaviji, po zahtevu roditelja moglo otvoriti odeljenje za nacional-

²¹³ Az újvidéki II. fokú tanügyigazgatósági kirendeltség. F 151 kut. 6ö. G-1 1941, MV Mađarske građanske vlasti MK 11/127, 130.

²¹⁴ Reggeli Újság (Újvidék), 1941. aug. 5.

²¹⁵ MOL K-644 Vallás és Közoktatási Minisztérium (VKM) 1941-17-56 753, 104 032.

nosti. Ovakva odeljenja su bila veoma retka u prvoj školskoj godini, započetoj u vreme mađarske vlasti. Za vreme Kalajjeve vlade došlo je do ozbiljnih promena i u tom pogledu. Ministar unutrašnjih poslova je u februaru 1943. godine nadžupanima poslao energičan dopis u kojem ih je upozorio na to da se kao organi uprave nižeg ranga uzdržavaju od mešanja u pitanja nastave koja se odvijala na jezicima narodnosti, jer time stvaraju „neprilike“, a često izričito sprečavaju izvršenje viših naredbi. Ministarstvo za veronauku i prosvetu se 1943. godine već se zalagalo za uvođenje razreda sa nastavom na jeziku koji nije mađarski.²¹⁶

U osnovne škole u Pomurskoj oblasti, tj. na teritorijama županija Vaš i Zala, gde su živeli Hrvati i Slovenci, u školskoj 1942/43. godini je uvedena nastava na takozvanom međumurskom jeziku. Takva odluka izazvala je oštru reakciju hrvatskih službenih krugova, jer su u preduzetim merama videli jezičku podelu lica hrvatske nacionalnosti. Po službenim mađarskim statistikama, u južnoj Mađarskoj je radilo 18 hrvatsko-mađarskih, 5 slovenačko-mađarskih, 7 bunjevačko-mađarskih i 15 šokačko-mađarskih narodnih škola.²¹⁷ Nažalost, o razredima sa nastavom na srpskom jeziku ne postoji takav podatak. Međutim, situaciju veoma dobro prikazuje i činjenica da je mnogo teškoća bilo čak i u slučaju hrvatskih škola, koje su mnogo bolje tretirane. Načelnik odeljenja za manjine predsedništva vlade Tibor Pataki se 1942. godine sledećim rečima obratio ministru veronauke i prosvete Jeneu Sinjei Meršeu: „Koliko god je radosna vest to što se stanovništvo Međumurja zauzelo za obrazovanje na mađarskom jeziku, bilo bi, po mom mišljenju, poželjno da se, ne samo iz praktičnih već i spoljopolitičkih razloga i manjinske politike, u međumurskim školama uči i maternji jezik.“ Obrazovnoj instanci prvog stepena Ministarstva nauke i vere u Murskoj Suboti je poslato sledeće uputstvo: „Tamo gde stanovništvo nije mađarsko treba predavati na jeziku tog stanovništva. U mešovitim selima to pitanje treba rešiti formiranjem paralelnih mađarskih i hrvatskih razreda, u kojima će biti obezbeđeno predavanje mađarskog jezika. U odeljenjima nastava će se odvijati na mađarskom jeziku i jeziku nacionalnosti.“²¹⁸

Tendencija pomađarivanja, koja je uočljiva u školskoj politici, bila je još izraženija u građanskim školama i gimnazijama. Od 24 građanske škole u Delvideku u 20 škola je nastavni jezik bio mađarski, u 3 škole nemački, a u 1 školi slovački. U 5 trgovačkih škola i 3 privredne škole, kao i u 4 liceja i škole za učitelje nastava je izvođena isključivo na mađarskom jeziku. U pomenutim tipovima škola nije bilo srpskih odeljenja. Od 12 gimnazija 9 je bilo mađarskih, a 2 su bile gimnazije nemačke fondacije. Samo je u Novom Sadu radila 1 gimnazija sa srpskim nastavnim jezikom i 718 đaka. Do bitne promene nije došlo ni za vreme Kalajjeve vlade, mada je u oktobru 1943. godine, nakon dugog natezanja, otvoren jedan

²¹⁶ Isto, 1941-17-57 269. 57 183. 1943-2-205 690. CsmL Szeged város főispánjának bizalmas iratai 1943/29. res.

²¹⁷ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-34 574. MOL Küm. res. pol. 1942-67-31.

²¹⁸ MOL K-644. VKM 1942-17-109 942.

devojački i jedan muški razred u kojima je nastavni jezik bio srpski, i to u institucionalnom okviru Novosadske mađarske građanske škole.²¹⁹

Srpska gimnazija je svoju delatnost obavljala u veoma lošim uslovima. VKM nije smatrao da je povećanje broja učenika celishodno, uprkos tome što je interesovanje bilo veliko, a, da bi izbegao koedukaciju, nastavu je organizovao i pre i posle podne. Pored toga, „naročito zabrinjavajuće“ je bilo brojno stanje u prvim razredima, kako je izjavio direktor škole Kalman Varadi, koji je ranije bio nastavnik likovnog vaspitanja Muške gimnazije „Aleksandar I“ (reč je o jednom muškom i ženskom razredu, koje su pohađala 63 učenika, odnosno 57 učenika). Zbog nedostatka udžbenika, pošto su stari udžbenici bili povučeni iz upotrebe, gradivo je bilo diktirano. Od 26 članova nastavničkog veća gimnazije na srpskom nastavnom jeziku devet članova činili su Srbi a dva člana Slovaci.²²⁰ Broj časova mađarskog jezika bio je veći nego u nemačkim gimnazijama; nedeljno je bilo 6 časova mađarskog jezika, a 5 časova srpskog. Po mišljenju uprave škole, učenici su, uprkos tome, i 1943. godine samo „natucali“ mađarski jezik. Nastavničko veće je smatralo da je broj časova srpskog jezika suviše velik, te je VKM-u predložilo smanjenje broja tih časova, odnosno uvođenje časova istorije umetnosti.²²¹

Rad škole nisu otežavali samo ovi problemi. I učenike i nastavničko veće, uglavnom sastavljeno od nastavnika Mađara, podjednako je potresala Racija 1942. godine. To potvrđuju reči direktora škole, koji je februara 1942. godine u jednom od izveštaja koje je slao VKM-u napisao: „Statarijalno stanje, strahote i nervoza koja je došla sa tim (racijom) potpuno je omela naš rad. Danima se nije moglo izaći na ulicu, pa ni u škole, a ni nakon toga nismo imali snage da u potpunosti ispoštujemo propise.“ Srednjoškolce Srbe nije zaobišao ni preki sud VKF-a. Mladen Gložanski, učenik šestog razreda gimnazije u Starom Bečeju, osuđen je na smrt vešanjem u novembru 1941. godine, a presuda je, sa pomilovanjem preinačena na 15 godina. Emil Gavrić, takođe učenik šestog razreda, osuđen je na smrt streljanjem; ta presuda je izvršena. Gimnazijalka Grozda Gajšin, koja je zajedno sa drugom uhvaćena prilikom izvršavanja atentata eksplozivom u Novom Sadu, osuđena je na smrt i pogubljena u Segedinu. Konstantin Marić i Vidor Serić osuđeni su na nekoliko godina strogog zatvora. Ministar veronauke i prosvete je ova tri preživela učenika isključio, i zabranio upis u državne škole na celoj teritoriji države.²²² Na septembarskoj sednici nastavničkog veća, sa kojoj je otvorena školska 1942. godina, direktor Srpske gimnazije upozorio na to da učenike ne treba vredati govoreći im da su „komunisti“, da decu ne treba „nazivati četnicima, ni obasipati ih takvim izrazima, što bi vredalo njihov ponos, vredalo njihove roditelje, srodnike, štaviše sunarodnjake“. On je tada rekao: „Setimo se

²¹⁹ Isto, 1943-17-83 072. MOL ME Kisebbségi o. 1943-R-25 613.

²²⁰ Az újvidéki II. fokú tanügyigazgatósági kirendeltség. F. 151. kut. 70. G-7-28/1943.< 31/19423, valamint MOL-644. VKM 1942-17-252 583.

²²¹ Az újvidéki II. fokú tanügyigazgatósági kirendeltség. F. 151. kut. 77. G-7-75/1943.

²²² MOL K-644. VKM 1942-17-105 080. 107 847.

prošlih vremena i kako je bilo ponižavajuće kada su nas nazivali »jankapustašima«... — Mi smo bili isto tako nevini u ubistvu kralja kao i u drugim, nama dalekim političkim stvarima, a ipak smo morali patiti zbog toga. Zato molim kolege da nikada ne ciljaju na bilo šta što bi druge povredilo.”²²³

Koliko su prilike omogućavale, nastavnici su pokušavali da unutar zidova škole ne dele decu po nacionalnoj osnovi, kako bi bar mladi naraštaj donekle zaštitili od veoma oštrih nacionalnih predrasuda u Delvideku. Glavni direktor obrazovnog okruga Anjoš Balog je školama poslao sledeće smernice: „Vašim nastavničkim radom neka upravlja ljubav; nemojte dozvoliti da se manjine osećaju kao manjine. Treba da protekne mnogo vremena da bi se zaboravilo na stremljenja ka stvaranju jugoslovenske imperije. Shodno državnoj ideji svetog Stefana omladinu treba strpljivo vaspitavati. Suvišno je spominjati gorke uspomene bliske prošlosti. Opravdati ih treba životima naših velikana, jer su se mnogi od njih, mada nisu rođeni kao Mađari, svim silama trudili da uzdignu mađarsku naciju, a za mađarsku domovinu su, ako je bilo potrebno, žrtvovali i svoj život. Nemojmo nasilno pomadarivati, već nastojmo da omladina zavoli Mađare i objasnimo im da će onaj ko u Karpatskom basenu razmišlja centripetalno naći svoju egzistenciju.“ Na sednici održanoj u septembru 1941. godine direktor ženske gimnazije je ovako govorio: „Budite strpljivi sa onima kojima mađarski nije maternji jezik. Volite ih, ocenjujte ih blaže (jer ne znaju mađarski jezik – Š. E.), dajte im volju za učenje. Time ne želimo da promenimo duše, ali ovde treba da se dobro oseća onaj koga je sudbina dovela ovamo [...] Uz dobru volju i razumevajući jedni druge možemo prebroditi suprotnosti i biti od koristi.“²²⁴

Škole na nemačkom nastavnom jeziku, naročito gimnazija Nemačke fondacije u Novom Vrbasu, uživale su veoma široku slobodu. O privremenim nastavnim planovima su se, na primer, dogovarale sa rukovodiocima Folksbunda i izdavale ih samo nakon tih konsultacija. Rezultat takvog delovanja bio je da je, za razliku od jugoslovenskih škola, fond časova nemačkog jezika bio veći od fonda mađarskog jezika, a bila je dozvoljena upotreba više udžbenika iz Nemačke. Naknadno je odobreno otvaranje nemačkog odeljenja u Mađarskoj građanskoj školi u Apatinu. U odluci Ministarstva je važnu ulogu igralo shvatanje da je u jednoj državnoj školi bolje imati nemačko odeljenje „nego da nemačka deca idu u neku od škola fondacija, ili da zahtevaju novu fondaciju“²²⁵

Naročito veliku buru je u Bačkoj, a i u mađarskom političkom životu, izazvalo pitanje novosadskog Srpskog učiteljskog konvikta. Srpski učitelji na teritoriji karlovačke pravoslavne episkopije su još 1889. godine osnovali taj dom učenika, koji su njihova deca pohađala uglavnom besplatno, odnosno za neznatnu školarinu. Fondacija je 1941. godine imala veliku imovinu i jedan, potpuno opremljen dom za 140 učenika, jedan letnjikovac za 40 lica, dve porodične kuće, 65 kata-

²²³ Az újvidéki II. fokú tanügyigazgatósági kirendeltség. F. 151. Kut. 66. G-7-4-1942-43.

²²⁴ Isto, kut. 60, br 1. Izveštaj škola.

²²⁵ MOL K-644. VKM 1942-17-104 052, 1941-17-57 901.

starskih jutara, a takođe i 50 hiljada pengea. Sva njihova imovina blokirana je nakon ulaska mađarske vojske, a na čelo institucije je imenovan poverenik vlasti. Rad doma za učenike je zabranjen, pošto je, kako stoji u obrazloženju, „udruženje u prošlosti, ali i za vreme okupacije služilo isključivo srpskim ciljevima, podržavalo samo srpsku omladinu i delovalo štetno, tj. suprotno mađarskim ciljevima“. Ponovno otvaranje Konvikta nekoliko puta su zahtevali bivši rukovodioci Matice srpske, kao i poslanik Popović, a taj zahtev je podržao i Endre Bajči-Žilinski. Međutim, Ministarstvo za veronauku i prosvetu je u septembru 1942. godine gradonačelnika Novog Sada obavestilo o tome da neće dati svoj pristanak za postavljanje nove uprave Konvikta, a neće odobriti ni izmenu njegovog statuta.²²⁶ Odobravanje rada jedne takve institucije, odnosno fondacije, koja obrazuje srpske učnike nije se uklapalo čak ni u politiku Kalajeve vlade.

O 1941/42. godini takođe ne možemo da govorimo kao o mirnoj školskoj godini na Delvideku. Naime, zbog jugoslovenskog otpora, odnosno osporavanja teritorijalne revizije, ovo je bila ona teritorija Mađarske koja je, pre nego što je postala teritorija fronta, bila primer zaoštrenih ratnih odnosa, koji su čoveka stavljali u teško iskušenje, na šta ćemo se kasnije vratiti.

Organizujući desetočlane i petočlane odbore, *Kulturni savez Mađara Delvideka* (DMKSZ), koji je, prema sopstvenim tvrdnjama, na šta smo već ukazivali, već krajem aprila imao 150 hiljada članova, odigrao je važnu ulogu u reintegraciji teritorije i u oceni ponašanja stanovništva prema Mađarima tokom prvih nedelja. Već se u prvom periodu vojne uprave postavljalo pitanje da li ova jedinstvena kulturna organizacija treba da postoji i nakon priključenja, pošto država protiv koje se Savez borio, odnosno u kojoj se borio da sačuva i neguje „moralne, društvene, fizičke i kulturne“ karakteristike Mađara više ne postoji. Međutim, za održavanje DMKS je bilo više argumenata. Sa jedne strane, krugovi vlade su se sve vreme ograđivali od toga da su sledili primere Gornje Ugarske i Transilvanije, odnosno da su želili obnovu Stranke Mađara Delvideka. Na takav stav su, najverovatnije, veoma uticale teškoće, uglavnom neočekivane, nastale u toku reintegracije teritorije. Očigledno je da su vladini krugovi strepeli i od toga da će se opet razbuktati nesuglasice u redovima vođa, koje su, sa mađarskog nacionalnog aspekta, oduvek smatrane „slabijim dušama“. Pored održavanja kulturne organizacije, za odlučujući argument smatrana je činjenica, s obzirom da Banat nije pripojen Mađarskoj, potrebno je nepromenjeno postojanje jedne takve društvene organizacije koja simbolizira kontinuitet revizije i može da nastavi da vrši svoju delatnost u redovima mađarske manjine u Banatu. Nakon pripajanja Delvideka, DMKS je sebi dao za pravo da u jednom od prvih saopštenja zaključi: „Mađarom se može smatrati samo onaj ko je član naše organizacije [...] Našu organizaciju mađarska vlada smatra jedinom organizacijom Mađara iz Delvideka.“ Ivan Nađ

²²⁶ Isto 1941-7-58 020, 1942-17-111 194.

je, bez okolišanja, ovako govorio: „Trebalo da postanemo bolji Mađari nego što smo dosada bili.“²²⁷ DMKS je dobio jedan deo već spomenutog „dodatnog poreza“, tačnije 550 hiljada pengea (od 2,5 miliona pengea), koji je prilikom ulaska mađarskih trupa ubiran od novosadskih Jevreja. Za organizaciju je prisvojena i ne baš mala imovina jugoslovenske nacionalističke organizacije „Sokol“, a DMKS-u je dat i deo imovine drugih jugoslovenskih nacionalnih organizacija (npr. Kola srpskih sestara).²²⁸

Nakon pripajanja, DMKS je svoj prvi kongres održao 14. decembra 1941. godine u Novom Sadu. Za vreme mađarske imperije postojala je namera da se Novom Sadu da uloga kakvu je imala Subotica u kraljevskoj Jugoslaviji, koja je važila za bastion jugoslovenske nacionalne misli. Sa jedne strane, mnogi lokalni mađarski moćnici lobirali su kod donosioca odluka kako bi Novi Sad postao sedište županije, jer su grad sa jugoslovenskim većinskim stanovništvom želeli da razviju u jako pogranično „mađarsko utvrđenje“. Inače, Novi Sad je ranije bio centar Dunavske banovine. Gradu su ovu centralnu ulogu nekad dodelili iz jugoslovenskih nacionalnih interesa. Na prvi kongres su svoje zastupnike poslali i Mađari iz Srema i Banata. Prema izveštaju sa ovog kongresa, organizacija je proširila članstvo: u 245 ogranaka bilo je oko 300 hiljada Mađara, jedna od njih bila je i u Beogradu. Taj prilično irealan broj ogranaka dobijen je tako što su, pored glave porodice koja se učlanila, automatski računati i njeni članovi, pa čak i novorođenčad. Odraslo mađarsko stanovništvo se u početku učlanjivalo iz nacionalne ushićenosti, ali i zato što je prilikom bilo kakvog zapošljavanja tražena legitimacija o privrženosti naciji, odnosno članska karta koju je izdao DMKS. Na čelu novog rukovodstva je ostao Đula Kramer. Za potpredsednika je izabran katolički sveštenik Elemer Koranji, koji je postao poslanik, za velikog župana Novog Sada Peter Fernbah, Antal Magaši, za direktora centralne direkcije dr László Hegediš, a za sekretara Ferenc Blažek. Blažek je bio i sekretar novosadskog desetočlanog odbora, te zbog ne baš poštenih poslovnih stvari je kasnije morao biti smenjen ne samo sa pozicije poverenika vlade u Matici srpskoj nego je napustio položaj i u DMKS-u.

Ciljevi Saveza se nisu promenili. Obrazovana su stručna odeljenja koja su odgovarala kulturnim, umetničkim, književnim, privrednim, sportskim i drugim ciljevima. Njihov centar bio je u Novom Sadu. Redovno je izlazio i *Glasnik DMKS-a*. Kramer je ciljeve DMKS-a sažeo u nekoliko tačaka: „1. očuvanje jedinstva Mađara u Delvideku; 2. stvaranje veza sa matičnom državom i rad na ujedinjenju; 3. mirna koegzistencija, širenje misli svetog Ištvana u ovim krajevima sa mešovitim stanovništvom; 4. ostvarivanje ranijih ciljeva DMKS-a, sa posebnim osvrtom na eliminisanje materijalne i duhovne zaostalosti nastale za dvadeset i dve godine; 5. DMKS želi da bude barjaktar ideje svetog Stefana o

²²⁷ MV AZ br. 25 861.

²²⁸ Aleksandar Kasaš, nav. delo.

mađarskom jedinstvu, i to tako da će izbegavati stranačke političke borbe.²²⁹ Kramer je u tom reprezentativnom broju *Glasnika* o Delvideku, koji je izašao 1941. godine, a čiji je urednik bio Zoltan Čuka, ponosno referisao i o tome da se DMKS pismom obratio Barošiju, zahtevajući da saslušaju i mišljenje organizacije kada se 1941. godine budu izdavale dozvole za zanatlije, za prodaju akciznih artikala (duvan, šećer, so, benzin, petrolej itd.), za ovlašćenja javnog snabdevanja i odobrenja svih privrednih i trgovinskih delatnosti. „Na taj način ćemo“, stajalo je u pismu „postići da do potrebnog broja dozvola srazmerno Mađari dođu u posed takve dozvole, jer njihovo izdavanje, zbog toga što im imena zvuče strano često se ne može sprovesti, a, sa druge strane, do tih povlastica će doći pojedinci koji su to zaslužili“.²³⁰ Sam nadžupan Laslo Deak je, pod okriljem DMKS-a, zamolio pisce Delvideka da objavljuju i uređuju časopis *Kalandá*, čiji je urednik u to vreme bio Herceg Janoš. Časopis je ostao veran svojoj tradiciji: zastupao je regionalizam u znaku zajedničke sudbine Mađara i Srba; sa mnogim jugoslovenskim piscima i mnogim srpskim junačkim pesmama je upoznao čitaoce Mađare, koji u tom pogledu nisu bili baš mnogo informisani. Poslednji broj časopisa objavljen je u leto 1944. godine. Savez se izborio za monopolni položaj u organizovanju humanitarnih akcija, kao i u organizovanju razmene umetnika, izložbi, koncerata, premijera filmova itd. Delovanje organizacije u ovom pravcu bilo je živo i plodonosno u Delvideku. Tako su, na primer, priredba „Novosadske nedelje“ bile veoma atraktivan oblik te delatnosti. Kasnije, tj. kada su partizani osvojili Delvidek, jugoslovenske vlasti su ovu organizaciju okvalifikovale kao fašističku, a njene rukovodiocce smatrale ratnim zločincima.

Političku prazninu koja je nastala u Delvideku nastojala je da popuni vladajuća stranka – Stranka mađarskog života (Magyar Élet Pártja, MEP). U redove te stranke stupilo je rukovodstvo civilne uprave. Tako su, na primer, njeni članovi postali i nadžupan Leo Deak i Kramer, a treba pomenuti i novosadskog nadžupana Petera Fernbaha i skoro sve poslanike parlamenta. Fernbah i Ivan Nađ bili su i lokalni rukovodioci MEP-a. Političko aktiviranje Južnih Slovena, uprkos tome što je više puta pokretano, donelo je slabe rezultate. Stranka mađarske obnove (Magyar Megújulás Pártja, MMP), koju je osnovao Bela Imredi, a koja je predstavljala desnicu MEP-a, bila je naklonjena Nemcima. Ozbiljne političke pozicije imala je samo nakon pada Kalajjeve vlade, i to prvenstveno tako što je, na šta smo već ukazali, u županijske uprave u provinciji postavila ljude iz svojih redova. Vođa MMP-a u Bačkoj bio je Jožef Piuković.²³¹

²²⁹ Kramer Gyula, A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 47–48. Zoltan Čuka je, pored Kornela Sentelekija, bio jedan od osnivača časopisa *Kalangya (Snop)*, koji ima veliki književnoistorijski značaj.

²³⁰ Isto, 51–52.

²³¹ A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*, 218–219.

Konzervativne krugove mađarske vlade naročito je zabrinjavala činjenica što su krajnje desni njilaši imali iznenađujuće veliki prostor delovanja, naročito u redovima siromašnih poljoprivrednika. Prvi organizator Stranke bio je Šandor Mesaroš, advokat poreklom iz Baje, a rukovodilac njenog ogranka u Bačkoj je bio Gabor Jančuško, advokatski pripravnik iz Novog Sada, i Đula Rehak, poljoprivrednik iz Sente. Do jeseni 1941. godine su već bile formirani ogranci koji su mogli da zažive. U Novi Sad je krajem novembra 1941. godine došao i Ferenc Salaši, o čemu je list *Nep*, koji je Stranci bio blizak i ranije se mogao povezati sa imenima Ferenca Fata i Ivana Nađa, obavestio javnost u vidu obimnog članka. Radikalno geslo njilaša u Delvideku – *Čija je zemlja, njegova je domovina* – naročito je privuklo tamošnje stanovništvo, posebno bezemljaše duž Tise i poljoprivrednike Mađare u južnim delovima Bačke, gde Mađari nisu činili većinski deo stanovništva. Salaši nije slučajno septembra 1942. godine posetio Šajkašku oblast: zahtevao je da se srpska imanja koja su ostala pusta zbog Racije što pre podeli lokalnim Mađarima. Notar Šajkaškog sreza Bela Vukovari (Jaša Vuković) je, u vezi sa ovim, nadžupanu napisao da njilašima nije dao dozvolu ni za bilo kakvu sednicu, ni za bilo kakav dogovor i, po njegovom mišljenju, poseta Salašija „nije prouzrokovala nikakvu ushićenost“ stanovništva; „ozbiljni elementi“ nisu čak ni smatrali da je kratka poseta vođe njilaša vredna spomena.²³² Čini se da su iskazi Stranke u protivrečnosti sa ovim tvrdnjama. Po njenim podacima, Stranka strelastih krstova „Njilaša“ imala je 2.500 članova u Novom Sadu, 1.803 u Senti, 1.147 u Subotici, 403 u Kanjiži, 168 u Starom Bečeju, a 170 u Bačkom Gradištu.²³³

O delatnosti komunista u Delvideku govorićemo kasnije, a u vezi sa Racijom već sada treba reći da su, za razliku od komunista Felvideka i Erdelja, komunističke organizacije Delvideka ostale u okvirima Komunističke partije Jugoslavije, odnosno nisu se samo u društvenom pogledu radikalno suprotstavljale uređenju Mađarske tog vremena već su bile i protiv revizionizma. S obzirom na to da pripadaju Mađarskoj, pojedini komunisti – Mađari iz Delvideka su, po uzoru na makedonske komunističke vođe u otcepljenju, smatrali da bi trebalo da se priključe MKP-u. JKP je istog trena izvršila odmazdu, odnosno inicijatore isključila iz Partije. Po podacima kojima raspolazemo, ovo pitanje je ozbiljnije od Mađara postavio jedino stari komunisti iz Sombora Janoš Domanj, koji se ranije borio i u španskom građanskom ratu na strani republikanaca. Domanj je potražio vođe komunista u Budimpešti, kako bi se informisao o tome šta misle o priključenju komunista iz Delvideka MKP-u. Jugoslovenska partija ga je isključila, a OZNA (Odeljenje za narodnu zaštitu) pogubila kao izdajnika 1945. godine.²³⁴

Nužnost jedinstvene partije Josip Broz Tito je ovako obrazložio: „(Partija neće ostati jedinstvena zato) jer smo pristalice versajske Jugoslavije, već zato jer je lakše boriti se zajedničkim snagama protiv zajedničkog neprijatelja koji je oličen u starim

²³² MV AZ MK 26/48.

²³³ Isto, 27/46, 51/135.

²³⁴ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 68.

jugoslovenskim vladama i cele jugoslovenske buržoazije i protiv imperijalističkih okupatora.²³⁵ U tom pitanju bilo je presudno to što je Moskva zauzela stav pored jedinstvene jugoslovenske partije. Tako su se antiratni pokreti – antifašistički pokret i demokratski pokreti Delvideka – između 1941. i 1944. razvijali nezavisno od pokreta u Mađarskoj, gde ni narodnjački radikalizam, ni program demokratizacije tipa socijaldemokratije, ni stranka malih posednika nije uspjela da pusti tako slabo korenje kao u drugim delovima Mađarske. Antifašizam i antiratno raspoloženje ovde nisu vezivani čak ni za četnički otpor Mihajlovića, već za partizanski pokret pod vođstvom komunista Tita sa veoma snažnim antirevizionističkim stavom.

Kao što smo videli, Bardoši je Vertove grandiozne ideje o iseljenju i naseljenu ocenio kao fantazmagoriju, ali je likvidacija jugoslovenske agrarne reforme i te kako mogla biti deo tradicionalnog, konzervativnog mađarskog političkog razmišljanja i ni slučajno nije bila samo specifičnost Delvideka. Likvidacija čehoslovačke i rumunske agrarne reforme je već bila započeta u Gornjoj Ugarskoj i severnom Erdelju. Pored spomenutih naseljavanja, vredni ukazati na to, ali bez pominjanja svih detalja vezanih za likvidaciju jugoslovenske agrarne reforme, da je do prvih koraka došlo na Savetu ministara održanom 17. jula 1941. godine, još u periodu vojne uprave. Kao što smo već rekli u vezi sa naseljavanjem Sekelja, Savet ministara je uredbom stavio van snage deo o dodeli poseda iz jugoslovenske agrarne reforme, sa ovim delom i pravom raspodele zemlje iznad 192 hiljada katastarskih jutara raspolagala je mađarska država. Obrazovan je i lokalni odbor, pod rukovodstvom Ivana Nađa, koji se bavio tim pitanjem, a zadatak odbora bila je izrada predloga za Ministarstvo poljoprivrede, i to imajući u vidu lokalne okolnosti. Izvršenje zadatka Ministarstvo je poverilo vitezu Eleku Vašu, koji je vodio novosadsku ispostavu Odeljenja za posedovne odnose. Kao što smo već rekli, Mađarima naseljenicima su u toku naseljavanja Sekelja, Čangova i viteza podeljene 53 hiljade kat. jutara. Prema tome, ostalo je 139 hiljada kat. jutara zemlje koja se mogla iskoristiti. Popis onih koji su imali potraživanja počeo je već u junu, a podela zemlje i obeštećenje je teklo veoma sporo i uz teškoće. Do druge polovine 1942. godine je, na primer, iskorišćeno 7.649 kat. jutara, a značajan deo te zemlje je ostavljen za izgradnju vojnih aerodroma. Oni koji su bili agrarni interesenti su zemlju uglavnom dobili u zakup, a rešavanje prava vlasništva mahom nije završeno do kraja rata. Radove je posebno otežavala poplava u proleće 1941. godine. Zemlja u Šajkaškoj oblasti, koja je nakon Racije napuštena, a bila je veličine 2.763 kat. jutara, brzo je podeljena lokalnim Mađarima koji su imali pravo na posed. Nadvojvodi Albrehtu vraćeno je 86.000 kat. jutara u Baranji – deo takozvanog beljskog imanja, do druge podele zemlje u Baranji nije došlo.

Mnogo više rezultata imala je dodela mesta za izgradnju kuća. Mesto za gradnju dobilo je 13.977 porodica: najviše Mađara – 13.158, 770 Hrvata, 34 Nemca, 4 Slovaka i 6 Srba.

²³⁵ *Josip Broz Tito Összegyűjtött Művei*, 7. k. Főszerk. Pero Damjanić. Újvidék, 1980, 17–18.

Agrarnom reformom u Bačkoj nisu obeštećeni raniji veleposednici. Bivši posednici mogli su uzeti u zakup svoja ranija imanja. Tako je Peter Fernbah u zakup uzeo 1.200 kat. jutara od svojih starih poseda, a Đoka Dunderski 1.081 kat. jutro.²³⁶ Reviziju jugoslovenske agrarne reforme prekinuli su ratni događaji. Zemljoradnici Mađari su zbog toga bili razočarani u matičnu državu.

Mađari iz Delvideka, koji su doživeli sudbinu manjine, osetili su da opet pripadaju nacionalnoj većini, i to kada je reč o politici školstva, kulturi, kao i podeli radnih mesta javnih službenika. Obrazovanje stalnog pozorišta ostalo je neostvarena međuratna želja manjina, a prava i slobode su, zbog specifičnog položaja Delvideka, bili ograničeni čak i u odnosu na trijanonske teritorije.

Ako prihvatimo činjenicu da je u eri koju je obeležilo Hortijevo ime mađarski politički sistem bio „period građanskog parlamentarizma sa autoritativnim elementima“²³⁷, onda bismo mogli reći tako da su u Delvideku autoritativni elementi sistema došli do izražaja mnogo snažnije nego parlamentarni.

Položaj mađarske manjine u Banatu

Već smo ukazivali na to da su nemačke snage, uprkos ranijim obećanjima, u danima, nakon ulaska mađarske vojske u Delvidek okupirale Banat. Nemačka vlada je svoju odluku obrazložila rekavši da je na taj način želela da izbegne mogućnost eventualnih mađarsko-rumunskih sukoba.

Međutim, iza već oformljenog nemačkog stava o banatskom pitanju se nije krila samo namera da se preduhitri pretpostavljeni mađarsko-rumunski konflikt. Nemci su strepeli i od toga da će ih ispunjenje mađarskih zahteva od strane savezničkog Antoneskua dovesti do ozbiljnih unutrašnjopolitičkih problema. Tako je, u telegramu upućenom Erdmansdorfu 21. aprila 1941. godine, Ribentrop napisao: „Položaj generala Antoneskua je težak, a Mađarskoj, kao i nama nije u interesu da se u Rumuniji stvori haos.“²³⁸

Nemci su rumunsku vladu umirivali tako što su joj obećali da „mađarski vojnici neće kročiti na teritoriju Banata“, ubrzo su raspršili i nade Rumuna u to da bi im zapadni deo Banata mogao pripasti. Nemačko Ministarstvo spoljnih poslova je 21. aprila svojoj ambasadi u Bukureštu saopštilo da „ne može biti reči“ o rumunskoj želji da se zapadni deo Banata pripoji Rumuniji. Ambasadoru je izričito naloženo da se ne upušta ni u kakve dvosmislene pregovore, odnosno pregovore iz kojih bi

²³⁶ Pitanja mađarske agrarne reforme detaljno su analizirana u: Lőrinc Péter, *Harcban a földért*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

²³⁷ Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*. 233.

²³⁸ WIL 394. sz. irat, 580.

se moglo zaključiti da će Rumunija dobiti ovo područje. „Rumunska agitacija u ovom pravcu se ni u kom slučaju ne može pothranjivati iz razgovora vođenog sa nemačkom ambasadom”²³⁹, stoji u telegramu koji je poslat ambasadi.

Na Savetu ministara održanom 15. aprila Bardoši je vladu informisao o razgovoru koji je vodio sa Erdmansdorfom. Pošto je mađarska vlada dobila direktno nemačko obećanje o ponovnom vraćanju Banata, Stojaiju je naloženo da zatraži audijenciju kod Hitlera, „u čije obećanje su imali poverenja“.²⁴⁰

U prisustvu Ribentropa i njegovog neposrednog saradnika Valtera Hevela, Hitler je 19. aprila 1941. primio Stojaija.²⁴¹ Ambasador je Hitleru rekao „da postoje znaci promene“ u nemačkom stavu o Banatu i Međumurju. Nakon što je izrazio svoj revolt u vezi sa ubijanjem Nemaca u Bačkoj i pljačkanjem u toku ulaska vojske²⁴², Hitler je prešao na teritorijalne zahteve Mađara. Ponovo je rekao da je potrebno uspostaviti mađarske istorijske granice, ali je naglasio i to da treba razumeti Antoneskuov stav. Na kraju je Stojaija zamolio da regentu prenese poruku o tome da će Banat biti deo Mađarske, ali da je, po njemu, u ovom trenutku bilo nemoguće rešiti navedeni problem. Hitler je tada rekao i da će nekoliko meseci, tj. dok se Rumuni ne smire, navedenu teritoriju okupirati nemačke trupe, te da mađarska vlada za to vreme ne treba da poteže dato pitanje.

Prema tome, u Berlinu su odlučno odbijene rumunske želje, a mađarska vlada je i dalje zamajavana obećanjem da će se navedeno pitanje kasnije rešavati.

Stojai je odmah otputovao u Budimpeštu i Hortija informisao o razgovoru koji je vodio sa Hitlerom. Uprkos novim obećanjima, Stojai je bio primoran da dogadaje na audijenciji guverneru interpretira kao „početak povlačenja Nemaca“.²⁴³ Dok se vraćao u Berlin, on se u Beču sreo sa ministrom spoljnih poslova Ribentropom. U toku razgovora su se dotakli nasilničkog ponašanja prema Nemcima u Bačkoj, odnosno pitanja Međumurja. Umesto da mu je uputio umirujuće reči, koje

²³⁹ MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat. 889, valamint ZDNOR. XII/1.15. sz. irat, 48.

²⁴⁰ MOL K-27. Mt. jkv., 1941. ápr. 15.

²⁴¹ MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat, 686, 709; WIL 349. sz. irat, 579–580. O ovom susretu pisao je J. Đula, i to na osnovu Hevelovih beležaka. Juhász Gyula, *A Teleki-kormány külpolitikája*. 32–333.

²⁴² Hitler je zapretio Stojaiju rekavši mu da su ti postupci nečuveni i za Nemce neshvatljivi, te „da će prouzrokovati ozbiljnu situaciju ako se momentalno ne spreče“. Stojaija su zaprepastile Hitlerove reči. Firera je uveravao u to da će i Horti biti revoltiran zbog navedenog slučaja i da će odmah preduzeti mere za njegovo detaljno ispitivanje, kao i da će „bez razmišljanja narediti da se mađarska vojna lica koja su kriva streljaju“. WIL 394. sz. irat, 597. Nemci su 20. aprila protestovali u vezi sa ovim slučajem, upućujući službenu notu. U toku istrage se ispostavilo da za vreme osvajanja teritorije nije bilo žrtava nemačke nacionalnosti ni u Novom Sadu, ni u Šajkašu. Međutim, u Novom Vrbasu su, u toku takozvane akcije čišćenja, život izgubile dve Nemice. Isto 395. sz. irat, 581.

²⁴³ MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat, 708.

bi potvrdile obećanje vezano za vraćanje Banata, Ribentrop je, kao što smo već rekli, od Stojajia zahtevao predaju četiri opštine sa zapadne strane Prekomurja.²⁴⁴

Na bečkoj arbitraži, gde se odlučivalo o podeli Jugoslavije, koja je već tada bila u toku, rukovodilac grupe za pitanja stanovništva nemačkog Ministarstva spoljnih poslova se zalagao za pripajanje pomenutih opština Nemačkoj. Pozi-vajući se na interese svoje manjine, Nemci su pripajanje Prekomurja smatrali celishodnim. Beleška koju je nemačko Ministarstvo spoljnih poslova sačinilo 21. aprila 1941. godine, koja je predstavlja analizu položaja Nemaca u Jugoslaviji, po mišljenju službenika na visokim položajima nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, pri podeli Jugoslavije više trebalo voditi računa o interesima tamošnje nemačke nacionalne manjine, koja je brojala nekoliko stotina hiljada ljudi.²⁴⁵ Na kraju su, prekomurske opštine ipak predate, a brojnost Nemaca u Banatu je, pored ostalog, sasvim sigurno, odigrala veliku ulogu u rešavanju ovog pitanja. U istorijskim radovima je, osim već pomenutih razmišljanja, uočljiv još jedan nedovoljno naglašavan aspekt donošenja odluke o tome kome će Banat pripasti – a to je stav generalštaba Vermahta. Vojno rukovodstvo je tada zaključilo: „Zapovedništvo kopnene vojske smatra da treba obezbediti saobraćajnu povezanost od južnog dela Protektorata do Dunava i preko Dunava do severnog dela Protektorata.“²⁴⁶ Najjednostavniji način za ostvarivanje tog cilja je, svakako, bila nemačka oku-pacija Banata. Tako je Nemcima pripala železnica koja je spajala Smederevo sa Dunavom, teritorija na kojoj su se spajali Dunav i Tisa, deo Dunava do rumunske granice i nekoliko važnih železničkih pruga.

Nemačko-italijanski sporazum potpisan 24. aprila 1941. godine u Hotelu „Im-perijal“ u Beču nije doneo nikakve promene u vezi sa ovim pitanjem. Naime, tada je zaključeno da će Banat biti priključen Mađarskoj, ali da će ostati pod nemačkom okupacijom, i to kao preventivna zona u slučaju eventualnog mađarsko-rumunskog sukoba.²⁴⁷ Horti se tog dana susreo sa Hitlerom u Menihkirhenu, gde su, između ostalog, pregovarali o podeli Jugoslavije. Hitler je već tada guvernera informisao o Banatu u duhu nemačko-italijanskog sporazuma.²⁴⁸

U krugovima vlade, nadu je još budio telegram Vilanija od 27. aprila, u kojem je Bardoši informisan o tome da, po Vilanijevim saznanjima, italijanski ministar spoljnih poslova Čano i dalje podržava zahteve Mađarske u vezi sa Banatom, kao i da je Čano saznao da bi Nemci ovu teritoriju „radije dodelili nama“, Mađarima

²⁴⁴ WIL 395. sz. irat, 581.

²⁴⁵ ZDNOR 20. sz. irat, 58. U pomenutoj belešci je broj jugoslovenskih Nemaca proce-njen na oko 700 hiljada, iako ih tada je, u stvari, bilo 505.790. U Banatu je živelo 120 hiljada Nemaca, a u Bačkoj 197 hiljada. O tome videti u: Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana, 1966, 207.

²⁴⁶ ZDNOR 1. sz. irat, 10. Pod Protektoratom se podrazumevala teritorija koja je pripada-la Srbiji pre Balkanskog rata 1912–1913.

²⁴⁷ Isto, 27, sz. irat, 74.

²⁴⁸ Juhász Gyula, *A Teleki-kormány külpolitikája*. 333–334. WIL 403. sz. irat, 587.

nego Rumunima.²⁴⁹ Međutim, već odštampana uputstva mađarske vojne uprave u Banatu nisu bila upotrebljena: ostala su u sefu 1. odeljenja načelnika generalštaba, a banatski Mađari u manjini. Po nemačkim podacima, od 640.000 stanovnika Banata, koliko ih je bilo 1941. godine, Srba je bilo 295.000, Nemaca 120.000, Mađara 95.000, Rumuna 70.000, Slovaka 18.000, a Jevreja 4.000. Po mađarskim podacima, Mađara je bilo 108.732.

Verujući u pripajanje Banata, mađarska vlada je nastojala da spreči isključivanje Mađara iz banatske uprave.

U telegramu koji je 9. maja poslao Stojajiju u Berlin, Bardoši je saopštio da su prilike sve mutnije zbog nesigurnog položaja Banata, a da nemačka vojska koja je tamo stacionirana nije dovoljna za održavanje lične i imovinske sigurnosti. Situaciju je otežavalo oduzimanje oružja tamošnjim Mađarima, a ne i Srbima, kao i činjenica da im je u pojedinim mestima oduzeto pravo na upravljanje. U telegramu stoji i to da bi rešenje za navedenu situaciju moglo biti ako bi se iz Mađarske u Banat doveli kvalifikovani službenici uprave. Bardoši je molio Stojajija da pri susretu sa nemačkom vladom postupi u skladu sa navedenim rešenjem.²⁵⁰ Prema tome, mađarska vlada je, nakon što su Nemci odlučno odbili vojnu okupaciju ove teritorije, želela da preuzme deo javne uprave i tako dobije neku garanciju za kasnije pripajanje.

Vernle je 14. maja, u skladu sa navedenim mađarskim stavom, kod Erdmanskorfá uložio pritužbu zbog situacije koja je vladala u Banatu i u ime svoje vlade zatražio da se pri reorganizovanju uprave zadrži „bar nekoliko službenika Mađara”, kao i da Herman Berens SS obergruppenfirer, zamenik rukovodioca *Volksdeutsche Mittelstelle*, izvrši pritisak na tamošnje Nemce. On je, između ostalog, naveo događaje u Velikom Bečkereku, gde su novi nemački organi ne samo dali otkaz Mađarima rukovodiocima lokalne uprave već su odmah započeli otpuštanje Mađara koji su radili u gradskim fabrikama.²⁵¹

Stojaj je 20. maja posetio Vajczekera, kome je tada rekao da je banatsko stanovništvo nemirno jer je nesigurno u vezi sa pripajanjem teritorije, a nakon toga je državnom sekretaru podneo tri molbe svoje vlade: 1. stanovništvu treba dati do znanja da će Banat biti priključen Mađarskoj; 2. u Banat treba pustiti mađarske administrativne organe; 3. treba odrediti dan pripajanja Banata. Stojaj je ovakav stav obrazložio činjenicom da ga je firer, prilikom njegove poslednje posete, bodrio rekavši mu da će do predaje teritorije doći u roku od 2 do 3 meseca. Međutim, tadašnje prilike su, prema njemu, govorele u prilog činjenici da ovaj rok može biti kraći. Vajczeker je primio k znanju želju mađarske vlade, ali nije obećao ništa, samo je rekao da će navedene želje proslediti na odgovarajuća mesta.²⁵²

²⁴⁹ MOL K-64. Küm. res. pol. 1941-16-255.

²⁵⁰ DIMK V. 780. sz. irat, 1110–1111.

²⁵¹ WIL 339. sz. irat, 584; DIMK V. 785. sz. irat, 1118–1117.

²⁵² Isto, 402. sz. irat, 586; MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat, 889, valamint DIMK V. 797. sz. irat, 1129–1130.

Stojajevi pregovori o Banatu, koje je sam inicirao, nastavljani su 28. maja. Vajczeker je tada zauzeo odlučan stav: „Želje koje je iznela mađarska vlada u vezi sa Banatom sada se ne mogu ostvariti. Postojeće rešenje, o čijim su razlozima mađarska vlada i guverner dobili veoma detaljne informacije, i dalje će biti na snazi.“ Tom prilikom je Stojai bez primedbi uzeo k znanju rečeno i samo dodao da bi nemačka vlada mogla preduzeti korake neophodne za poboljšanje odnosa između nemačke i mađarske etničke grupe. Vajczeker se nije ogradio od tog predloga, a u svojim beleškama o ovom razgovoru je dodao: „Možda postoji način da se postojeće nesuglasice izmire.“²⁵³

Krugovi mađarske vlade su verovatno imali saznanja o tome da Nemci u Srbiji nisu imali jedinstven stav o Banatu, te su nastojali da iskoriste njihove nesuglasice. U tom periodu je Harold Turner, rukovodilac nemačke vojne uprave u Srbiji, bio voljan da Mađarima preda Banat, ali pod uslovom da Nemci koji tamo žive zadrže svoje dotadašnje političke, privredne i kulturne pozicije. Ostali nemački zvaničnici su bili protiv takvog rešenja, jer bi, po njihovom mišljenju, predaja ugrozila red i sigurnost teritorije, koju su Nemci želeli zadržati zbog predstojećeg rata sa Sovjetskim Savezom.²⁵⁴ Međutim, po Stojajevom utisku, nemačka vlada nije htela da preda Banat zato što nije raščistila situaciju sa Rusijom: „Dotle su Rumune, odnosno Antoneskua svakako držali, pošto ga nisu želeli izložiti stresovima.“²⁵⁵

Na inicijativu Vajczekera, Stojai je 3. juna vodio dug razgovor sa Feliksom Benclerom, poverenikom pri vojnoj komandi nemačkog Ministarstva unutrašnjih poslova u Srbiji, koji je dobro poznao banatske prilike. Benclerova beleška o ovom razgovoru govori o tome da su Nemci promenili taktiku i prešli u napad. Bencler nije dozvolio Stojaiju ni da dođe do reči. Odmah je počeo ređati „sporne tačke“ između dve vlade. Ambasador je prebacio i to da se, „uprkos sklopljenim sporazumima“, Srbi iz Bačke još uvek proteruju na teritorije pod nemačkom okupacijom. On je uputio zamerku i za to što se sa mađarske strane ponovo podnose pritužbe zbog navodnog potiskivanja banatskih Mađara i da se mađarski oficiri i službenici koji dolaze u Banat mešaju u banatska pitanja. Stojaiju je skrenuo pažnju na zapisnik koji su potpisale vođe dve etničke grupe, a iz kojeg se, po njegovom mišljenju, „jasno vidi da nijedna mađarska pritužba nije na mestu“.²⁵⁶ Odgovornost za eventualna trvenja prebacio je na vođe Mađara u Banatu, argumentujući takav stav činjenicom da „su Mađari prilikom podele radnih mesta u organima uprave zahtevali deo koji je, na osnovu srazmere etničkih grupa u Banatu, prevazilazio opravdan zahtev. Kada zahtev mađarske etničke grupe nije

²⁵³ WIL 406. sz. irat, 589–591.

²⁵⁴ Žarko Atanacković, nav. delo, 48.

²⁵⁵ DIMK V. 803. sz. irat, 1136.

²⁵⁶ Bencler je upućivao na onaj majski sporazum koji je obezbeđivao dolazak rukovodioca mađarskog porekla na čelo lokalne uprave u selima u kojima su Mađari bili u većini.

prihvaćen, ona ga se potpuno odrekla“. Bencler je mnogo blažim tonom govorio o mađarskim pritužbama koje su se odnosile na zabranu rada društava. Stojajiu je rekao da je vojna komanda obustavila rad svih društava na teritoriji Srbije, te da treba tražiti nove dozvole za rad. „Već sada mogu saopštiti“, dodao je, „da sam, ukoliko uložite ovakve zahteve, voljan da se kod vojnog komandanta zauzmem za njihovo povoljno rešavanje“.

Kada su razgovarali o putovanju mađarskih oficira i službenika u Banat i o njihovim političkim pregovorima, Stojajiu je dao do znanja da su navedeni „događaji kod svih nemačkih organa u Srbiji prouzrokovali veliku antipatiju prema Mađarima“, ali je on bio voljan da „učestvuje u smirivanju duhova“, za šta je bilo izgleda samo ukoliko bi se i mađarska strana držala sklopljenih sporazuma. Na kraju je, na sugestiju Vajczekera, predložio da mađarska vlada imenuje posebnog poverenika, sa kojim će se on, odnosno vojna komanda u Srbiji moći dogovarati o svemu i sa kojim će moći da sklapa sporazume. Smatrao je da bi to bilo dobro rešenje jer, po nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova, ni mađarski konzul u Beogradu Lajoš Bola, ni pukovnik Kever, oficir za vezu, nisu bili pogodni za ovakav zadatak.²⁵⁷

U stvari, Nemci nisu tražili poverenika vlade zbog nepogodnosti Bole ili Kevera. Kao što je Stojai nešto kasnije napisao u svom izveštaju, nemačka vlada i komanda okupatorskih trupa nisu želele da pregovore političkog karaktera vode sa službenicima mađarskog konzulata u Beogradu.²⁵⁸ One su tako želele da izbegnu privid spoljnopolitičke samostalnosti Srbije, ali su i pripremile teren za određenu samostalnost Banata, koji je ubrzo bio pripojen Srbiji.

Mađarska vlada je ispunila molbu Nemaca i za svog specijalnog poverenika za Banat imenovala Tibora Talijana.

Nemci su smatrali da bi, u skladu sa njihovim interesima, bilo dobro rešiti status Banata još pre napada na Sovjetski Savez. Odluka je donesena u Beogradu 5. juna 1941. godine, i to bez prisustva mađarskog predstavnika. Banat je pripojen Srbiji kao samostalna administrativna jedinica, na čelu sa takozvanim pomoćnim banom. Za bana je izabran Lap Sep, jedan od vođa Nemaca u Banatu. U njegovoj nadležnosti bila su četiri novo otvorena odseka za rešavanje unutrašnjih pitanja Banata. Njihove rukovodioce imenovao je prvi čovek srpske vlade i ministar spoljnih poslova Milan Aćimović. Svi imenovani rukovodioci odseka bili su Nemci. Sporazumom je propisano da sreske, gradske i seoske čelnike treba imenovati u skladu sa zastupljenošću nacionalnih grupa na datoj teritoriji i naselju, a njime je garantovano da će ključne pozicije u privredi zauzeti Nemci. Kasnije, tj. prilikom nove upravne podele Srbije (6. decembra 1941.), Banat je postao jedan od 14 okruga Srbije pod nemačkom okupacijom, ali je prema Srbiji imala carinu.²⁵⁹

²⁵⁷ WIL 406. sz. irat, 589–591.

²⁵⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-16/7-6211.

²⁵⁹ ZDNOR 59. sz. irat, 153–155. Pitanje statusa Banata detaljno je razloženo u: Žarko Atanacković, nav. delo, 49–62. O savremenoj lit. vezanoj za istoriju Srbije i Banata u toku rata videti u: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, 1992.

Za zamenika pomoćnika bana je, sa mađarske strane, najpre imenovan Ferenc Jesenski, a potom Bela Botka. Lap Sep nije imao primedbu na postavljanje Mađara za zamenika pomoćnika bana. Međutim, kao što je mađarski konzul u Beogradu Lajoš Bola napisao, Nemci su Botku, koji je postao i rukovodilac Odseka za socijalna pitanja, „iselili iz zgrade okružnog rukovodstva u drugu ulicu da bi tamo bio potpuno odvojen i ne bi imao stalan kontakt sa ostalim odsecima“.²⁶⁰

Stojai je, u ime svoje vlade, odmah zatražio objašnjenje Berlina. Vajczer je pokušao da umiri prilično revoltiranog ambasadora, rekavši mu „da će psihološki momenat“ predaje doći onda kada Rumunija bude dobila Besarabiju, odnosno kada bude obeštećena zbog gubitka Banata. Međutim, i ovaj „psihološki momenat“ je prošao. U Budimpešti su 6. avgusta, na inicijativu Nemačke, započeti pregovori o položaju Mađara u Banatu.²⁶¹ Bencler, koji je bio predstavnik Nemaca, dao je do znanja mađarskoj delegaciji da predaja nije aktuelna u tom trenutku, pošto bi „dovela do pada morala stanovništva“, kao i da su Mađari u Bačkoj „prekršili data obećanja“. Međutim, Nemci su, rekao je Bencler, bili voljni da daju određene ustupke u vezi sa učešćem banatskih Mađara u javnoj upravi i u kulturnim pitanjima. Za zamenika pomoćnika bana Lapa Sepa je, kao rezultat ovih pregovora, ubrzo imenovan Ferenc Jesenski, jedan od vođa Mađara u Banatu. Rad Kulturno-prosvetnog saveza Mađara u Banatu ponovo je dozvoljen.

Do avgusta 1941. godine Budimpešta je bila prinuđena da shvati da se, bar do tada do daljnijeg mora odreći Banata, mada je to teško prihvatila.

Nova vlada, na čelu sa Kalajjem, nije požurivala priključenje Banata u prvom redu zbog spoljnopolitičkih razloga. Prilikom Kalajjeve prve posete Hitleru – od 7. do 8. juna 1942. godine, postavljeno je i pitanje Banata. Hitler je ovu teritoriju ponovo obećao Mađarskoj. Međutim, Kalai nije smatrao da je rešavanje navedenog pitanja bilo hitno (kao ni korekcija granice prema Galiciji). Podrobno procenivši situaciju, on se u to vreme rukovodio činjenicom da preuzimanjem obaveza svog prethodnika i dobijanjem novih teritorija, ako to bude potrebno, ne ograničava manevarski prostor svoje vlade.²⁶²

Prvobitni odnos Nemaca, Srba i Mađara veoma dobro odražava slučaj koji je konzulu Boli nakon raspada Jugoslavije ispričao, tada potisnuti, bivši senator Varadi. Po toj priči, jedan mađarski pukovnik honveda je nakon ulaska mađarskih jedinica u Bačku posetio svoju rodbinu u Banatu i na prijateljski pozdrav svog šogora Srbina otpozdravio: „Nikakav *servus*. Treba da znaš da u Velikom Bečkeru nema toliko bagrema koliko će Srba ovde visiti.“ Po Varadiju, Srbi u Banatu su strahovali od ulaska mađarskih trupa. Taj strah je kasnije jenjavao i Srbi su

²⁶⁰ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-33.

²⁶¹ MOL K-63. Küm. res. pol. Szentiványi-kézirat, 889.

²⁶² WIL 491. sz. irat, 664–665. Juhász Gyula, *Magyarország külpolitikája*. 276–277.

„zlrado gledali na antimadžarsko ponašanje banatskih Švaba i govorili da Nemci i Mađari jedni drugima kopaju grob“.²⁶³

Prema tome, Kalajjeva vlada je svoju pažnju usredsredila na poboljšanje položaja Mađara u Banatu. Tako je, na primer, u avgustu 1942. godine, na mađarsku inicijativu, došlo do sporazuma između Tibora Talijana i nemačkih vlasti po pitanju upućivanja na prinudni rad Mađara u Banatu. Prema tom sporazumu, odabrani Mađari ne bi radili u Srbiji već u Banatu. Međutim, Nemci se nisu pridržavali sporazuma. Stoga je Bola nastojao da umiri svoju vladu: „Oni koji su određeni za prinudni rad u rudnicima raspoređeni su samo na nadzemnim kopovima, i to na osnovu službenog proglašenja, odnosno izjave koju je preda mnom dao glavni referent za rudnike, kao i po mom saznanju.“ Nadnice su, i po njemu, bile „veoma niske“, ali su radnici bar bili elementarno opskrbljeni.²⁶⁴

U proleće 1943. godine, mađarska vlada je protestovala zato što su od banatskih Mađara, Nemci hteli da sastave jedan odred od 500 ljudi, kako bi u nemačkoj uniformi i pod nemačkom komandom učestvovali u gušenju „pokreta banatskih Srba“. Bola je, u vezi sa ovim slučajem, mađarsku vladu upozorio na sledeće: „Lako se može zamisliti antimadžarsko raspoloženje koje bi izazvalo delovanje jednog ovakvog terorističkog odreda u Srbiji, kao i među Srbima u Banatu [...] Možda bi sve svireposti koje su se dogodile pripisali mađarskom odreda, što bi se veoma lako dogodilo jer bi, po planu, njegovi članovi dejstvovali u nemačkim uniformama i pod nemačkim rukovodstvom. Nema garancije ni za to da ovaj bataljon, u slučaju potrebe, neće biti uključen u borbu protiv ustanika u Bosni ili južnoj Srbiji.“ Po mišljenju Bole, situacija bi bila drugačija kada bi Nemci vrbovali dobrovoljce iz redova Mađara, što bi, po njemu, verovatno imalo efekta, s obzirom na „skromne ekonomske prilike“ Mađara.²⁶⁵

Kao što smo već napomenuli, po volji mađarske vlade Kulturno-prosvetni savez Mađara u Banatu (BMKSZ), kao deo DMKS-a, započevši svoj rad pod identičnim nazivom, bila je jedina legalna organizacija mađarske manjine, odnosno etničke grupe, kako je tada nazivana, preko koje su vlada Mađarske, nemačka vojska, beogradska srpska vlada i banatska administracija sastavljena od banatskih Nemaca održavale vezu sa ovdašnjim Mađarima. Ona je bila pozvana da štiti njihov opšti i ekonomski interes. Naziv saveza je 1943. godine, pod pritiskom Nemaca, trebalo da bude promenjen u *Podunavski kulturno-prosvetni savez Mađara*, a potom u MKS u Banatu. Mađarske vlade, podrazumevajući i vladu na čelu sa Deme Stojajjem (od 22. marta do 29. avgusta 1944), vođenje organizacije su prvo poverile Tiboru Talianu, a početkom 1943. godine Ferencu Jesenskom. Tada se u političkom životu Banata ponovo pojavljuje ime senatora Imrea Varadija. Po mišljenju konzula Bole, njegov izbor u rukovodstvo „izazvao je veliko spokojstvo“. „Dr Imre Varadi uvek je uživao veliku popularnost i sveopšte poštovanje ne

²⁶³ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-12.

²⁶⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-18/7-5920; 1943-16-91.

²⁶⁵ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-31.

samo kod takozvanih 'vojvođanskih' Srba već i Srpstva u Srbiji“, pisao je u svom izveštaju Bola. Varadi je još „u vreme Prvog svetskog rata činio velike usluge Srbima u Mađarskoj, što oni kasnije, a ni danas, nisu zaboravili i u njemu i danas vide iskrenog prijatelja Srba“. To su znali i u Budimpešti. On je bio od koristi Kalaijevoj vladi kada je posredovao u pregovorima sa srpskom vladom na čelu sa Milanom Nedićem, odnosno u vreme kada je oprezno ispitivana mogućnost mirovnih inicijativa prema zapadnim silama. Jedan od njegovih zadataka bio je da ispita stav banatskih Srba i Beograda u vezi sa masakrom u Novom Sadu, odnosno da proceni moguće oblike mađarsko-srpskog zbližavanja. Preko njega je poruka banatskih Srba upućena Budimpešti došla do Bole. Banatski Srbi su smatrali da su „novosadski žalosni događaji“ vezani samo za Bačku, te su poručili da će u slučaju eventualnog ulaska Mađara u Banat, u zavisnosti od njihovog ponašanja, odlučiti o tome kako će se ophoditi prema Mađarima „ako se kocka okrene“. ²⁶⁶ Inače, do zvaničnog kontakta između Beograda i Budimpešte došlo je krajem 1942. godine, kada je srpska vlada, koja je bila u teškoj privrednoj situaciji, pregovarala o uvozu semena sa Ministarstvom za poljoprivredu. Nemci su taj posao osujetili uprkos saglasnosti mađarske vlade. U toku navedenih pregovora je mađarskoj vladi dato do znanja da zbog Novog Sada oprošteno: „Ono što se u Novom Sadu desilo sa našim sunarodnicima nije se dogodilo po naredbi mađarske vlade.“ ²⁶⁷ Iz Bolinog izveštaja takođe saznajemo da je Varadi posredovao u pregovorima sa Kalaijevom vladom o prihvatu 80 Srba u Mađarskoj. Po sporazumu, listu je trebalo da sastavi Varadi, koga je Bola upozorio na to da cilj mađarske vlade „nije samo humanitarni već prvenstveno politički i da, zbog toga, prilikom izbora Srba mora uzeti u obzir navedeni aspekt“. ²⁶⁸ Nažalost, u poznatim nam izvorima nismo našli podatke koji bi se odnosili na dalji razvoj događaja, a nisu nam poznata ni imena tih 80 Srba.

Briga o školstvu mađarske manjine spadala je u zadatke BMKS-a. U školskoj 1942/43. godini su u 84 banatska grada i sela radile osnovne škole na mađarskom nastavnom jeziku, a u 32 sela zabavišta. U njima su radila 243 učitelja i pomoćna učitelja, 41 vaspitačica, 14 rukovodilaca obdaništa, 1 učitelj putnik. Sve srednje škole bile su privatne; imale su pravo na „pravo na otvorenost“, odnosno pravo održavanja ispita i izdavanja svedočanstva. U Velikom Bečkereku, Kikindi, u Pančevu i Vršcu radile su 4 gimnazije, 2 velike gimnazije (sa osam razreda) i 6 nižih, realnih gimnazija (sa 990 učenika). U Velikom Bečkereku je bila jedna četvorogodišnja trgovačka škola (17 nastavnika, 112 učenika) i jedna četvorogodišnja građanska škola (19 nastavnika, 791 učenik). Građanska škola je još postojala u Novom Bečeju (9 nastavnika, 195 učenika), kao i u Debeljači (11 nastavnika, 134 učenika). Dakle, ukupno je bilo 126 nastavnika i 2.346 učenika. Osim škola, postojalo je još 7 vaspitnih domova. Među njima je bio i Vaspitni dom za devojkice „Naša gospa“ u Velikom Bečkereku, koji je u Kraljevini Jugoslaviji imao mnogo

²⁶⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-12.

²⁶⁷ Isto, 1943-16-2. O tom pitanju videti u: A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*, 116–127.

²⁶⁸ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-123.

problema.²⁶⁹ U poređenju sa nemačkom školskom mrežom, Bola nije bio zadovoljan brojem mađarskih srednjih škola. Ozbiljan i realan problem predstavljao je mali broj učitelja i nastavnika, kao i nedovoljno kvalifikovani nastavnici. Broj učitelja bez kvalifikacije, ili, kako su ih tada nazivali, pomoćnih učitelja bio je veoma veliki. Tada su zapošljavani i oni koji nisu položili čak ni malu maturu, odnosno nisu završili 4. razred realne gimnazije. Nedostatak nastavnika u srednjim školama Mađari u Banatu su nastojali su nadoknaditi dovođenjem istih iz zemlje matice. Nemci su se ogradili od molbe za dozvolu ulaska 20-25 nastavnika, koju im je uputila Budimpešta. Od 11 nastavnika koji su stigli u Banat rad je započelo 9. Jedan je našao drugo radno mesto, a jedan je pozvan u mađarsku vojsku.²⁷⁰

Dvogodišnje natezanje u vezi sa uniformama za srednjoškolce koje je poslala Budimpešta, kao glavni grad, možda vredi spomenuti jer ono ukazuje na karakterističnu stranu ovog razdoblja. Carinskim organima u Velikom Bečkereku nemačko zapovedništvo nije htelo dati dozvolu za izdavanje pošiljke dok sa odeća i bočkaijevih kapa ne skinu ukrasne vrpce. Kao što je izvestio Bola, carinski skladištar je bio u nedoumici jer nije imao dovoljno radne snage za paranje svih tih vrpca, a, sa druge strane, nije smeo otvoriti sanduke pošto je strahovao da će pokoje odelo nestati, kao što je već bilo izgubljeno 160 pari muških čarapa. „Prema tome, Ambrozi (Karolj Ambrozi, direktor centra BKMS-a u Velikom Bečkereku - Š. E.) pokušaće da otkloni vrpce uz pomoć radne snage koju je angažovao jer se odela ne smeju izneti iz carinskog skladišta.“ Pošiljka nije mogla ranije biti podeljena baš zbog toga. Nemačke vlasti strahovale su da će, „zbog mađarskih uniformi, doći do tuče između učenika Mađara i učenika Nemaca, koji su, takođe, nosili uniforme“, tj. bili su zabrinuti zbog ove podele odeća, te su u vezi s tim podneli podnesak Berlinu. „Prema tome, do odluke u vezi sa odelima ona će zasada čekati svoju dalju sudbinu kod carinskih organa u Velikom Bečkereku“ – pisao je konzul Bola sa ozbiljnošću dostojnom navedenog pitanja.²⁷¹

Mađarski konzul, kao i rukovodioci BKMS-a većim delom bili su okupirani mnogo ozbiljnijim problemima.

U Banatu je jačao pokret otpora, što je povlačilo oštre nemačke odmazde. Tako je, na primer, rukovodioca BKMS-a u Kikindi, advokata dr Lasla Rehaka, poznatog po krajnje desničarskim pogledima, u jesen 1943. godine Gestapo lišio slobode i prebacio ga u koncentracioni logor u Velikom Bečkereku, odakle su Nemci uzimali taoce koje su prilikom odmazdi ubijali. Rehaka je Gestapo ispitivao u vezi sa njegovim sinom koji se školovao u Mađarskoj i bio naklonjen komunističkim idejama. U tom slučaju je reagovao lično Bola. On je nastojao da umiri mađarsko Ministarstvo spoljnih poslova, rekavši da „opasnost za streljanje Rehaka ne postoji, jer su od Nedićevog puta u Berlin (privremeno – Š. E.) prestali sa pogubljenjem talaca“. Nemci su Rehakovo imenovanje za gradonačelnika Ki-

²⁶⁹ Isto, 1943-16-8, 1944-16-71.

²⁷⁰ Isto, 1943-16-110, 130, 159.

²⁷¹ Isto, 1943-16-66, 96.

kinde osujetili zbog njegove „sumnjive komunističke“ porodice. Posle nekoliko dana saslušavanja pušten je na slobodu.²⁷²

Za vreme likvidacije jugoslovenske agrarne reforme u Banatu zemlju jugoslovenskih kolonista dobili su lokalni Nemci i Nemci kolonisti. Međutim, nacionalizovana jevrejska imanja (npr. imanja porodice Šulhof u Sajanu, veleposed porodice Lederer u Čoki) nisu isparcelisana. Ona su uzeta pod upravu nemačkog rajha i na njima se proizvodilo za potrebe vojske. Mađarima nije oduzeta zemlja. Istina, ona im nije ni dodeljivana, mada se dešavalo da su i cela sela, pa tako i mađarska iseljavana, ako je to bilo u interesu strategije. Iz mađarskog naselja Mužlje je, zbog izgradnje aerodroma pored Velikog Bečkereka, u roku od šest sati iseljeno svih 19 zemljoradničkih porodica.²⁷³ Održavanje veza sa Mađarskom bilo je veoma otežano. Čak su i rukovodioci BMKS-a dozvolu za izlazak dobijali nakon mukotrpane i dugotrajne procedure. Mada je DMKS u Beogradu pripadao centru u Novom Sadu, odnosno Mađarskoj, njihovi rukovodioci nisu dobili nijednu jedinu dozvolu za ulazak u Banat, koji je formalno pripadao Srbiji.²⁷⁴

Govoreći o politici BMKS-a, Jesenski je u proleće 1944. godine veoma dobro primetio da je dotadašnje savezništvo sa Srbima, a protiv Nemaca, je do izvesne mere ukazivalo na „nadureno“ ponašanje: „Trenutno prekidamo ovu 'solidarnost' sa Srbima, da bismo se prihvatili zajedničku sudbinu sa Nemcima.“ „Sada, kada nam neprijatelj lupa na kapiji“, nastavio je predstavnik etničke grupe, koji se u to vreme već brinuo i za svoju sudbinu, „ovo može dati povoda za ozbiljnu zabrinutost“. Međutim, mađarska vlada ni tada, a ni kasnije, nije dozvolila Jesenskom da napusti brod koji tone, jer je konzul u to vreme već našao nekoliko samozvanih kandidata za njegovo mesto – njih sedmoricu.²⁷⁵

Racija u januaru 1942. godine i nastojanja Kalajeve vlade za sprovođenje konsolidacije

Na osnovu obaveštajnih podataka i od Mađara iz Delvideka Mađarska armija koja je zaposela teritoriju imala je prilično tačne informacije ne samo o četničkim nego i o komunističkim organizacijama, koje su upotpunjene informacijama tzv. desetočlanih i petočlanih grupa, sastavljenih od Mađara iz pojedinih naselja. Nakon formiranja jugoslovenske države Komunistička partija Jugoslavije je bila jaka parlamentarna stranka. Kao što smo već napomenuli, na izborima za Usta-

²⁷² Isto, 1946-16-130. Zbog ubistva nemačkog vojnika, godine 1941. pogubljeno je 100, a ranjeno 50 talaca, a dešavalo se da je taj broj bio i veći.

²⁷³ Isto. MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-30656.

²⁷⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-32.

²⁷⁵ Isto, 1944-16-55.

votvornu skupštinu bila je na četvrtom mestu, samo sa 2% manje glasova iza Hrvatske seljačke stranke, odnosno sa izbornim rezultatom od 12,4% glasova. Ona je marginalizovana *Zakonom o zaštiti države* i primorana na povlačenje u ilegalu. Mišljenja smo da bi partija bila marginalizovala i bez ovog zakona i drastične zabrane (Hrvatska seljačka stranka, iako takođe zabranjena, nije se raspala), jer nije bila sposobna da pruži adekvatna rešenja za državnopravne probleme za koje su bile zainteresovani najširi društveni slojevi. Do druge polovine tridesetih godina KPJ je, srazmerno svojim mogućnostima, stabilizovala svoj položaj. Određenu ulogu u tom procesu omogućila joj je sloboda delovanja, dobijena od Moskve, kao i nova vodeća garnitura sa Josipom Brozom Titom na čelu, koji je, kao poverljiv čovek Kominterne, godine 1937. preuzeo rukovođenje Partijom.²⁷⁶ Njeno malobrojno, ali na sve spremno članstvo (u proleće 1941. godine imala je oko 8.000 članova, od kojih je oko 1.000 bilo iz Vojvodine, a 36% članova bilo je mađarske nacionalnosti) činili su srbijanski i bosanski ortodoksni marksisti – koji su bili pre bili kauckisti nego lenjinisti, kao i hrvatski i slovenački unitaristički filoboljševički radikalni socijalisti – od kojih je veliki broj početkom stoleća stekao buntovnička pa i atentatorska iskustva u redovima hrvatske Nacionalističke omladine. Ta činjenica je doprinela tome da se istorija Partije može napisati i kao istorija frakcija. Data situacija je imala određene posledice čak i početkom 40-ih godina. Partija je u periodu okupacije imala specifičnu ulogu. Kao organizacija koja se, za razliku od ostalih srbijanski i drugih stranaka, nije se raspala po nacionalnoj osnovi, ona je u trenutku poniženja zajedničke države postala njen portparol. Članovi KPJ su i u Vojvodinu doneli mit o junaštvu, čiji su koreni bili u srpskoj istoriji, kao i lik junaka koji je bio spreman da se suprotstavi neprijatelju iako je nada u uspeh bila veoma mala, ali i bez realne procene posledica. Zbog sabotaza, Partija je u Delvideku, kao i u ostalim delovima države doživela velike gubitke u prvim mesecima. Te akcije su pothranjivane nadom da će ruski padobranc i veoma brzo stići i da će se rat završiti, ali je to bila nada koja nije imala nikakve osnove. U takvoj situaciji, beznadežnoj za Partiju, u planinama na jugu Bosne i Hercegovine došlo je do spontanog ustanka srpskog i crnogorskog seljaštva, na čije je čelo stala ova mala, ali militantno disciplinovana partija. Do 1943. godine se data situacija nije povoljno razvijala za Titove partizane ne samo unutar nekadašnje države već i u krugovima antifašističke koalicije. Dugo se nije znalo da li će u ovoj trci na duge staze pobeđu odneti četnički pokret Draže Mihailovića, koji je iznikao iz načela razvijene autohtone srpske istorije sa elementima oficirske zavere, ili pokret istočnjačkog komunizma – predvođen Titom. Osim jednog pokušaja organizovanja, koji je ugušen na samom početku, četnički pokret nije bio poznat u Delvideku. Iza sabotaza, miniranja i paljenja žita organizovanih od početka leta 1941. godine stajali su članovi i aktivisti Komunističke partije.

²⁷⁶ O tom pitanju najnovije videti: Steven K. Pavlovich, *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*. C. Hurst & Company, London, 1992, A. Sajt i Enikő, *Tito*. 163–307.

Pred preki sud komandanta generalštaba je 7. oktobra 1943. godine izvedeno 97 nekadašnjih jugoslovenskih oficira, koji su tada nazivani četnicima. Novica Vučinić, Ivan Kiš i njihovi drugovi bili su optuženi za oružanu pobunu i urotu protiv mađarske države. Vučinić i Kiš osuđeni su na smrt. Jedan optuženi je dobio doživotnu robiju, a 31 optuženi zatvorsku kaznu 10-15 godina. Preostalih 60 prebačeno je tužilaštvu komande Segedinskog korpusa. Međutim, većina optuženih je oslobođena. Vučinić i Kiš su pomilovani. Nakon nemačke okupacije Mađarske, obojica su prebačena u koncentracioni logor Mauthausen, ali su na molbu Lakatoševe vlade vraćeni mađarskim organima vlasti. Lakatoševa vlada se krajem septembra, uz posredovanje Milana L. Popovića, bavila idejom o osnivanju srpskog zaštitnog korpusa u Bačkoj, ali ona nikad nije realizovana.²⁷⁷ Tako su jedina snaga otpora u Delvideku ostali komunisti, u čijim očima priključenje Delvideka Mađarskoj nije predstavljalo pravednu reviziju Trijanona, nego deo ponižavajućeg razbijanja jugoslovenske države. Između mađarske armije, mađarskih vlasti, ali i mađarske nacije i okupatora Nemaca stavljen je znak jednakosti, te je za njih upotrebljavan epitet fašisti.

Pokrajinski komitet Partije je, polazući, doduše jalovu, nadu u skorbu proletersku revoluciju, izdao naredbu za prvu diverzantsku akciju i sabotažu: „Situacija je u potpunosti revolucionarna. Svakog časa može nastupiti revolucionarna kriza – i čas oružane pobune.“²⁷⁸ Prvu diverzantsku akciju izveli su Momčilo Šaranović i Ištvan Seke u ataru Starog Bečeja, kada su zapalili pokošeno žito. Nakon ove akcije usledio je niz drugih akcija. Između jula i oktobra 1941. godine u Bačkoj je izvršeno 35 sabotaža. Mestimično je dolazilo do oružanog obračuna između žandarma i diverzanata, ali se dešavalo i to, da ti isti diverzanti streljaju svog nekadašnjeg druga, žandarmerijskog činovnika, jer je mađarskoj žandarmeriji odavao informacije o njima. Žandarmerija je, u suštini, tokom jula i avgusta razbila komunističke organizacije. Procese protiv njih vodili su *administrativno i teritorijalno nadležni preki sudovi*. U slučaju Bačvana je to bio segedinski preki sud. Ferenc Sombathelji, novoimenovani komandant generalštaba, u vidu pisma se 9. oktobra 1941. godine obratio predsedniku vlade Bardošiju, i to u vezi sa likvidacijama sabotaža komunista u Južnoj Ugarskoj. Bardošija je upoznao sa komunističkom organizacijom u Bačkoj, njenoj organizaciji na panslavističkim idejama i oružanim napadima na snage javne bezbednosti, kao i o tome da se, po njegovim poverljivim informacijama, mogu očekivati sabotaže većih razmera i da će hrvatski vojnici preko granice prošvercovati oružje potrebni komunistima. S obzirom na to da ove akcije, koje predstavljaju dela protiv države, podležu 59. paragrafu III odeljka *Zakona* iz 1936. godine, u na osnovu svojih ovlašćenja, koja se vezuju za ovaj paragraf on je na mesto događaja poslao kapetana Vilmoša

²⁷⁷ A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*. 228–238.

²⁷⁸ *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, predgovor, izbor i objašnjenja Ljubica Vasilić, Novi Sad–Sremski Karlovci, 1971, dokumenat br. 13 (u tekstu PK KPJ za Vojvodinu).

Dominika, sudiju vojnog suda. „U krivičnim delima koji povlače za sobom proces i pretres pred prekim sudom“, napisao je Sombathelji, „s ciljem zastrašivanja glavni pretres sprovedu na licu mesta, a i eventualne smrtne presude ću tamo izvršiti“.²⁷⁹ Nekoliko dana kasnije je pismenim putem molio ministra odbrane Karolja Bartu da se poštri deo navedenog zakona o odanosti državi, i to tako da tim procesima rukovodi isključivo komandant generalštaba. Savet ministara je 28. oktobra odobrio tu ispravku.

VKF-ov preki sud koji je organizovao Sombathelji, koji je postao poznat kao „leteći sud“, svoju delatnost je započeo 13. oktobra u Novom Sadu, a poslednju presudu je, takođe, doneo u Novom Sadu 21. novembra. Prema sumarnom izveštaju vojnog sudije, kapetana Vilmoša Dominika koji je 1. decembra 1941. godine upućen Sombatheljiju, preki sud VKF je u 15 sudskih procesa zbog neverstva državi proglasio krivim 116 osoba, od kojih su 93 osobe osuđene na smrt vešanjem, a nad 64 je izvršena presuda, što znači da je Sombathelji pomilovao dvadeset devetoricu osuđenih. Ako tome dodamo i smrtne presude segedinskog prekog suda, onda je 99 članova komunističkog pokreta Jugoslavije osuđeno na smrt, a pogubljen je 71 član. Presuda je uvek sadržavala i redosled pogubljenja, koja su preostali osuđeni morali posmatrati.²⁸⁰ Sud je delo sabotaže mogao dokazati samo za nesrazmerno mali broj optuženih. Na osnovu do danas sačuvanih presuda sva obrazloženja za izrečene smrtne presude odnosila su se na udruživanje sa namerom nasilnog prevrata u državi i društvenog poretka, iščekivanje sovjetskih padobranaca, podsticanje na sabotaže itd., ali se kao otežavajuća okolnost uzimalo i učešće u partizanskim akcijama protiv nemačkih jedinica koje su izvođene van južnih granica. Kod poslednje presude, kada je petnaestorici od 26 optuženih izrečena smrtna kazna, (prosek nešto manji od ranijeg), sud je ovu svoju blagu odluku obrazložio činjenicom da je već dao „primer za zastrašivanje“ i da je u tom trenutku bilo „bitno ne uzburkavati nacionalna osećanja, činjenicom da se i za manje presteupe izriču kazne sa nepovratnim ishodom“.²⁸¹ Prema Dominiku, do 1. decembra su pred sud VKF izvedena 342 optužena. Više stotina uhapšenih je u zatvorima čekalo presudu. Sa uhapšenim u Pomurju i Baranji bilo ih je oko 600.

Lakši slučajevi (koji se nisu odnosili na odanost) stizali su pred sud VKF u Segedinu ili pred posebno veće petorice u Pečuju. Posebni sud VKF je, u suštini, radio do raspada mađarske uprave u Delvideku, možda ne sa tolikom revnošću.

Savet ministara se 3. novembra upoznao sa delatnošću VKF sudova. Doneta je odluka da je sud je obavezan da za svaku presudu podnese molbu za pomilovanje,

²⁷⁹ MOL K-27 Mt. jkv. 1941. okt. 28. Sombatheljijev dopis Barti nismo pronašli. Navedeni deo je iz zapisnika sa pomenutog zasedanja Saveta ministara.

²⁸⁰ HL MH 1941-13-14. 1042/eln.

²⁸¹ Isto. O „letećim sudovima“ videti u: A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*. 134–152. Po Sombatheljiju, u jesen je, na osnovu sprovedene istrage, uhapšeno 2.367 osoba. ZDNOR I/22.

ali to, kao što se može pročitati, „nije moglo uticati na izvršenje smrtnih presuda, koje nisu podlegale procesu pomilovanja“. Navedena odluka svedoči o tome da se preki sud VKF-a nije uvek pridržavao sopstvenih pravila. Možemo zaključiti da je Sombathelji, zbog veoma kratkog perioda između donošenja i sprovođenja presude, svoje pravo pomilovanja realizovao telefonom, eventualno telegrafski. Slučaj pokrajinskog sekretara KPJ Svetozara Markovića stigao je pred preki sud VKF-a nakon nešto više od godinu dana. Pored toga, Leo Deak, glavni župan, i Milan L. Popović su, iz političkih razloga, zatražili njegovo pomilovanje, ali Sombathelji nije iskoristio svoje pravo.²⁸²

U Bačkoj je baš u vreme tih masovnih procesa osnovana jedina organizovana partizanska jedinica -- Šajkaški partizanski odred (sa 58 vojnika). Vojni komandant joj je bio Stevan Divnin, a politički komesar Đula Molnar.²⁸³

Postojanje partizanske jedinice označili su sve češći oružani sukobi sa žandarmerijom i vojskom. U ataru Čuruga je 13. decembra došlo do oružanog sukoba, a kod Mošorina je 17. decembra ubijen jedan žandar. U oba slučaja je uhvaćen po jedan partizan.²⁸⁴ Tog dana su u Žablju, u toku racije, partizani ranili jednog vojnika, ubili komandanta žandarmerijske patrole i odneli njihovo oružje. Žabaljski graničari su ministarstvo odbrane telefonski izvestili o ovom slučaju.²⁸⁵ Još krajem novembra je u Delvidek stigao Ferenc Foti, žandarmerijski major, koga je 2D odeljenje (za kontrašpijunažu) generalštaba izaslalo da rukovodi antikomunističkim istragama i održava veze između VKF-a i sudova.

Podaci o partizanskoj jedinici množili su se i početkom januara. Žabaljski žandarmerijski odred je 30. januara poverljivo obavestio o tome da su sumnjivi elementi prešli iz Banata u Bačku. Na osnovu pristiglih informacija je sprovedena racija u Žablju, ali žandarmerija nije mogla da uđe u trag partizanskom odred. Međutim, tada je uhapšeno 8 Srba za koje se sumnjalo da su partizani. Jedinice koje su sprovodile raciju su, preko svoje mreže potkazivača, došle do informacije o tome da je na jednom salašu, istočno od Žablja, primećeno „sumnjivo kretanje“ i da se iz odžaka kuće koja je, inače, zimi pusta vije dim.

Potruga je započeta na osnovu dobijenih informacija, i to uz pomoć velikih žandarmerijskih snaga. Kod spomenutog salaša je došlo do žestoke vatre između žandarmerijske patrole, pojačane graničarskim lovcima, i partizana.²⁸⁶

Komandant generalštaba Sombathelji je, s obzirom na „četničke i komunističke pobune u Bačkoj“, već sledećeg dana odlučio da je došlo vreme za učvršćivanje

²⁸² MOL K-27. Mt. jkv. 1941. nov 3; PK KPJ za Vojvodinu, spis 30, 93. PIL 651. f. 2/1943-1-3796.

²⁸³ Živan Kumanov, Bačko-baranjski odred. In: *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, br. 29, Novi Sad, 1961, 55.

²⁸⁴ MOL 651. f. 6/1941-IV. 1941. dec. 19.

²⁸⁵ HL VKF 1941-1-6977/el.n.; MOL K-149. BM res. 1941-1-18 902.

²⁸⁶ MOL 651. f. 2/1942-1-6279; HL VKF 1942-1-49/el.n. hdm. csf.

južne granice.²⁸⁷ Tako je 15. pešadijsku brigadu, pod komandom Jožefa Grašija iz Sombora, premestio u Novi Sad, a 20/1 bataljon iz Kiškunhalaša u Žabalj. To pregrupisanje se, prema Sombatheljijevoj naredbi, činilo trajnim, a jedinice su raspoređene tako da su se našle u „centru tamošnjih četničkih i komunističkih zuluma“. Inače, oklopnu jedinicu 2. konjičkog bataljona je, kao deo bezbedonosnih snaga, stavio pod komandu pukovnika Lasla Deaka. Tako je Graši postao Deakov neposredni nadređeni. Sombathelji je u isto vreme naredio raciju u Šajkaškoj oblasti, a komandovanje bezbedonosnim snagama poverio je general-lajtnantu Ferencu Cejdneru Feketehalmiju.²⁸⁸ Već 5. januara je obavljeno *češljanje* okoline Sombora, odnosno teritorije između Prigrevice Sv. Ivana i Bačkog Monoštora. Racija u policijskom i bezbedonosnom smislu znači akciju pod kojom se podrazumeva zatvaranje određene teritorije, odnosno njeno obezbeđivanje policijskim snagama kako bi se uhvatio krivac. Pojam racije dobio je sasvim drugi smisao u razmatranom periodu mađarske istorije: kao akcija protiv partizana, racija je postala sinonim za masovnu odmazdu, odnosno ubijanje Srba i Jevreja.

U međuvremenu su nemačke snage pokrenule akciju velikih razmera u Banatu, čiji je cilj bio otkrivanje brojnih partizanskih grupa. Komandant mađarskih bezbedonosnih snaga Cejdner Feketehalmi je već 5. januara obavešten o hapšenju 300 partizana. Zbog učešća u banatskoj i žabaljskoj zaveri, u opštini Banatsko Arandellovo je 9. januara streljano 30, u Mokrinu 50, a u Kikindi 70 osoba.²⁸⁹ Istovremeno je u Banatu i Šajkaškoj oblasti došlo do mađarske i nemačke akcije.

Komanda generalštaba je svakodnevno izdavala biltene o četničko-komunističkim pokretima, koje je pripremao general Jožef Bajnoci. Po tim biltenima, generalštab je broj partizana ili, kako su ih oni nazivali, četnika procenjivao na 100 do 110. Međutim, njih je bilo samo 40.²⁹⁰ Saznanja banatske nemačke i mađarske vlasti o opštem ustanku bila su veoma nerealna. Pokrajinski odbor je tada samo radio na pripremi oružane partizanske borbe.

Sukob od 4. januara, koji je sa mađarske strane imao 7 povređenih a među partizanima 10 mrtvih rezultiralo je akcijom u kojem su – pod rukovodstvom V korpusa – učestvovalo 100 graničarskih lovaca, 150 žandara, jedna borna kola i 2 oklopna vozila, zatvorila su pravac Žabalj, Đurdevo–Šajkaš i Gardinovci. Prilikom borbi koje su vođene za utvrđivanje ove linije ubijen je 1 mađarski vojnik i

²⁸⁷ HL VKF 1942-1/a-8882/el. Komanda V korpusa je već u oktobru zatražila da se premesti u Novi Sad. Zahtev je obrazložen tvrdnjom da je „Novi Sad najopasniji grad narodnosti“ i da je na granici, a među njegovim stanovništvom je mnogo komunista i srpskih nacionalista, te su se i sabotaže umnožile. Učvršćivanje južnih oblasti Sombathelji tada nije smatrao neophodnim, a kako je u svom telegrafskom odgovoru nemirna situacija na Delvideku planirao sam da u slučaju njihovog porasta u Bačku izmeste jače vojne jedinice. HL VKF 19 411-6438/el.

²⁸⁸ HL VKF 1942-1/a-8882/el.; MOL 651.f. 2/1942-1-6279.

²⁸⁹ MOL K-149. BM res. 1942-6-6026.

²⁹⁰ HL VKF 1942-1-49/el. Hdm. csf. Živan Kumanov, nav. delo, 55.

4 partizana, a ranjena su 2 partizana. Sledećeg dana je pristiglo pojačanje i Deak je preuzeo komandovanje racijom. Još istog dana je razbijen partizanski odred. „Plansko pretraživanje i čišćenje teritorije“, koje je trebalo da traje 10–14 dana, započeto je 6. januara²⁹¹, nakon što je razbijen Šajkaški partizanski odred (4. i 5. januara), čiji su članovi bili u bekstvu. Po Bajnociju, cilj racije je bio: „Nakon akcije čišćenja, koja je u toku, može se očekivati da će u ovom zanemarenom ćošku Bačke i na celoj ovoj teritoriji jedno vreme vladati mir, jer smo sad u situaciji da se otarasimo svih nepoželjnih elemenata, a stanovništvu pokažemo zastrašujući primer.“²⁹² Po mađarskim podacima, u najvećem šajkaškom selu, Čurugu, koje je imalo 10.485 stanovnika, bilo je 887 žrtava; po jugoslovenskim podacima, u raciji su živote izgubila 893 lica. Hapšenje lokalnog stanovništva za koje se sumnjalo da je u partizanima započeto je 4. januara, i to pod vođstvom notara Đule Varge, a na osnovu informacija 20–25 poverljivih ljudi. Među njima je bio i katolički sveštenik Balint Dup. U sporu protiv vojnika i žandara koji su učestvovali u raciji, vođenom 1943. godine, on je izjavio da lokalno srpsko stanovništvo nije bilo protiv Mađara (njega su partizani nakon ulaska u selo pogubili). Pod vođstvom notara, u raciji u Čurugu je učestvovalo i oko 50 lokalnih naoružanih Mađara. Oko polovine žrtava, tj. više od četiristo zarobljenika je pobijeno kada su počeli da beže iz jednog od ambara. Kao žandarmerijski natporučnik, Laslo Stepan je bio izabran za komandanta oružanih snaga za bezbednost u Čurugu (pešadijski bataljon 9/III iz Hodmezevašarhelja vodio je kapetan Janoš Karoljfalvi). Tokom procesa koji je pokrenut 1943. godine je izjavio: „Jedan zarobljenik je u ambaru oborio upaljenu lampu, a na povik drugog zarobljenika svi su hteli da se probiju iz ambara. Straža je istisnuta iz ambara i pucala je, ali su pucali i drugi vojnici [...] Vojnike sam samo sa pištoljem u ruci mogao naterati na prestanak paljbe.“ Deakov adutant, poručnik Lajoš Maj je izjavio da je Deak, koga je Stepan odmah nazvao, nakon navedenog događaja Stepanu izdao naređenje da sve počisti. „Stepan, koji je bio van sebe, pitao je šta da uradi sa ranjenicima. Naređeno mu je da sve počisti, da ni traga ne ostane.“ U iskazu žandarmerijskog poručnika Lasla Radnaja je ovako opisan događaj: „Video sam da iz vrata ambara puca mitraljez. U jarku ispred ulaza, tj. na metar i po do dva metra od praga ležala su 3–4 leša. Dva žandara i dva turanska lovca sa mitraljezom, kao i dva civila sa oružjem pucala su u ambar. Iznutra se čulo samo zapomaganje. Paljbu je zaustavio Stepan, rekavši da se ona mora zaustaviti po svaku cenu.“²⁹³

Za vreme racije se u Šajkašu ponovilo ono što se već dogodilo u toku vojne akcije čišćenja u aprila 1941. godine: precenjena je, sa jedne strane, snaga onih

²⁹¹ HL VKF 1942-1-49/el. Hdm. csf. jan. 4-ei, 5-ei, 6-ai jelentés.

²⁹² Isto, jan. 12-ei jelentés.

²⁹³ A. Sajti Enikő, Markó György, Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14 – 1944. január 14. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. sz., 1985, 440, 446, 449.

koji su učestvovali u otporu, a, sa druge, kolektivno pozivanje na odgovornost mesnog stanovništva i masovna odmazda. Stanovnici već tada nisu nazivani četnicima ili pristalicama jedinstvene Jugoslavije. Sa aspekta odanosti naciji, oni su bili nepouzdati i, bez izuzetka, okvalifikovani kao komunisti. Tako su, po zvaničnoj oceni, jugoslovenski orijentisani stanovnici ovog kraja, a prvenstveno Srbi, postali neprijatelji ne samo pripajanja teritorije već i datog društvenog uređenja. Vojne metode, koje su postepeno potisnute uvođenjem civilne uprave, opet su postale jedino delotvorno sredstvo za obuzdavanje „neposlušnog“ stanovništva. U januaru 1942. godine, na južnim granicama Mađarske nije bila teritorija pobeđene Jugoslavije, koja je pod prinudom pokleknula, već i partizanski pokret, čiji su talasi lako mogli proširiti i na Mađarsku.

U vreme racije su primenjivane i političke metode. General-potpukovnik Bajnoci i nadžupan Novog Sada Peter Fernbah su, na primer, u vreme racije u Šajkašu nastojali da pravoslavnog vladiku Irineja Ćirića i vođe srpskog građanstva u Delvideku ubede u to da se angažuju na udaljavanju Srba od komunizma, kao i da u srpskom listu *Nova pošta* više propagiraju odanost državi. „To je u njihovom interesu“, rekao je Fernbah, „jer, ako rat bude izgubljen, ovde neće vladati Englezi, već boljševici“.²⁹⁴

Čišćenje je nastavljeno na teritoriji opština Čurug, Žabalj i Šajkaš. Iskazi iznudeđeni od zarobljenika prividno su potvrdili vesti o pripremama ustanka velikih razmera. Starešinstvo operativne grupe je već 6. januara referisalo o tome da je kod Frideša Frojnda iz Čuruga pronađen plan ustanka, koji je trebalo da počne na pravoslavni Božić (6. januara). Frojnd je ubijen „u begu“.²⁹⁵ Već 9. januara su mislili da imaju saznanja o tome da će se ustanak pokrenuti iz Banata i da su partizani imali „naredbu da istrebe nemačko i mađarsko stanovništvo“, kao i da razbiju vojne, žandarmerijske i policijske jedinice. Do tada je već u raciji nastradalo više stotina „četnika“, a mnogo seoskih poglavara i sveštenika „je nestalo“. Snage za unutrašnju bezbednost su već 12. januara predviđale „da će partizani i njihovi pomagači komunisti imati gubitak od 200–300 lica“.²⁹⁶

Sombathelji je 9. januara nemačkim vojnim rukovodiocima podneo detaljan izveštaj o dotadašnjim rezultatima istrage protiv komunista Delvideka i akcijama lova na partizane u Žablju. U tom izveštaju je u grubim crtama opisao akcije komunista u Delvideku, organizacionu strukturu Partije, njene banatske veze i nabrojao članove Pokrajinskog komiteta JKP-a koji su uhapšeni u Mađarskoj, odnosno pali u oružanom sukobu. On je Nemcima na fin način dao do znanja da ni mađarska vojska ni žandarmerija nisu krivi zbog planiranog ustanka. Naime, one su uhapsile 2.367 „organizovanih komunista“ i tim „energičnim“ nastupom uspele da spreče ponovno organizovanje Partije. Međutim, nekolicina uhapšenih komunista pobe-

²⁹⁴ PIKL F. 815/1. Reč „šajkaš“ znači vojnik koji služi na šajki, odnosno na čamcu. Srpska graničarska teritorija se nekada nazivala Šajkaš (južna Bačka).

²⁹⁵ HL VKF 1942-1-9/el. hdm. csf. jan. 6-ai jelentés.

²⁹⁶ Isto, jan. 9-ei, 12-ei jelentés.

gla je u Banat i odatle pokušala da izazove pobunu u Žablju, ali su oružane snage unutrašnje bezbednosti „na vreme ugušile“ i ovaj pokušaj. Na kraju je nemačke vlasti u Banatu uveravao u to da je akcija protiv partizana nastavljena.²⁹⁷

Između poverenika mađarske vojske i predstavnika vojne uprave u Banatu je sutradan došlo do dogovora o usklađivanju akcija protiv partizana. Banatsku okružnu vojnu komandu predstavljao je poručnik Kopas, Gestapo vođa SS grupe Pamer, a banatsku policiju Franc Rajt, prefekt. Sa mađarske strane, učesnike o delatnosti komunističkog pokreta u Bačkoj i o merama za likvidaciju informisao major Ferenc Foti, a nakon toga je diskutovano o potezima koje je potrebno preduzeti. Rajt je tom prilikom veoma oštro napao mađarsku vladu i vojno rukovodstvo. On je, verovatno, već bio upoznat sa Sombatheljijevim pismom, pošto ih je optužio za to da, nasuprot njima, nakon ulaska nisu vodili ozbiljnu borbu protiv komunizma. Fotiju je rekao da borba mađarske vojske protiv partizana nije bila delotvorna jer je većina mađarskih vojnika „komunistički nastrojena“.²⁹⁸

Za to vreme su, pod vođstvom Deaka i Grašija, oružane snage za unutrašnju bezbednost nastavile svoje akcije čišćenja. Čistka je između 15. i 20. januara proširena na Bečej i njegovu okolinu, kao i na teritoriju između Srbobrana, Temerina i Novog Sada. Proširenje geografskih granica racije obrazloženo je činjenicom da je „teritorija neprimereno zaražena komunizmom“ i da stanovništvo podržava partizane.²⁹⁹

Sudbina Novog Sada odlučena je 12. januara. Tog dana je Cajdner Feketehalmi, komandant objedinjenih bezbedonosnih snaga, u Budimpešti informisao ministra unutrašnjih poslova Fišera Keresteša, ministra odbrane Bartu i načelnika generalštaba Sombatheljija o rezultatima šajkaške racije. Feketehalmi je, suprotno činjenicama, rekao da su se partizani povukli u Novi Sad i da je opravdano i potrebno raciju proširiti na grad. Na osnovu njegovog izveštaja je doneta odluka na pomenutom dogovoru. O tome je Keresteš Fišer informisao i Savet ministara, koji je navedeno saopštenje primio k znanju.³⁰⁰

Nekoliko dana kasnije je već bio gotov detaljan plan Novosadske racije. Snage za unutrašnju bezbednost su, pod vođstvom Jožefa Grašija, u noći 20. januara opkolile grad i prekinule svaku telefonsku vezu.³⁰¹

Međutim, uprkos zabrani prenošenja informacija, vesti o masovnim pogubljenjima su se, ipak, veoma brzo širile. Endre Bajči-Žilinski je od Milana L. Popovića saznao za događaje u Žablju. Bardošiju je 19. januara uputio pismo u kojem je protestovao zbog masovnih pogubljenja. Kako je pisao: „Moram da podignem glas protesta protiv tog germanskog sadističkog stila, koji je nemađarski i nečovečan, protiv odmazde zbog žabaljske pobune bednih razmera, koja je, navodno,

²⁹⁷ ZDNOR 1/17. 6. sz. irat, 20–25.

²⁹⁸ Isto, 7. sz. irat, 26–41.

²⁹⁹ HL VKF 1942-1-49/el. hdm. csf. jan. 15-ei, 16-ai jelentése.

³⁰⁰ PIL mikrofilm F. 634. MOL mikrofilm 12 504/4.

³⁰¹ U funkciji je bio samo jedan teleprinter, koji je obezbeđivao lokalnu vezu između Cajdner-Feketehalmija i Sombatheljija. MOL mikrofilm 12 406/4; PIL mikrofilm F. 634.

zahtevala žrtvu od 1.800 srpskih duša, a među njima je bilo i nedužne dece (novorođenčadi, žena, devojaka).“ U svom dnevniku je govorio o navedenom pismu: „Ovo pismo je začeto u možda najvećem afektu i očaju mog života.“³⁰² Zapanjen i revoltiran događajima u Šajkašu, poslanik je tražio audijenciju kod predsednika vlade, koji ga je primio 22. januara. Predsednik je Bajči-Žilinskog pokušao umiriti rekavši mu da je prethodnog dana telefonirao u Novi Sad i naredio „da ne bude nikakvih svireposti“. Tada je već bio u jeku „lov na partizane“, što su tek naknadno saznali čak i čelnici grada. U svom dnevniku, Bajči-Žilinski je sa gorčinom pisao o Bardošijevoj izjavi: „Nije govorio istinu.“³⁰³

Komandant mesta Graši je 21. januara ujutru stanovnike Novog Sada putem proglasa obavestio o tome da je započeta racija. U navedenom proglasu je detaljno propisano ponašanje građana za vreme akcije bezbedonosnih snaga, ali nije pomenuto trajanje racije, koja je, po planu, trebalo da bude trodnevna akcija. Promet vozila je zabranjen; uređen je pešački saobraćaj, izdata zabrana putovanja i okupljanja, slušanje radija, a ni telefoniranje nije bilo dozvoljeno; crkve su zaključane, a zvona ućutkana.³⁰⁴

Grad je podeljen na rejone. Istražne patrole započele su legitimisanje. Oni koji nisu prošli prvi krug legitimisanja odvezeni su pred Odbor za legitimisanje, koji je radio u domu „Levente“. Ako ni Odbor nije mogao utvrditi njihovu „nevinost“, stigli bi pred preki sud, koji je osmislio Graši. Tako je već prvog dana na smrt osuđeno 25–30 „četnika i partizana“. Žandarmerijski pukovnik Lajoš Gal je naredio da se oni odvezu do novosadskog Štranda, gde su pogubljeni, a njihovi leševi su bačeni u zaleđeni Dunav.³⁰⁵

Rezultatima prvog dana akcije bili su nezadovoljni i Cejdner Feketehalmi i Graši, što su i dali do znanja jedinicama koje su učestvovala u raciji. Graši je čak Martonu Zeldu izričito naredio da se ulice budu pod mitraljeskom vatrom i da svi treba da shvate „da se [...] ne radi o legitimisanju već o odmazdi“.³⁰⁶ „Prvi

³⁰² Pismo citira: Vigh Károly, Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok“. In: *Történelmi Szemle*, 1–2. sz., 1968, 88. Ovaj deo dnevnika objavljuje: Tilkovszky Lóránt, *Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet...* In: *Békési Élet*, 1. sz., 1984, 94–104. Bardoši je pismo dobio 21. januara.

³⁰³ Tilkovszky Lóránt, nav. delo, 96–99.

³⁰⁴ MK 2. reg. Br. 2.; HL HM 1942-1/a-5947/el.

³⁰⁵ Tragični događaji su detaljno opisani u: Buzási János, *Az újvidéki razzia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963, 51–76. Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad, 1992, 165–195. A. Sajti Enikő, nav. delo, 163–175. Nasilje je u prvom redu učinjeno nad Jevrejima, Vladislav Rotbart opisuje u svom radu „Čije je delo novosadska racija“ (*Jevrejski almanah 1965–1967*, Beograd, 1967, 168–188). Nekoliko godina nakon događaja je objavljen memoar Eriha Koša, *Pokolj u Novem Sadu*. Ljubljana, 1949. U memoarskoj formi je napisano delo: Andrej Deak, *Razzia in Novisad und andere Geschehnisse Während des zweiten Weltkriegs in Ungarn und Jugoslawien*. Zürich, 1967. Lajčo Klajn, *Genocid i kazna*. Novi Sad, 1991.

³⁰⁶ MOL mikrofilm 12 405/4.

službeni pogrom“, kako je Bajči-Žilinski nazivao raciju, nastavljen je u duhu ovog naređenja. U izveštaju u kojem je generalštab 23. januara sumirao događaje stajalo je: „Dosadašnji rezultat novosadske čistke je 3.500 lica [...] U gradu je tišina, samo je pored Dunava bilo puškanja [...] Nasuprot lažnim vestima nije bilo nasilja prema deci [...] Raspoloženje trupa je odlično.“³⁰⁷

Međutim, osnovanost „lažnih vesti“ potvrđuje i pismo nadžupana Fernbaha upućeno Grašiju 23. januara. U njemu stoji da su on i gradonačelnik Mikloš Nađ u jednoj ulici videli leš devojčice od oko deset godina.³⁰⁸

Uprkos tome što je Sombathelji već 22. januara Feketehalmi Cajdneru telegrafski izdao naredbu za prestanak nasilja (ne racije), odmazda i pogubljenje nedužnih ljudi su nastavljeni i 23. januara.

U izveštaju koji je dostavio nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova, vođa novosadske nemačke etničke grupe Karl Sevin je o događajima vezanim za poslednji dan racije, između ostalog, napisao: „Na ulici sam video vojnu patrolu od oko 6 lica i jednog žandara. Patrola je malo kasnije izvela jedan bračni par od 70 godina iz njihove kuće [...] Pratio sam ih pogledom i video da su dva vojnika na oko deset koraka od moje kuće, usput, bez naređenja, sleđa, otvorila paljbu na bračni par. Vojnici su prekoračili mrtva tela i nastavili put.“³⁰⁹

Delegacija na čelu sa gradonačelnikom Miklošom Nađom je u večernjim časovima 23. posetila Grašija i oštro zahtevala obustavljanje racije.³¹⁰ Komandant grada je nekoliko sati kasnije, putem proglasa, uz pretnje obavestio građane o obustavljanju čišćenja. U proglasu je naglasio da se „teško“ odlučio za brzo obustavljanje vojnih mera i zapretio gradu rekavši da je „mir“ obezbeđen samo dok „ne pukne prva neprijateljski raspoložena puška, ili dok opet ne dobiju informacije o partizanskoj zaveri protiv mađarske države ili nekoj drugoj zaveri protiv nacije“. Inače, on je priznao da je u toku racije bilo i nedužnih žrtava, ali za to nije teretio vojsku, već „neodgovorne i buntovne elemente“, tj. one koji su napali honvede „u toku vršenja njihove dužnosti“.³¹¹

Feketehalmi Cajdner je 24. januara izdao smernice u vezi sa obustavljanjem delatnosti snaga bezbednosti. Po tim smernicama, ovaj manevar pacifikacije trebalo je završiti postepeno, a ne u „jednom mahu“.

Tako je nakon šajkaškog i novosadskog masakra došlo do racije u Bečeju i Srobobranu. Međutim, tada nisu pogubljena lica za koja se sumnjalo da su partizani, već je određen broj lica predat žandarmeriji, odnosno kontraobaveštajnoj službi, a većina je internirana. Sombathelji je 30. januara izdao naredbu za okončanje racije u južnoj Bačkoj.³¹²

³⁰⁷ HL VKF 1942-1-49/el.n. hdm. csf. jan. 23-ai jelentése.

³⁰⁸ MV AZ MK 2. reg. br. 4.

³⁰⁹ ZDNORI/17. 9. sz. irat. 49.

³¹⁰ MV AZ MK 2. reg. br. 4.

³¹¹ MOL Mikrofilm 12 405/4.

³¹² HL VKF 1942-149/el.n. hdm. csf. jan. 27-ei jelentése.

O žrtvama januarske odmazde u južnoj Bačkoj i Novom Sadu postoje različiti i prilično kontradiktorni podaci. Nemački izvori nastali neposredno nakon „hladnih dana“ su broj žrtava procenili na 6–7 hiljada,³¹³ dok su Mađari procenili da je reč o 8–10 hiljada mrtvih.³¹⁴ U poverljivom izveštaju zamenika budimpeštanskog načelnika policijske kapetanije od 4. februara 1942. godine, upućenom ministru unutrašnjih poslova, spominje se 3.000 mrtvih, a u optužnici vojnog javnog tužioca koja je u jesen 1943. podignuta protiv Feketealmi Cajdnera i drugih – 3.309 lica. Po statistici koju je komanda V korpusa sastavila 1944. godine, prilikom racija je nestalo 3.340 lica. Među žrtvama odmazde je, prema toj statistici, bilo 2.550 Srba, 743 Jevreja, 11 Mađara, 13 Rusa, 7 Nemaca, 2 Hrvata, 1 Slovak i 13 Rusina. U raciji su nastradala 2.102 muškarca, 792 žene, 299 staraca i 147 dece. Najviše je propatilo stanovništvo Čuruga, Novog Sada i Žablja, i to prvenstveno Srbi i Jevreji. O stradanjima u Čurugu smo već govorili. Od 63.985 stanovnika Novog Sada tokom odmazde je, po mađarskim podacima, stradalo 1.246, a po jugoslovenskim – 879 lica. Od 8.169 stanovnika Žablja je, po mađarskim podacima, stradalo 666, a po jugoslovenskim – 653 lica. Po nekim podacima, većinu novosadskih žrtava činili su Jevreji – 809 lica.³¹⁵

Ministarstvu spoljnih poslova je u toku čistke u Žablju, a pre Novosadske racije, pristigao Marošijev izveštaj od 14. januara iz Zagreba. U njemu je Maroši svoju vladu izvestio o tome da je general Glajze fon Horstenau otputovao u nemački vrhovni štab kako bi, „sa aspekta nemačkog prestiža, okončao nepodnošljivu četničku vlast“ i izvršio poslednje pripreme za veliku ofanzivu protiv partizana u Srbiji i Bosni, koja će se završiti ulaskom bugarske i hrvatske vojske.³¹⁶ Marošijevo saopštenje je vladinim krugovima moglo dati povod da su, pored specifičnih razloga i ciljeva odmazde i sa događajima južnog ratišta, opravdaju svoj odlučan postupak protiv partizana.

Komanda nemačkih jugoistočnih oružanih snaga dobila je tačne informacije o događajima. Ona je od početka naslućivala da se iza energičnog nastupa mađarske vojske i žandarmerije kriju sumnjive namere. Kao što je zamenik zapovednika 12. nemačke vojske, general Valter Kunce pisao u izveštaju koji je 5. januara poslao OKW-u (Komandi nemačkih odbrambenih snaga), sukob sa Šajkaškim partizanskim odredom je „suviše naduvan“ u Budimpešti, a predimenzioniranim protiv akcijama se želi pripremiti ulazak mađarskih trupa u Banat, čemu bi se vojna komanda u Srbiji energično usprotivila.³¹⁷

³¹³ ZDNOR I/17. 8. sz. irat, 43. Spis sadrži izveštaj o „srpskom ustanku“ u Bačkoj, koji je rukovodilac beogradske nemačke bezbednosne policije 25. februara 1942. godine uputio nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova. Minberg, koji je napisao izveštaj, kaže da mu je navedeni podatak dao jedan član mađarske vlade.

³¹⁴ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 143-R31447.

³¹⁵ MOL 651. f. 2/1942-1-6279. 30; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709. Zvonimir Golubović, nav. delo, 147, 197.

³¹⁶ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-67-2.

³¹⁷ ZDNOR XII/a. 2. sz. irat, 13.

Smatramo da zadnje namere, koje je Kuncce nagoveštavao, ovog puta nije trebalo tražiti u aspiracijama prema Banatu, mada su takvu sumnju mogle izazvati svađe između mađarskog i nemačkog vojnog rukovodstva, uzajamna optuživanja, kritike mađarske strane na račun banatskih akcija Nemaca protiv partizana kao i postavljanje za primer mađarskog vojnog nastupa.

Od mađarskih zahteva vezanih za Banat je mnogo interesantnije vremensko podudaranje pregovora nemačkog ministra spoljnih poslova Ribentropa sa načelnikom generalštaba Vermachtom Kajtelom u Budimpešti i početka planski sprovedenih čistki. Kao što je poznato, Ribentrop je, pozivajući se na razvoj rata i zajedničku sudbinu u borbi protiv boljševizma, zahtevao da se cela mađarska vojska prebaci na Istočni front.³¹⁸ On je 6. januara stigao u Budimpeštu, tj. istog dana kada je, nakon razbijanja malobrojnog partizanskog odreda, započeto plansko „čišćenje“ Šajkaške oblasti. Prilikom posete Kajtela, koji je u glavni grad Mađarske stigao zbog dogovora vezanih za nemačku molbu, već je bio gotov plan Novosadske racije.

Za našu temu je veoma značajna činjenica da je na navedenim pregovorima predsednik Bardoši, pozivajući se, između ostalog, na nesigurnu situaciju na Balkanu, nastojao da nagovori Ribentropa na umerenost. Horti je 10. januara napisao pismo sa objašnjenjima Hitleru. Potvrdivši svoju savezničku odanost fideru i uveravajući ga u to da će Mađarska sa „velikim ushićenjem“ učestvovati u „odlučujućoj borbi“, on je molio da se iz Sovjetskog Saveza povuče mađarski oklopni korpus i da Mađarska na Istočni front šalje samo ograničen kontingent trupa. Između ostalog, pozivao na to da je Balkan „i danas pun nesigurnosti i previranja“, kao i da u Srbiji, pored anglosaksonskog i boljševičkog saveza, još uvek postoje oružane snage koje pomaže „celokupno fanatizovano stanovništvo, podrazumevajući i žene i decu“. Takođe je istakao da su se borbe iz Banata nedavno proširile na mađarsku teritoriju „i iziskivale su krvave žrtve“. Nakon što je govorio o opasnosti koja je pretila iz pravca Hrvatske i Rumunije, Horti je istakao ono što je sve više zabrinjavalo vođstvo države: „Ako bi Balkan otvoreno stao na stranu boljševizma, opet bi jedini garant reda bila Mađarska“.³¹⁹

Zapisnik pretresa započetog 14. decembra 1943. godine, glavnim okrivljenima za „raciju i lov na partizane“, koji smo pronašli i objavili ukazuje na to, da je između čistki i Ribentropove posete 6. januara 1942. godine postojala veza. Naročito je interesantan onaj deo zapisnika koji se odnosi na takozvano Ribentropovo pismo. Foti je u vezi sa tim izjavio: „Oficirov kurir je 6. januara doneo naredbu 2. odeljena VKF-a, u kojoj je stajalo da će Ribentrop stići 7/8. januara. U državnom je interesu da se nađe dokaz o tome da je partizanski ustanak rukovo-

³¹⁸ Beleška o pregovorima koje je Ribentrop vodio sa Hortijem i Bardošijem 1. WIL 475. sz. irat, 646–647. Ovim pitanjem detaljno se bavi: Ránki György, *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964, 159–161., kao i Juhász Gyula, *Magyarország külpolitikája*. 271–274.

³¹⁹ HMTI 62. dz. irat, 313–318.

den iz Banata. Sutra treba da pošaljem svoje izveštaje sa prilozima. Već sam bio sakupio neophodne podatke kada me je potražio komandir korpusa Feketealmi Cejdner i dao mi identičnu nrdb (naredbu – E. Š.).“ U svom izveštaju – koji je u zapisniku nazvan Ribentropovo pismo – Foti je preterao u opisivanju situacije u Bačkoj. Želeći da potkrepi nužnost i nastavak odmazde, on je operisao sa fiktivnim podacima, tj. preuveličao je podatke koji su se odnosili na partizanske snage. Iskaz bivšeg predsednika saveta ministara Lasla Bardošija koji je saslušan u toku procesa, pošto mu je rečeno da napusti salu, zapisničar nije mogao zabeležiti. Ministar odbrane Karolj Barta je izjavio da je za navedene događaje saznao naknadno, te da ga Feketealmi Cejdner nije izvestio o tome „da su mu snage za unutrašnju bezbednost ispustio iz ruku“. Ministar unutrašnjih poslova Ferenc Keresteš Fišer, koji se unutar vlade nekoliko puta zalagao za reviziju politike „jake ruke“ prema Srbima, na procesu kojim je predsedavao Ištvan Nadai je, ko zna zašto, izjavio da je, po njemu, „sve teklo po pravilima“. „Ako je stvarno izbila pobuna, onda je vojni nastup bio opravdan. Tek naknadno je saznao da se događaji nisu tako odvijali.“³²⁰

Mađarska vlada je jednog od svojih glavnih neprijatelja videla u boljševizmu, koji je pretio sa južnih granica. Ona je čistke, koje su daleko premašile snagu otpora, želela da iskoristi kao još jedan dokaz za to da je mađarska vojska potrebna na južnoj granici, već i zbog toga što se i kod kuće borila protiv zajedničkog neprijatelja – boljševizma. Pacifikacija Bačke, koja je vršena već drugi put, bila je, osim spoljnopolitičkim stremljenjima, motivisana stavovima unutrašnje politike. Vlada je na ovaj način želela da zaplaši ne suviše jake, postojeće organizacije otpora i njihovu moguću bazu, a osim njih iz drugih razloga i Srbe, ali i Jevreje.

Činjenica da je odmazda u Delvideku nanela značajne gubitke partizanima nije sporna. Ako želimo da predočimo stvarne gubitke, treba da kažemo da razbijanje malih partizanskih odreda nije bio toliko težak udarac otporu koliko delimično istrebljenje, odnosno zastrašivanje njegove faktičke i moguće široke baze. Kao što je organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta Svetozar Marković napisao u svom izveštaju od 10. oktobra 1942. godine, koji je upućen Centralnom komitetu KPJ, veliki ugnjetački aparat i krvavi talas terora u januaru „delovao je zastrašujuće na mase i mase su se udaljavale od nas“.³²¹

U vreme racija načelnik generalštaba je smatrao da je obnavljanje procesa pred prekim sudovima svrsishodno. „Čistke“ su već bile u jeku kada je preki sud VKF-a osudio na smrt dva zarobljena partizana iz Žablja (8. januara). Vojni sud u Bečeju je 15. januara dao isti primer. Ovog puta je pred prekim sudom na čelu sa Dominikom stajalo četrnaest partizana, koji su u jesen prethodne godine pali u mađarske ruke u Bečeju, Bačkom Gradištu i Turiji. Obrazloženje presude nedvosmisleno dokazuje da je postojala veza između izricanja 14 smrtnih presuda i

³²⁰ HL Budapesti Katonai Törvéyszék. Kb. 2925/1951. Dokument je u celosti objavljen u: A. Sajti Enikő – Markó György, nav. delo, 426–456.

³²¹ PK KPJ za Vojvodinu, dokument br. 21, 65.

pretpostavljenog ustanka. Sud je takvu odluku doneo jer su „komunisti koji su bili u bekstvu, tj. nisu pali u mađarske ruke nastavili organizacioni rad“ sa željom da dignu ustanak u januaru 1942. godine, uprkos tome što je „sud načelnika generalštaba je u brojnim slučajevima već doneo smrtne presude“. Dominikovi su već 16. januara u Žablju sejali smrt. Deset komunista je osuđeno na vešala zato što su bili članovi ćelija takozvanih vaspitnih grupa. U danima racije u Novom Sadu, tj. 22. januara pogubljena su 4 komunista iz Čuruga, koji su od jeseni 1941. godine bili zatvoreni na osnovu obrazloženja koje je skoro identično onom u bečejskom procesu. U njihovom slučaju je, takođe, dokazano samo učešće u radu na organizaciji partije. Sličnu sudbinu je 16. januara doživelo 6 komunista iz Sombora i mogli bismo redati dalje.³²²

Ponašanje i lokalne uprave i mađarskog stanovništva u toku racije moglo je oduzeti ili pak spasiti živote, mada su glavnu ulogu nesporno imali vojska i žandarmerija, na šta ukazuje i već spomenuti tragični slučaj u Čurugu. Tako se, na primer, u Kovilju pamti da je njegove stanovnike spasio lokalni stariji žandarmirski vodnik Lajoš Dunafalvi, uprkos tome što su stanovnici Mađari već sastavili spisak od 200 Srba nepouzdanih sa aspekta odanosti naciji. Ni meštani Budisave nisu dozvolili da bude odvedeno nekoliko Srba iz tog mesta. Od deportacije i smrti Srbe je spasio notar Endre Horvat i predsednik sela Đerđ Majer. Lokalni istoričari su zabeležili da je Horvat voleo fudbal, te je lično garantovao za druge Srbe iz tima.³²³

Feketehalmi Cajdner se neposredno nakon januarske akcije obratio ministru za odbranu Barti, predloživši mu da se u Šajkaškoj oblasti izvrši naseljavanje Mađara većih razmera, kao što je to urađeno u Bačkoj naseljavanjem Sekelja. Barta se, u suštini, složio sa planom naseljavanja, ali je, s obzirom na revolt koji je u svetu izazvala novosadska racija i na veoma zategnutu situaciju u južnoj Bačkoj, Feketehalmi Cajdneru saopštio da ni načelnik generalštaba ni članovi vlade ne smatraju tu ideju celishodnom.³²⁴

Feketehalmi Cajdner je nekoliko meseci kasnije, tj. u aprilu 1942. godine ponovo požurivao Sombatheljija u vezi sa naseljavanjem u Šajkaš. On se pozvao na činjenicu da se u kuće „nestalih partizana“ polako vraćaju rođaci Srbi, a nepoželjan razvoj situacije potpomažu i građanske vlasti. U telegramu je napisao: „Molim da se ovo spreči i da se na Savetu ministara isposluje naseljavanje Mađara; u protivnom će propasti rezultati čistke i na ovoj teritoriji ćemo kompromitovati vojnu intenciju...“ Na kraju je tražio da se žrtve proglaše mrtvima, što bi, po njegovom mišljenju, bilo neophodno za uspostavljanje „uređenih i poželjnih

³²² A. Sajti Enikő, A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április – 1942. január). In: *Párttörténeti Közlemények*, 4. sz., 1982, 31. HL HM 1942-13-13 431/el., 8159/el.; 12 947/el.

³²³ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 85.

³²⁴ HL VKF 1942-1-4804/el.

odnosa³²⁵. Međutim, uprkos nameri Fekethalmi Cajdnera, vlada nije želela da datu situaciju iskoristi za naseljavanja poseda koje su ostale bez gazda; radije je tu zemlju podelila lokalnim Mađarima.

Tokom januarskih racija u Bačkoj, vojska je bila skoro jedini faktor. Ona je nastojala da u potpunosti služi interesima vlade, ona je pred konsolidaciju Delvideka postavljala nove prepreke.

Nastojanja da smanje broj mađarskih trupa koje je trebalo da upute na Istočni front urodila su plodom, ali ne zahvaljujući raciji i „lovu na partizane“ u Delvideku, kako je to vlada želela, već zato što je u Mađarskoj dozvoljeno vrbovanje za jedinice Vafen SS-a. Spoljnopolitički bilans racije bio je negativan, te je i dalje otežavao ionako težak spoljnopolitički položaj Mađarske.³²⁶ Vlada je platila veliku cenu i na unutrašnjopolitičkoj sceni. Otkad je uvela civilnu upravu, bila je vrlo oprezna u pronalaženju *modus vivendi* sa Srbima u Bačkoj. Ona je tražila način da oni zaborave gorka iskustva iz aprila 1941. godine, kao i za održavanje ravnoteže sa prevelikim zahtevima Nemaca u Bačkoj i hrvatskom propagandom u vezi sa Međumurjem. Racija je presekla ovaj proces, i na početku ga unazadila. To se, na konsolidaciji Delvideka, za koju se vlada toliko zalagala, štetno odrazilo. Sa posledicama racije više nije trebala da se suoči Barošijeva, već Kalajjeva vlada.

Vesti o masovnim pogubljenjima ubrzo su uzdrmale mađarsko javno mnjenje. Na sednici Odbora za spoljnu politiku Parlamenta, koja je održana 29. januara 1942. godine, nekoliko poslanika opozicije (Endre Bajči-Žilinski, Karolj Pejer, Karolj Rašai) zahtevalo je strogu istragu. Endre Bajči-Žilinski je guverneru Hortiju 4. februara uputio memorandum u kojem je detaljno opisao nasilja koja su učinjena protiv Srba u Delvideku i, osim kazne za krivce, zahtevao je materijalnu nadoknadu za udovice i siročad. Memorandum je preveden na srpski jezik i dostavljen Srbiji, tako da je već za vreme rata postao poznat srpskim političkim krugovima.³²⁷

Mogućnost za izražavanje protesta nisu tražili samo odgovorni političari, već je i u Bačkoj, takođe bilo onih koji su bili zaprepašćeni zbog navedenih događaja; tražili su i našli priliku da podignu svoj glas protiv onoga što se dogodilo. Tehnički savetnik i inspektor za privredu Laslo Terek je 29. januara 1942. godine, u ime delegacije mađarskih radnika, protestovao zbog racije. Naime, mađarski radnici, kako stoji u podnesku, razumeju ako ruka pravde udara Srbe, Jevreje i Mađare koji

³²⁵ Isto. Veliki broj zarobljenika koje je preki sud i sud VKF-a osudio na kaznu zatvora je od jeseni 1942. godine bio raspoređen u radne brigade i upućivan na Istočni front – u sigurnu smrt. CsmL Szegedi Kerületi Börtön és Államfogház iratai. A politikai elitéltek iratai: 6. cs. 201, 230, 233, 234; 8. cs. 294, 299, 318; 9. cs. 348, 339, 531; 10. sc. 391.

³²⁶ Juhász Gyula, nav. delo, 274.

³²⁷ Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. 133. MOL K-63. Küm. res. pol. 143-16-81/pol.

su učestvovali u kriminalnim delima, ali ne mogu razumeti istrebljenje nevinih, među kojima je bilo i mnogo Mađara, žena i sitne dece, i to bez presude. U podnesku stoji: „Mnogo su propatili za vreme jugoslovenske vlasti, ali su ponosno izražavali svoje mađarstvo, a sada se, zbog proteklih događaja, moraju crveneti kada se izjašnjavaju kao Mađari. I ne mogu da shvate, zašto je tada, kada su u Novom Sadu imali stvarnu vlast bilo omogućeno samovlašće neodgovornih vojnika, koji su bez ikakvog saslušanja, prethodnog upozorenja i legitimisanja izvršili masovni pokolj i ubistva. Takođe imamo saznanja da su se tada desile i mnoge krađe.“ Laslo Terek je preneo želju delegacije da se odgovorni vojnici izvedu pred vojni sud, „jer je njihova vera u poštenje mađarske vlade i mađarskog prava pokolebana nakon ovih nemilih događaja“. Moramo pomenuti i izveštaj od 29. januara novosadskog policijskog pisara Pala Kadoče, koji je u danima racije radio u lučkoj kapetaniji i bio očevidac smaknuća na Štrandu. „Sa poštovanjem izveštavam“, pisao je, „da je moja ljubav prema domovini toliko velika da sam sa očajanjem gledao preterivanja, jer oni ne služe na čast moje domovine, već na njenu štetu“.³²⁸

Kao što je poznato, Bardoši nije smenjen zbog događaja u Delvideku, već zbog toga što je u toku izbora za zamenika guvernera Ištvana Hortija, starijeg sina guvernera, došao u konflikt sa guvernerom Hortijem.

U govoru kojim se, nakon što se zakleo da će voditi spoljnu i unutrašnju politiku svog prethodnika, predstavio Parlamentu 19. marta 1942. godine, novi predsednik ministara, Mikloš Kalai, kao jedan od svojih najznačajnijih zadataka naznačio je „potpuno i harmonično“ uključivanje ponovo priključenih teritorija u nacionalni život Mađarske. On je napomenuo i to da u toku tog procesa treba računati na „na ojačanu svest naših državljana čiji maternji jezik nije mađarski i našeg naroda; na posledice dvadesetogodišnje izdvojenosti; na značaj današnjeg uzavrelog pogleda na svet; na društvene i privredne činioce“. Nemačku narodnost je uveravao u to da će se njegova vlada držati postojećih sporazuma, ali je i dodao: „Molimo i očekujemo da se i vi držite nepisanih pravila našeg višestoletnog zajedničkog života.“ Kao osnovu njegove nacionalne politike je istakao: „Ne želimo da ugušimo svest naših narodnosti, ali očekujemo da se potpuno uklope u mađarsku državnu ideju.“ Tome je još dodao: „U svom primarnom obliku, nacionalno pitanje je, mogao bih kazati, prvenstveno pitanje javne uprave i kulture.“³²⁹ U suštini, Kalai nije rekao ništa novo u vezi sa nacionalnom politikom, ali moramo, ipak, primetiti da je naglašavao svrsishodnost, kao što je rekao, „potpunog i harmoničnog“ uklapanja vraćenih teritorija i stoga je bio voljan da računa na „izraženiju samosvest“ narodnosti i „uzavreo pogled na svet, društvene i privredne činioce“.

Talasi racije su u to vreme već prešli granice države. Mađarski generalni konzul u Beogradu Bola je 9. februara 1942. godine izvestio Ministarstvo spoljnih poslova o tome da se u srpskim političkim krugovima „šire klevete“ u vezi sa navedenim događajima, te da se govori o tome da su u Miletićevoj ulici u Novom

³²⁸ MOL mikrofilm 12 405/4.

³²⁹ *Képviseletőházi Napló*, III. 1942. 91.

Sadu, u kojoj žive Srbi, istrebljeni svi stanovnici: „Poređali su ih ili na obalu Dunava ili na sam led i tako ih streljali. Smrznute Jevrejke su špediterom nosili u Dunav.“ Po njemu, kolala je i vest o tome da su sva navedena zlodela izvršili članovi fašističke organizacije – njilaši, dok je u Beogradu bila raširenija verzija po kojoj „krvoproliće nisu vršili neodgovorni elementi već honvedi i žandarmerija“. Bola je tražio da Ministarstvo spoljnih poslova istraži slučajeve vezane za pogubljenja nekoliko uglednih srpskih ličnosti – među kojima je bio i jedan bivši jugoslovenski ministar i jedan nadžupan iz Bačke, kako bi se uzburkane beogradske i banatske političke duše smirile i opovrgle lažne vesti.³³⁰ Jugoslovenska vlada u emigraciji podigla je svoj glas 8. maja. Ona je objavila memorandum za javnost, u kojem je broj žrtava procenjen na sto hiljada (!). Sutradan je, u članku *Mučena i ubijena deca*, londonski *Daily Telegraph* oštro osudio raciju u Novom Sadu.³³¹ Ambasador jugoslovenske vlade u Vašingtonu je, povodom ovog slučaja, krajem maja predao službenu predstavku vladi Sjedinjenih Država, a početkom jula vladama svih savezničkih država dostavio službenu predstavku sličnog sadržaja.³³²

Prema tome, racija je od proleća 1942. godine stvarala sve više spoljnopolitičkih neprijatnosti. Međutim, spoljna politika nije prinudila Kalajja na to da učini određene korake, već navedena unutrašnjopolitička zbivanja. Činilo se da je najvažniji zadatak bio smirivanje „živaca Srba, koji su bili stavljeni na probu“.

Narodni poslanici Milan L. Popović i Bogdan Dunderski su, na Kalajjev i Keresteš-Fišerov nagovor, početkom maja posetili Šajkašku oblast, Žabalj i Čurug. Tada su podsticali Srbe na to da mirno sačekaju kraj rata, da ne dozvole da ih zavedu „plaćenici inostrane propagande“ – Radio London i Radio Moskva, koji ih drže „u stalnoj duševnoj napetosti“. Srbima su obećavali da će, ako budu našli svoje mesto „u novom evropskom poretku“, moći da zadrže svoj jezik, običaje i veru. Da bi dokazali ozbiljnost izrečenog obećanja, i u Žablju i u Čurugu su otvorili kapije pravoslavnih hramova, koje su bile zaključane od pripajanja teritorije, i održali misu, a oglasila su se i zanemela zvona.³³³ Inače, u toku racije je ubijeno i mnogo pravoslavnih sveštenika, na primer: prota Miloš Katić iz Žablja, parosi Čedomir Eremić i Georgi Živanov iz Žablja, Anđelko Grbić iz Čuruga, prota Svetozar Vlaškalić iz Đurđeva (i njegova supruga), Jovan Vislavski iz Mošorina i drugi.

³³⁰ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-16/7-1071. Ministarstvo se, nekoliko dana kasnije obratilo pismom Sombathelji i, na osnovu Bolinih signala, tražilo da se pitanje nestalih i pogubljenih Srba ispita. Sombathelji je negirao nezakonita pogubljenja, pošto mu je 11. februara bio u rukama materijal vezan za istragu koju je vodio i izvršio Feketehalmi Cajdner, a koji je potvrdio opravdanost svake upotrebe oružja. Komandi V korpusa Sombathelji nije dao nalog za izvršenje navedene istrage usled unutrašnjih ili spoljnih pritisaka, već na osnovu odgovarajuće tačke vojnog pravilnika. Rezultati ispitivanja su sutradan dostavljeni Bardošiju, koji je smatrao da je time stvar rešena. HL VKF 1942-1-90/eln.

³³¹ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. máj. 12.

³³² Isto, 1942. máj. 23., júl. 8.

³³³ MV AZ MK 11. reg. br. 116. *Nova pošta*, 1942. márc. 8.

Popović je u toku proleća često putovao po južnoj Bačkoj i srpsko stanovništvo nastojao uveriti u to da vlada više nema „agresivnih namera“, da sa njima želi živeti u miru i da im želi obezbediti slobodu kulture, običaja i vere. Poslanik je u svakoj prilici naglašavao da vlada „ne očekuje od Srba u Bačkoj ništa drugo sem da stalno i odlučno dokazuju da ne žele napustiti zemlju, da neće ništa činiti protiv državnog poretka i da će se prilagoditi redu i datoj situaciji...“³³⁴

Kružno putovanje zamenika državnog načelnika policijske uprave po Bačkoj koje je upriličeno krajem marta imalo je za cilj demonstracije ponovno uspostavljenog „poverenja u građansku odanost, koja je bila uzdrmana“. U beleškama koje je napisao za ministra unutrašnjih poslova, Jožef Šombor-Švajnicer je rekao da su Srbi još uvek „apatični“, a glavni razlog za to je činjenica da su oficiri odgovorni za događaje u Novom Sadu – Graši, koji je u međuvremenu unapređen u generala, i drugi – još bili u Bačkoj. Pošto su njihov boravak u Novom Sadu pothranjivala govorkanja o tome da se januarski događaji mogu ponoviti i tako se stvarao utisak da vlada nema dovoljno snage za kažnjavanje vojnika koji su „samovoljno nastupali“, zamenik načelnika je predložio njihovo premeštanje. Ministru unutrašnjih poslova je skrenuo pažnju na to da je „raspoloženje“ Srba pogoršala i zloupotreba vezana za hapšenja u Stapar i Sivcu. Naime, ta hapšenja su jedan fabrikant za proizvodnju soda-vode i njegovi drugovi iskoristili za ucenu. Žandarmerija je uhapsila one koji su podneli prijave, ali je zamenik žandarmerijskog oficira u Stapar zapretio tamošnjim Srbima rekavši im da će taoce hvatati samo ako daju iskaz protiv ucenjivača. U Stapar se nakon toga pojavio službenik defanzivnog odeljenja VKF-a i vršio istragu o tome ko je dao iskaz protiv fabrikanta soda-vode. Šombor je napisao da su zloupotrebe vršene i prilikom ocenjivanja zahteva Srba za dobijanje mađarskog državljanstva. Po njegovom mišljenju, komplikacije je prouzrokovalo to što je „u celoj županiji, bez obzira na nacionalnost i raspoloženje, mržnja (bila) isuviše velika“. „Svoje probleme sa neprijateljem ili protivnikom mnogi nastoje rešiti tako što protiv njega podnose tajne prijave, uglavnom kod policije, odnosno kod žandarmerije i vojnih vlasti. Takva međusobna mržnja dovodi do veoma velikog broja neosnovanih prijava i stvara konfuziju, te je u vezi sa ovakvim prijavama potreban najveći oprez. Prema tome, uopšte ne deluje umirujuće činjenica da mišljenje žandarmerije ima odlučujući uticaj na to da li neko može dobiti mađarsko državljanstvo ili ne...“ Šombor je istakao da je u Bačkoj, kao prigovor najčešće čuje, da nakon racija nije bilo dozvoljeno sahranjivanje mrtvih, vlasti nisu izdavale umrlice i zato rodbina nije mogla ostavinska pitanja rešiti na adekvatan način. Zbog nanesenih nepravdi, izvodi zaključak Jožef Šombor-Švajnicer, u Bečejskom, Žabaljskom i Titelskom srezu „jedva da ima Srba koji bi se založio za mađarske interese“.³³⁵

Nadžupan Bačko-bodroške županije Leo Deak je 14. aprila uputio poziv dopisniku *Nove pošte* i ovom listu dao izjavu. Srbe je prvo upozorio na to „da miru-

³³⁴ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. júl. 15.

³³⁵ MOL 651. f. 2/1942-1-6279, 45–55.

ju“, a zatim im je obećao da će mađarska vlast i on lično učiniti sve da obezbede građansku ravnopravnost, u skladu sa srpskim zakonom o narodnostima. „Dok budem na ovoj poziciji“, izjavio je, „odlučno ću koračati ovim putem i svakome ću pružiti ono što mu po zakonu pripada“. List je nekoliko nedelja kasnije izveštavao o tome da se položaj interniranih porodica nakon ulaska mađarske vojske bitno poboljšao: one su postepeno puštane iz logora za interniranje; nekoliko porodica je smešteno kod srpskih i mađarskih posednika da bi radili. Novine su izveštavale i o tome da su zamenik načelnika policije u Segedinu Bela Buoc i predsednik Subotičke čitaonice Miloš Rafajlović pokrenuli akciju za smeštaj oko 3 hiljade dece od 5 do 12 godina koja su usled racije i interniranja ostala siročad. Po navedenom listu, kod bačkih porodica je već do početka maja smešteno 2 hiljade dece; mađarske porodice prihvatile su 150 dece.³³⁶ U proleće 1942. godine je, na osnovu naredbe ministra unutrašnjih poslova, započeta revizija pitanja Južnih Slovena koji su bili internirani nakon ponovnog pripajanja Delvideka. Oni su podeljeni u dve grupe. U prvoj grupi su bili Sloveni koji su poreklom sa Delvideka i optanti. Njima je bio omogućen odlazak na rad sa porodicama i, ako za vreme istrage nije nađen neki poseban dokaz protiv njih, puštani su na slobodu. U drugoj, većoj grupi bili su dobrovoljci, koji su i dalje bili tretirani kao strani državljani, ali im je bilo dozvoljeno da rade izvan logora za internirce, pod uslovom da se u njih vrate. Keresteš-Fišer je u avgustu izdao naredbu da se oni dobrovoljci koji se mogu brinuti o svojim porodicama (oduzetu imovinu nisu mogli da dobiju) i „nisu opasni za javni red i mir“ puštaju na slobodu uz obavezu javljanja. Ovu naredbu je povukao nakon mesec dana.³³⁷ Pred dobrovoljcima je, teorijski, ostao samo jedan otvoren put: onaj ko je tražio mogao je da se iseli u Hrvatsku, odnosno u Srbiju, ali samo, što moramo dodati, ako je tamo prihvaćen.

Obećanja data za lojalnost nisu ostala bez efekta u redovima Srba iz Delvideka. Glavnog župana Deaka je krajem maja posetila delegacija somborskih Srba i, kao dokaz svoje lojalnosti, ponudila stupanje u MEP. Međutim, zauzvrat je zatražila da nadžupan reši pitanje štete nanete Srbima koji su se bavili sitnom trgovinom, malom privredom, ugostiteljstvom ili su bili zaposleni u javnim službama. Deak je, u svojoj izjavi srpskom listu, naglasio da ga raduje što će baš on dostaviti zahteve Srba višim instancama, jer je stupanje Srba u MEP „veoma važno ne samo za somborske Srbe već i za celo Srpstvo u Mađarskoj“.³³⁸

Da bi povećali efekat primera somborskih Srba, u akciju su stupili i poslanici Delvideka. Oni su, putem memoranduma, zamolili vladu da trgovcima na malo i malim privrednicima poboljšaju kreditne uslove, kao i da spreči da poslovi za koje je Mađarska zainteresovana ne dođu u strane ruke, prvenstveno nemačke.³³⁹

³³⁶ *Nova pošta*, 1942. apr. 14., máj. 7.

³³⁷ MV AZ MK 4. reg. br. 127; reg. br. 120.

³³⁸ *Nova pošta*, 1942. máj. 24.

³³⁹ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1942-R-18 590.

Stremljenja nacionalne politike Kalaijeve vlade u Delvideku je na Letnjem univerzitetu u Debrecinu sumirao Pal Bala, prvi saradnik Odeljenja za manjine predsedništva vlade. On je izjavio da je „strana vlast ostavila ozbiljne tragove“ na Srbe, ali ih je pomoću nacionalne politike razumevanja, omogućavanja prosperiteta privrede i dobre uprave moguće približiti mađarskoj državnoj ideji. „Ovo osetljivo i teško pitanje državna uprava posmatra u duhu *sine ira et studio*, u duhu razumevanja, tolerancije i poštovanja prava, a tako želi postupiti i u praksi.“³⁴⁰

Nadžupan Novog Sada Peter Fernbah je nameru vlade mnogo oštrijim tonom saopštio Srbima: „U vezi sa srpskim pitanjem izjavljujem da ni vlada, ni ja, ni Mađari nisu ni sada, a ni u prošlosti bili neprijatelji srpskog naroda.“ Ali, kao i od svih građana, država je i od njih očekivala potpunu vernost. Fernbah je zatim rekao, „onaj ko na to zaboravi, bez obzira na kom jeziku se moli bogu, protiv njega ćemo nastupiti najbezobzirnije i upotrebiti sva sredstva državne vlasti“.³⁴¹

Međutim, čini se da politika „sitnih ustupaka“ nije bila dovoljna za konsolidaciju situacije u Delvideku, a to je, najverovatnije, bilo jasno i samom Kalajju. Sa januarskom racijom se, pre ili kasnije, morao suočiti zbog sve jačeg unutrašnjeg i spoljašnjeg pritiska, samo je bilo pitanje na koji način.

Kao što smo videli, istraga u vezi sa novosadskom i južnobačkom racijom, čije je sprovođenje Sombathelji poverio Feketealmi-Cajdneru, opravdala je svaki postupak oružanih snaga za unutrašnju bezbednost. Uprkos tome, sve više znakova je ukazivalo na to da vesti koje su kružile o raciji ni u kom slučaju nisu preuveličane, niti su to glasine „jevrejske propagande“. Do ministra unutrašnjih poslova Keresteš-Fišera do sredine marta nisu stigli samo detektivski izveštaji u vezi sa strašnim zločinima oružanih snaga za unutrašnju bezbednost, već je, na njegovu molbu, i načelnik policijske uprave Novog Sada Đula Zombori referisao o događajima, i to u obimnom materijalu.³⁴² Istragu tada nisu zahtevali samo Bajči-Žilinski i nekoliko liberalnih poslanika nego i Ištvan Betlen i krug njegovih užih saradnika.

³⁴⁰ Balla Pál, A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. In: *Láthatár*, 10. sz., 1942, 261, 265.

³⁴¹ *Nova pošta*, 3. maj, 1942

³⁴² Neposredno nakon završetka racije, Zombori je ministra unutrašnjih poslova informisao o tome da nije mogao ostvarivati svoja ovlašćenja „vezana za ličnu sigurnost i sigurnost imovine“ za vreme racije i potvrdio je da u gradu nije bilo nikakve partizanske aktivnosti. Feketealmi-Cajdner je, u svom pismu upućenom 12. februara 1942. godine ministru odbrane, pokušao da brani Grašija i da diskredituje Zomborija: „Navedeni nije na visini zadatka kada bi trebalo da podržava domobrane [...] Kao državni organ bezbednosti, on je 24. I (nekoliko sati nakon čistke) prvi protestovao protiv primenjenog nasilja, kao da je pred Jehovom nastojao dokazati da on nije kriv ni u čemu.“ Njegove konstatacije je nazvao neistinitim i tražio od ministra da utiče na smenjivanje Zomborija, pošto „njegovi živci ne odgovaraju zahtevima“. HL HM 19942-1a-9961/el.n. A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*. 175.

Načelnik generalštaba je aprila 1942. godine oformio specijalni odbor pod vodstvom vojnog sudije, pukovnika Jožefa Baboša i naredio istragu.³⁴³ Baboš je u junu podneo izveštaj o rezultatima istrage, koji se sastojao od nekoliko stotina strana. Tada je nedvosmisleno dokazano da se u Novom Sadu desilo masovno ubistvo. Babošev odbor nije istraživao okolnosti pod kojima je došlo do čistke u Šajkašu. Zbog toga je Sombathelji 10. jula naredio istragu javnog tužioca, ali je Horti 13. avgusta obustavio postupak protiv oficira visokog ranga.³⁴⁴ Međutim, istraga protiv oficira žandarmerije je nastavljena. Feketehalmi-Cajdner i Laslo Deak su penzionisani, a Graši je otišao na Istočni front.

Kasnije, tj. u leto 1945. godine, kada je odeljenje američke vojne vlasti, koje se bavilo ratnim zločincima, lišilo slobode Sombatheljija, on je napisao svoj takozvani spis odbrane. Posebno mesto u tom spisu zauzima poglavlje *Novosadske presude*. Sombathelji je tvrdio da dugo nije verovao vestima koje su kružile „o strašnim događajima“: „Verovao sam svakom izveštaju komandira, koji su bili u celosti odgovorni, po imenu generalima Feketehalmi-Cajdneru i Grašiju, koji su vodili događaje na licu mesta i koje sam do sada poznavao kao dobre vojnike i ljude od reči. Oni su i pismeno i usmeno stalno poricali da se desilo bilo kakvo besmisleno krvoproliće. Ukoliko se negde desio izgred, razlog za to bilo je provokativno ponašanje srpskog stanovništva. Od njih nikad nisam mogao da dobijem izveštaj o broju žrtava i o tome kakve su to žrtve. Oni su negirali tvrdnje da su mnogi umrli i da su ubijali žene, starce i decu. Bio sam uveren u to da je reč o vestima koje građanska uprava preuveličava.“ Kao što je pisao, dugo je smatrao da je zbog međunarodne situacije, tj. „uglavnom zbog odnosa sa Nemcima“ bolje ćutati o tim glasinama, odnosno događajima, „koji su izazvali tako veliki skandal“. Iz teksta se može naslutiti da Sombathelji nije lako doneo odluku o sprovođenju istrage. Naime, time je doveo u pitanje dela i reči ratnih drugova. Zato je napisao: „Teško sam se razočaravao i teško sam popuštao [...] Ali, kada sam stigao na kraj ovog puta, punog bolnih saznanja, delovao sam.“ Iz njegovih beleški se vidi da je Novosadsku raciju smatrao delom Nemaca. Mađarska vojska, koja je, po njemu, uvek bila poznata „po dobrom glasu i poštenju“, sama nikada ne bi učinila tako nešto. „U tome je delovala *idejna zaraza* Gestapoa i balkanska psihoza, kao kod rešavanja pitanja Jevreja.“ Pod nemačkim uticajem, „istina je postala neistina, greh čestitost, kukavičluk herojstvo, krađa i podmićivanje viši moral, a svirepost žrtva na oltaru nacionalnog herojstva“, završio je svoje za datu situaciju prilično obimno izlaganje, u kojem je pokušao i sebe da opravdava.³⁴⁵

³⁴³ HL HM 1942-8/2-49 503/el. Babošu i saradnicima uopšte nije bilo lako da pribave odgovarajuće podatke od zastrašenog stanovništva, koje se još tada živo sećalo događaja vezanog za jednog novosadskog građanina Srbina, po imenu Madaković. Dotični je 25. januara posetio Grašija i rekao da je grad pre racije bio miran i da nije bilo razloga za krvoproliće. Graši je dao da se pogubi. MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-85/pol.

³⁴⁴ HL HM 1943-1-69/el.

³⁴⁵ *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945*. Uvodni deo i beleške napisao Gosztonyi Péter, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990, 35–39.

Nakon što je naredeno sprovođenje istrage, Kalai je smatrao da je došlo vreme za javno izlaganje stava njegove vlade u vezi sa navedenim događajima. Činilo se da je sednica parlamenta zakazana za 15. jul 1942. godine najbolja prilika za to. Predsednik Saveta ministara nastojao je da tako organizuje stvar, da bi sa jedne strane, zadovoljio sve političke stranke, a, sa druge, da odbrani čast vojske. Zato je zamolio Popovića da kao predstavnik Srba iz Delvideka bude „uverljiv, ali da ne bude agresivan“, naročito u vezi sa vojskom. Neposredno pre sednice, Kalai je Popoviću ponovo skrenuo pažnju na to da naglasi činjenicu da je odmazda bila posledica akcije „neodgovornih elemenata“. Zbog toga je Popović znatno ublažio ton svog govora. On je počeo od toga da je, zarad viših državnih interesa, trebalo raditi na povezivanju stanovnika Delvideka, koji su bili različitog porekla i vere, što će „moći omogućiti samo dovođenje u ravnotežu različitih interesa“. Napomenuo je i to da nacionalno pitanje tada nije bilo samo pravno i etičko pitanje već i socijalno i privredno, jer se samo tako može ostvariti inkorporacija narodnosti u državu, a potom je prešao na predmet svoje diskusije, koji nije bio na dnevnom redu, odnosno na „onaj postupak koji se može okvalifikovati kao povreda prava“, a koji, kao što je rekao, nije velom žalosti obavio samo duševni i emotivni život Srba već je i fizički i materijalno doveo u pitanje njihov opstanak. Raciju u Žablju okvalifikovao je kao legitimnu. Naime, u Žablju je došlo do „ometanja rada“ i počinoci su dobili zasluženu kaznu. Međutim, ono što se nakon toga desilo je, po njemu, „prevazišlo okvire opravdane i potrebne odmazde“. Popović je, takođe, rekao: „Došlo je do krvavih događaja, u koje sada, iz razumljivih razloga, ne želim da se upuštam. Međutim, obavezan sam da kažem da je u toku tih potresnih i nerazumljivih radnji živote izgubilo mnogo nevinih ljudi, a njihova imovina je nestala. Od tada oni nemaju ni imovine, ni groba.“ Shodno sporazumu sa predsednikom Saveta ministara, Popović nijednom rečju nije spomenuo odgovornost vojske i oružanih snaga za bezbednost, već je govorio „o nekim organima“. Od predsednika Saveta ministara je tražio „da se nikad više i nigde ne ponovi ovakav fanatičan izliv mržnje, da se ne koriste ovakve metode i da ne dođe do ovakvog negativnog dejstva“. Na kraju je izrazio svoju nadu u to da će vlada pokušati da „uspostavi neophodan duševni mir“.

U svom odgovoru Kalai je nastojao da iskoristi skrivene političke mogućnosti Popovićeve diskusije. Prvo je Popovićev govor nazvao „preko potrebnim i najtemperamentnijim“ demantom optužbi na račun vlade, a zatim je, uz živo odobravanje poslanika, naglasio: „Ne verujem da bi u jugoslovenskom parlamentu jedan poslanik Mađar mogao ustati i održati govor kakav je sad održao gospodin poslanik Milan Popović...“ On je ukazao i na to da poslanik, mada je ostao veran svojoj srpskoj naciji, pravilno postavlja pitanje narodnosti. Po njemu, Popović je odavno, tj. još za vreme jugoslovenske vladavine, kao predsednik i vođa anti boljševičkog saveza u Beogradu, video, znao i osećao da ono što se desilo nije bilo rezultat sukoba sa Srbima koji žive ovde već činjenica da su značajnu ulogu u navedenim događajima odigrale one snage protiv kojih se on onomad borio, a koje su igrale vodeću ulogu još u Jugoslaviji. Predsednik Saveta ministara je

zatim pročitao stav vlade u vezi sa racijom. Kao što je naveo, vlada se odlučila za taj korak kako bi rešavanje pomenutog pitanja privela kraju. On je, uprkos činjenicama, najpre naglasio da se za vreme ulaska mađarske vojske nisu desila nasilja: „Čak su i nekoliko meseci nakon toga vladali tišina i red.“ Međutim, oni elementi koje su nahuškali komunisti započeli su akciju velikih razmera i „pretili pokoljem mađarskog stanovništva“, izvodili su sabotaze i terorističke akcije, koje su pomagali komunisti koji su iz Banata i Srbije bežali od snažne odmazde. Tako je ovaj kraj, zbog blagonaklonog ponašanja vlade, postao mesto okupljanja opasnih elemenata. Njihov podrivački rad je januara 1942. godine prerastao u otvoreni ustanak, koji je, po planovima, predstavljao uvertiru u jedan opšti ustanak. Nakon čišćenja Šajkaške oblasti, „mnogo sumnjivih i ekstremnih elemenata se povuklo prema Novom Sadu“, nastavio je predsednik Saveta ministara, zbog čega je civilna vlast zatražila čišćenje grada. Čistka je dva dana tekla po planu, ali su se 23. partizani saterani u centar grada i ručnim granatama i oružjem napali mađarske oružane snage za bezbednost. To je izazvalo jaku odmazdu oružanih snaga za bezbednost, koje su svoju službu vršile po velikoj hladnoći; na „nesreću“, na ulici su se našli i građani „gonjeni radoznalošću“. Ovoj neistinitoj tvrdnji je, pojačavajući njen efekat, još dodao: „Među srpskim stanovništvom bilo je i onih koji su, verovatno, bili naviknuti na mnogo grublji način ophođenja Srba, a o honvedima su se izjašnjavali sa omalovažavanjem, govoreći da se ionako ne usuđuju da koriste svoja oružja.“ Mada je priznao da je u Novom Sadu bilo nevinih žrtava, Kalai je rekao da je to bio rezultat „nerazumnog ponašanja stanovništva, koje je razjarilo oružane snage za bezbednost“. Po njemu, za ono što se desilo „nisu odgovorne ni mađarske vlasti, ni ovdašnje Srpstvo, već oni koji su Balkan obavili plamenom“. Nakon tih reči, predsednik Saveta ministara je jugoslovensku vladu u emigraciji oštro napao zbog toga što je vodila „nečuven klevetničku kampanju“ protiv Mađarske. Podatke o raciji koje je vlada širila okvalifikovao je kao „smele laži“; po njemu, nijedna jedina reč nije bila istinita. On je, zatim, nastojao da umiri Srbe iz Bačke rekavši da će Mađarska i u budućnosti, kao i u prošlosti, biti „njihova realna, mirna, humana domovina, koja će im obezbediti sva narodna prava“. Na kraju je saopštio broj Srba koji su stradali prilikom ulaska mađarske vojske, kao i broj koji je vlada zvanično priznala: po tome, od aprila je stradalo 2.550 Srba; u Novom Sadu je umrlo 292, u Bečeju 89, u Titelu 50 ljudi. Pošto se „neke povrede i prekoračenja prava mogu vezati za određene propuste pri upravljanju i vođenju“, obećao je da će na odgovornost biti pozvani svi oni koji su prekršili pravo.³⁴⁶ Kao što smo videli, ti brojevi su bili mnogo veći.

Nekoliko meseci kasnije, tj. 27. novembra je predstavnik sitnih posednika Endre Bajči-Žilinski u parlamentu ponovo požurivao potpisivanje mađarsko-jugoslovenskog sporazuma, „širokogrudno i pametno“ rešenje jugoslovenskog pitanja, kao i „velikodušnu“ odštetu.³⁴⁷ U decembru je, u svojoj poznatoj interpelaciji,

³⁴⁶ *Képviseletőházi Napló*, XIII, 1942. júl. 15, 524–528.

³⁴⁷ *Képviseletőházi Napló*, XIV, 1942. nov. 27, 345–347.

koja je izazvala skandal, ponovo podsetio vladu na ispunjenje datog obećanja u vezi sa odštetom. Predsedniku Saveta ministara obratio se rečima: „Molim Vas – obratio se predsedniku saveta ministara, kada dobijete pritužbe iz Bačke, ili kad Vam dođu oni koji se žale, sve poslove i zadatke stavite na stranu. Zagovornike onih Južnih Slovena koji su se vratili u našu državu, ponajviše Srbe koji su bili izloženi velikim mukama, primite onako kako su to činili stari veliki državnici; nastojte da lečite one rane koje smo naneli uglavnom nehotice (Antal Imre: Šta mislite o četnicima? ili pak silom prilika, često pravičnom odmazdom. Ovo je moj odgovor, a neka mi veoma cenjeni gospodin predsednik Saveta ministara poveruje, jer sam bio dole u Bačkoj i informisao se o stvarima, te saznao da su se, naravno, desili bezrazložni, nepotrebni izgredi...“³⁴⁸

Endre Bajči-Žilinski je sastavio i onaj memorandum koji su antinemačke snage u političkom životu Mađarske – poslanici parlamenta van vladine stranke, članovi gornjeg doma, članovi biskupskog kora, lica visokog ranga pravoslavne crkve – želele da dostave Kalajju i Hortiju na Božić 1942. godine. U ovom memorandumu su podsetili na to da se rat približava kraju i da, kakav god bio njegov ishod, „naša dela, kao i naši propusti uskoro će dospeti na međunarodnu procenu“. Polazeći od ovoga, želeli su skrenuti pažnju predsednika Saveta ministara i guvernera na dva pitanja: društvenu i nacionalnu zategnutost koja je nastala nakon „grešno“ sprovedenih racija u Žablju i Novom Sadu i nečovečno ponašanje prema Jevrejima, koje je daleko premašilo granice zakona o Jevrejima. Uspostavljanje pravnog poretka u Delvideku i rešavanje pitanja o naknadi štete je, po našem mišljenju, požurivano usled nekoliko činjenica: sa jedne strane, savesti nacije, a, sa druge, međunarodnih događaja. Ako bi došlo do nekih propusta, bilo koja viša međunarodna vlast bi u slučaju sklapanja mira iskoristila takvu situaciju protiv Mađarske. Potpisivači memorandumu računali su na to da će mađarska vlast u Delvideku „opet biti prinuđena da se brani“, a cenu racije će prvenstveno platiti tamošnji Sekelji i vitezi. Oni su skrenuli pažnju i na to da će, ako vlada oštro ne osudi „užasne ekscese“ i ne da im odgovarajuću formu, sve neprijatnosti koje su bile rezultat „privatne akcije nekoliko sadistički nastrojenih, opakih zlikovaca“ pasti na teret poštenih ljudi koji vode zemlju. Takođe su smatrali da je veoma zabrinjavajuće to što je racija bila povod za jačanje uticaja mađarskih levičarskih emigrantskih krugova u Americi na američko javno mnjenje.³⁴⁹

Za rešavanje srpskog pitanja predlagano je sledeće: 1. država treba da prihvati odgovornost za naknadu štete; 2. vlada treba da podrži dobrotvornu društvenu akciju, za čije bi pokretanje bila zadužena crkva; 3. uspostavljanje pravnog poretka u Bačkoj, odnosno ukidanje „prevelikih“ nadležnosti kontraobaveštajne službe i saniranje ostataka vojne uprave; 4. iznalaženje leka za kulturne i privredne nepravde. Tako, na primer, vlada treba da dozvoli obnovu rada Matice srpske, raščisti njene imovinske pravne odnose, preispita okolnosti vezanih za zatvaranje

³⁴⁸ Isto, 1942. dec. 2, 490–492.

³⁴⁹ MOL mikrofilm 12 405/4.

Srpskog učiteljskog konvikta u Novom Sadu, reši pitanje rada srpskih zemljoradničkih zadruga i reši problem sekvestrovanja imovine Srpske pravoslavne crkve i manastira.

Međutim, memorandum nije došao u ruke onih kojima je bio namenjen. Sa jedne strane, hercegprimaš je crkvenim licima u parlamentu zabranio potpisivanje memoranduma, a, sa druge, mnogi su povukli svoju podršku.

Međutim, Justinijan Šeredi bio je spreman na to da crkvena lica podrže karitativnu akciju koja je pokrenuta radi pružanja pomoći članovima porodica ubijenih u Novom Sadu. U toku akcije je sakupljeno oko 40 hiljada pengea.³⁵⁰

U međuvremenu je desničarska opozicija krenula u napad. Glavna vatra je usmerena protiv ministra unutrašnjih poslova Keresteš-Fišera i velikog župana Lea Deaka. Laslo Baki je, u ime Mađarske stranke nacionalsocijalističke obnove, u junu, a nakon toga u novembru parlamentu uputio oštru kritiku na račun mera koje je vlada donela u vezi sa Srbima. Lokalni eksponent ministra unutrašnjih poslova Deaka bio je trn u oku desničarske opozicije, prvenstveno zato, kako je Baki rekao, smatrao da je priznanje uvreda nanetih „Srbima, pritajenim ubicama i komunistima“ opravdano i što je obećao njihovo rešenje. On je pokušao da onemogući Deaka, i to tako što je u svojoj interpelaciji pomenuo njegovu ranije datu izjavu lojalnosti jugoslovenskoj vladi. Tada ga je pozvao da se odrekne funkcije velikog župana, pošto sa navedenom prošlošću nema pravo „da se za mađarske interese bori u prvim redovima“.³⁵¹

Vlada Jugoslavije u emigraciji nije, očigledno, prihvatila verziju o raciji koju su servirali Kalai i Popović, te je i dalje, putem tajnih kanala, uglavnom ljudi Draže Mihailovića, sakupljala podatke o nasilju.³⁵²

U novembru 1942. godine je u *Borbi*, listu Jugoslovenske komunističke partije, izašao opširan članak o Popovićevom govoru, koji je okarakterisan kao izdaja „jugoslovenske stvari“.³⁵³

Govorima održanim u parlamentu vlada je, ipak, postigla određeni uspeh. U svom izveštaju vladi Bola je krajem juna izvestio o tome da je Kalaijev govor u Beogradu „delovao umirujuće“. U Beogradu Nedić i njegove pristalice su priznali krivicu Srba. Kako je Nedić rekao Boli: „Zaboravimo ono što je bilo u Novom Sadu. Rat je, a u ratu se svašta događa.“³⁵⁴

Međutim, da bi se pitanje obeštećenja i pozivanja na odgovornost pokrenulo sa mrtve tačke, nije bio dovoljno samo unutrašnje protivljenje, a još manje to što

³⁵⁰ PIL mikrofilm F. 634.

³⁵¹ *Képviseletőházi Napló*, XIV, 1942. jún. 17. Isto, XV, 1942. nov. 10.

³⁵² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-31447. Na molbu Kalaijeve vlade, Gestapo je u junu 1943. godine uhapsio službenika Srbina – Dušana Nikolića iz Beograda, koji je bio izbeglica iz Bačke i jedan od onih koji su za vladu u emigraciji prikupljali srpske žalbe protiv mađarske vlade. MOL K-63. Küm. res. pol. 1943-16-85/pol.

³⁵³ *Borba*, 21. nov. 1942.

³⁵⁴ MOL K-63. Küm. res. pol. 1942-16/7-5092/pol.; 1942-16/7-7858/pol.

je Nedić pružio ruku pomirenja. Promene koje su se zbile na evropskim frontovima i glas protesta u zemlji primorali su vladu da reaguje.

Ubrzo nakon italijanskog primirja 11. oktobra 1943. godine, odnosno u vreme pokušaja stvaranja veze sa savezničkim silama, Horti je povukao svoju prethodnu odluku i naredio da se pred sud ponovo pozovu Feketehalmi-Cajdner, Graši i Laslo Deak. Svoju odluku obrazložio je time što je, „po podacima koji su u međuvremenu pronađeni“, ponašanje ova tri oficira za vreme racije zahtevalo „mnogo ozbiljniju ocenu“.³⁵⁵

U stvari, novih podataka nije bilo. Iza regentove odluke krila se zabrinutost zbog ishoda rata. Naredba o novom postupku činila se pogodnom da pred zapadnim silama prikaže u boljem svetlu Kalajevu vladu. Kao što je poznato, zapadne sile su u maju 1943. godine mađarskoj vladi dale do znanja da je, između ostalog, preduslov za približavanje „odgovarajuće obeštećenje“ zbog masakra u Bačkoj. Načelnik (2.) kontraobaveštajnog odeljenja rukovodstva generalštaba Ištvan Ujsasi je, u poruci koju je 26. maja 1943. godine uspeo da dostavi u Istanbul, tamošnjem zastupniku SOE-a (Special Operation Executive) izveštaj o sledećem: „Svaki Mađar duboko žali zbog učinjenog nasilja. Počinioce očekuje najteža kazna. Za nekoliko njih je već izrečena presuda.“³⁵⁶

Vojni sud je 14. decembra 1943. godine započeo raspravu o 15 optuženih: Ferencu Feketehalmi-Cajdneru, Jožefu Grašiju, Laslu Deaku, Gezi Bathoriju, Lajošu Galu, Ferencu Fotiju i drugima. Pretres je vodio general-pukovnik Ištvan Nadai.

Beg optuženih u Nemačku je poznata epizoda mađarske istorije. Načelnik Drugog (kontraobaveštajnog) odeljenja VKF-a Đula Kadar je u svojim memoarima napisao da je Sombathelji, nakon što je saznao za ovu vest, „takoreći potpuno izgubio nadu“. Iz kancelarije kabineta guvernera ubrzo je stigla stroga naredba o tome da svi istražni organi nastoje utvrditi gde se nalaze Feketehalmi-Cajdner i drugi. Kao tadašnji načelnik 2. odeljenja VKF-a, Kadar je rukovodiocu defenzivnog odeljenja takođe izdao nalog za pokretanje istrage.³⁵⁷

Bekstvo Feketehalmi-Cajdnera i drugih vlada je, u veoma oštroj izjavi, osudila 18. januara, i to u saglasnosti sa načelnikom generalštaba. Okvalifikovala ih je kao obične begunce, koje će zadesiti sve one posledice koje za tim slede. U izjavi je saopšteno javnosti da su vojne vlasti pokrenule istragu protiv njih. O begu oficira je tog dana raspravljao i Savet ministara. Januarsku raciju Kalai je nazvao

³⁵⁵ HL HM 1942-1-69/el.

³⁵⁶ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Sastavio, za štampu uredio i uvodni tekst napisao Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 25/b, 25/c. sz. iratok, 1978 (u daljem tekstu: MBTT), 146–147. SOE je 1940. godine obrazovalo Ministarstvo za spoljnu politiku Engleske. Njegov zadatak bio je obavljanje obaveštajne službe i propagande u vezi sa teritorijama pod nemačkom okupacijom ili u vezi sa savezničkim zemljama, podrška pokretima otpora i organizacija diverzantskih akcija. Centar za jugoistočnu Evropu mu je bio u Kairu, a jedno od odeljenja u Istanbulu.

³⁵⁷ Kádár Gyula, nav. delo, 645–647.

„krvoprolićem koje treba osuditi i koje je upereno protiv interesa zemlje“, a Sombathelji je prebacio to što se protivi hapšenjima. Nakon toga je rekao: „Beg ne možemo osuditi onako kako bi trebalo. U istoriji honvedskih jedinica nije bilo ovakvih primera. Takav postupak nije bio drugarski ni prema višim i glavnim oficirima protiv kojih je podignuta optužnica. Oni su ostali nezaštićeni i verovatno će, zbog njihovog bega, dobiti veću kaznu.“ Po ministru odbrane, general-pukovniku Lajošu Čataiju, oficiri koji su bili u bekstvu znali su da neće biti osuđeni na smrtnu kaznu, ali su se, zbog jednog eventualnog preokreta, „bojali suda naroda i da će kasnije, pod određenim okolnostima, mađarska vlada biti prinuđena da ih izruči Jugoslaviji radi kažnjavanja“. ³⁵⁸

Sombathelji je 21. januara sazvaio sednicu oficira. U Zemaljskom oficirskom kasinu je pročitao svoju, oficirsku naredbu koja je izdata u vezi sa begom Feketehalmi-Cajdnera i drugih, a koja je, u suštini, veoma ličila na citirani službeni proglas vlade. U toj naredbi je događaje iz januara 1942. godine (kao i u pismenoj odbrani koju je kasnije napisao) nazvao „nacionalnom nesrećom“, kakva se nije desila u istoriji mađarske vojske. Ova „nesreća“ je, po njemu, bila pogodna za to „da između susednog srpskog naroda“ i mađarskog naroda „poseje stogodišnje seme mržnje i osvete“. Nakon toga je oštro osudio bekstvo glavnih oficira. ³⁵⁹

Nakon što su glavni krivci pobjegli (kao što smo napomenuli, pobjegao je i Marton Zedi), jedanaest žandarmerijskih oficira je osuđeno na zatvorsku kaznu od 10 do 15 godina. Početkom marta je pokrenut postupak i protiv nekoliko oficira: oni su pritvoreni, oduzeto im je pravo nošenja uniformi i suspendovani su. Međutim, glavni pretres, zakazan za 27. mart, nije održan ni ovog puta, uz obrazloženje o „iznenadnoj bolesti predsednika vojnog suda“. ³⁶⁰ Pravi razlog bila je nemačka okupacija zemlje. Ministar odbrane Stojaijeve vlade, Čatai, Savetu ministara je 7. aprila 1944. godine predložio da se porodicama Feketehalmi-Cajdnera, Grašija i Lasla Deaka isplati naknada, koja bi njihovim suprugama bila „data na ruke“. To bi bila samo naknada „iz milosti“, odnosno zbog toga što se nalaze na nepoznatom mestu, a ne može im se isplaćivati penzija koja je oficirima po zakonu pripadala. ³⁶¹

³⁵⁸ MOL K-27 Mt. jkv. 1944. jan. 18. Ovaj službeni proglas objavila je i *Nova pošta*, koja je izlazila na srpskom jeziku (19. jan. 1944.).

³⁵⁹ HL VKF 1944-4-51/hdm. csf. Korak Sombatheljija, naravno, nije naišao na jednosmi-slen prijem među višim oficirima i komandantima četa. Većina je ocenila da je ono što stoji u oficirskoj naredbi „čista laž“. Kádár Gyula, nav. delo, 643.

³⁶⁰ MOL K-149. BM res. 1944-6-sz. n.

³⁶¹ MOL K-27. Mtv. jkv. 1944. apr. 7. Graši i Deak su se aprila 1944. godine vratili u Budimpeštu. Kasnije je došao i Feketehalmi-Cajdner, koji je, kada je Salaši preuzeo vlast, postao zamenik ministra odbrane Beregfi-Bergera. Graši je imenovan za general-potpukovnika. On je organizovao Hunyadi SS-oklopnu diviziju. Nakon rata su bili predati Vojnom sudu Vojne oblasti za Bačku i Baranju i Vojnom sudu Treće armije, i svi su osuđeni na smrt i pogubljeni. O njima će još biti reči.

Bekstvo Feketealmi-Cajdnere i ostalih u Nemačku je, bez sumnje, došlo u veoma nezgodno vreme. Ono je, sa jedne strane, pokazalo koliko se manevarski prostor Mađarske suzio do početka 1944. godine, odnosno koliko su se, praktično, Nemci mešali u unutrašnje poslove zemlje bez ikakvih posledica, a, sa druge, smanjio je stepen, koji inače nije bio veliki, uticaja mera vezanih za zapadne sile koje je zemlja sprovela. Kalai je još 26. maja 1943. godine preko Engleza dostavio poruku jugoslovenskoj vladi, odnosno Mihailovićevim četnicima: „Ako dođe do balkanske invazije saveznika, Mihailović i njegove trupe ne treba da prelaze novu mađarsku granicu, jer bi se tako bespotrebno prolivala krv Srba i Mađara. Granicu neće određivati ni Srbi, ni Mađari.“³⁶² Čini se da je Kalai želeo da izbegne situaciju u kojoj su se južne granice našle 1918. godine, kada su ih, tj. još pre sklapanja mira okupirale srpske trupe. Međutim, odnosi ratnih snaga nisu išli u prilog Mađarskoj, ali ni jugoslovenskoj vladi u emigraciji, pa ni Mihailoviću – koji su Kalaiju i Hortiju bili prihvatljivi kao politički partneri. U borbama kod Neretve i Sutjeske, pokrenutim u prvoj polovini 1943. godine, italijansko-nemačkim trupama nije uspelo vojno satiranje Titovih partizana. Oni su već u toku leta postali vredniji u očima Zapada i Sovjeta, što je samo potvrdila kapitulacija Italije početkom septembra 1943. godine. Sudbinu Mihailovića i njegovih pristalica zapečatili su pregovori u Teheranu, a značaj saradnje sa njima se do početka 1944. godine sveo na nulu. Titov međunarodni položaj se poboljšao, a velike sile su se u Teheranu (od 28. novembra do 1. decembra 1943. godine) sporazumele i oko toga da Jugoslaviju treba obnoviti „u potpunoj teritorijalnoj celovitosti i nezavisnosti“. Jedino je odluka o jugoslovensko-italijanskoj granici ostavljena za posleratna vremena.³⁶³ Od tog događaja, pitanje, da li Delvidek pripada Mađarskoj ili ne, nije značio samo stav protiv Mađara ili Nemaca, već je i predstavljao i stav budućih pobednika.

Pokretanje pitanja *obeštećenja* bilo je veoma značajno za srpske porodice kao i za njihovu rodbinu koji su preživeli raciju. Uprkos tome, u istorijskoj svesti se nije dovoljno usadila činjenica da su već skoro deceniju i po objavljena istraživanja u vezi sa tim. Mnogo ranije, tj. pre nego što je započet proces, Kalaijeva vlada je Pala Balu i glavnog policijskog savetnika Valera Nađa, koji je ranije bio zamenik poverenika vlade za naseljavanje, imenovala za članove odbora koji je trebao da popiše štetu nastalu prilikom „opšteg legitimisanja“ u južnoj Bačkoj i Novom Sadu. Bala je, u jednoj svojoj kasnijoj belešci, ovako formulisao cilj obeštećenja: „Prethodna vlada (Kalaijeva vlada – Š. E.) smatrala je da od službenog vodstva države treba da potekne inicijativa za uklanjanje činilaca koji sprečavaju željeni razvoj odnosa između Mađara i Srba.“³⁶⁴

³⁶² MBTT 25/b. sz. irat, 146.

³⁶³ *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969, 35–36.

³⁶⁴ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709. A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944.* 187–188.

U početku je navedeni popis imao informativni karakter, vlada je želela da dođe do informacije o iznosu na koji treba da računa u slučaju stvarnog obeštećenja, kao i o realnom stanju stvari vezanih za obeštećenje. Ovaj posao je u avgustu 1943. godine bio završen. Vrednost nestalih pokretnosti i iznos štete načinjene na nepokretnoj imovini bili su veći od 5 miliona i 600 hiljada pengea, dok je za izdržavanje porodica ubijenih godišnje trebalo izdvojiti 635 hiljada pengea. Na osnovu prethodnog plana, žene koje su postale udovice i deca koja su postala siročad bili bi izdržavani osam godina. Posebnu kategoriju su činili oni koji su bili takozvani nestali, odnosno žrtve koje do tada nisu bile proglašene mrtvima činile su posebnu grupu.

Savet ministara, koji je 14. septembra 1943. godine ocenio rad odbora pod rukovodstvom Bale, doneo je odluku o tome da jedan novi odbor na čelu sa Balom otputuje na mesto događaja i ispita sve zahteve za odštetu i utvrdi njihov tačan iznos. Ujedno je i proširen krug onih koji su imali pravo na odštetu. Pravo na odštetu dobili su i Mađari koji su „pretrpeli štete prilikom napada partizana“ u vreme racije. Ministar finansija je tom odboru stavio na raspolaganje 2 miliona pengea, što je činilo oko jednu trećinu već utvrđene štete.³⁶⁵

Savet ministara se početkom oktobra opet bavio ovim slučajem. Tada je zauzeo stav po kojem je, pre svega, trebalo zadovoljiti porodice bez člana koji zaraduje, odnosno isplatiti manje štete – do 1.000, u izuzetnim slučajevima i do 5.000 pengea. Takav stav obrazložen je činjenicom da su se navedene štete mogle brzo utvrditi, a „očekivani politički, socijalni i moralni efekat akcije mogao je doći do izražaja u kratkom roku“.³⁶⁶

Po podacima iz tog perioda, zahtev za odštetu je uputilo 92% rodbine žrtava. Odbor je već u decembru utvrdio štetu nastalu u raciji – u iznosu od 9.327.930 pengea, kao i iznos neophodan za izdržavanje 642.050 pengea. Do kraja godine je u vidu stvarne najamnine isplaćeno 20.820 pengea, a u vidu rente 452.040 pengea. Jevrejima nije isplaćivana odšteta čak ni kada je njihov zahtev odbor smatrao osnovanim.³⁶⁷ Nakon nemačke okupacije zemlje, Bala je požurivao nastavak procesa obeštećenja, i to pre svega obeštećenja Srba, jer bi obustava akcije, kako je pisao, stvorila privid promene pravca nacionalne politike, „koji bi u krugu naših narodnosti izazvao dejstvo čije bi se posledice teško iskorenile“. Međutim, Stojai je naložio Bali da potpuno obustavi akciju obeštećenja, o čemu je naknadno izvestio Savet ministara.³⁶⁸

Ministar unutrašnjih poslova Keresteš-Fišer je, misleći na eventualni referendum, do kojeg bi došlo na kraju rata, još na sednici Saveta ministara održanoj

³⁶⁵ MOL K-27. Mt. jkv. 1943. szept. 14.

³⁶⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709.

³⁶⁷ Isto. 1943-G-34 690.

³⁶⁸ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-27 709. Preostalih 1.282.590 pengea (od 2 miliona), namenjenih za pomoć, u novembru 1944. godine je prebačeno u Filijalu Nacionalne banke u Šopronu.

14. septembra 1942. godine govorio o tome da bi vlada trebalo da donese konačne zaključke o povećanju teritorija. On je predložio da se Mađari koji žive na vraćenoj teritoriji pomažu tako da „ne vredaju samopoštovanje (drugih) nacionalnosti“. Govorio je i o tome da bi trebalo izvršiti reviziju nekih mera koje su preduzete u Bačkoj. Kritiku je uputio na račun siljenja organizovanja mađarske ortodoksne crkve i požurivao je rešavanje položaja pravoslavne crkve. Kalai se, u suštini, složio sa ministrom unutrašnjih poslova i rekao da, i po njegovom mišljenju, „treba tražiti sporazum i razumevanje sa dobronamernim elementima ponovo priključenih narodnosti“. On je uopšteno kritikovao nacionalnu politiku vođenu u prošlosti vezanu za ponovno priključene teritorije, i zamolio čelnike pojedinih portfelja da, paralelno sa jačanjem tamošnjih Mađara, rade na stvaranju „bolje atmosfere“. Keresteš-Fišeru je obećao da će Odeljenju za narodnosti predsedništva Saveta ministara naložiti obrađivanje teme u vezi sa Bačkom i rezultat saopštiti ministrima.³⁶⁹

Pitanje pravoslavne crkve nije slučajno pominjano na sednici ministara. Nakon ponovnog zauzimanja Delvideka, prava ortodoksne crkve su ozbiljno prekršena. Njena imovina je blokirana, crkve su zatvarane i onemogućen je normalan crkveni život. Mnogi sveštenici postali su žrtve racije, a dešavalo se i to da su pravoslavne crkve date katolicima, ili su rušene.³⁷⁰ Srpski crkveni krugovi su smatrali da je veoma uvredljivo osnivanje Fakulteta pravoslavne bogoslovije (Görögkeleti Hittudományi Főiskola), koji je, pod izgovorom rešavanja pitanja domaćeg teološkog obrazovanja, korišćen za jačanje vladinog uticaja. O osnivanju ove bogoslovije odlučeno je na sednici Saveta ministara 22. juna 1941. godine, obrazlažući to činjenicom da bogoslovije koje rade u inostranstvu „daleko zaostaju i sa aspekta oštroomnosti i sa verskog aspekta morala“ za onima u Mađarskoj, a da su sveštenici koji iz njih dolaze politički nepouzdana. Fakultet je podignut o državnom trošku. „Samo tako možemo potpuno obezbediti mađarski uticaj“³⁷¹, stoji u zapisniku navedene sednice Saveta ministara.

Višu školu pravoslavne bogoslovije su želeli prvobitno otvoriti u Debrecinu, pošto ova institucija nije mogla raditi bez crkvenog poglavara, a vlada je htela da pridobije carigradskog patrijarha, jer je smatrala da nijedan ortodoksni episkop iz Mađarske nije bio pogodan za vršenje ovog zadatka. Za obavljanje poslova crkvene vrhovne vlasti zamoljen je praški arhiepiskop Savatije dok pregovori ne budu doneli rezultata. Isti Savatije, čiji su dobri odnosi sa mađarskom vladom bili poznati, imenovao je ruskog protojereja u emigraciji Mihaila Popova za arhiepiskopskog namesnika, nakon čega ga je vlada mogla imenovati za administratora mađarske i rusinske (unijatske) pravoslavne teritorije. Time je izbegnuta jurisdikcija Beograda.³⁷²

³⁶⁹ MOL K-27. Mtv. jkv. 1942. szept. 14.

³⁷⁰ MOL K-428. Könyomatos, 1133. 1942. márc. 7.

³⁷¹ MOL K-27. Mt. jkv. 1941. júl. 22.

³⁷² *Az ortodox kereszténység*. Szerk. Berki Feriz, Budapest, 1975, 146–147.

Kao što smo već napomenuli, i glasovita Matica srpska, koja je davno osnovana, imala je svoju golgotu. Keresteš-Fišer je, u suštini, uvideo da je nerešeno pitanje Matice srpske u međuvremenu postalo prepreka za pridobijanje srpskog građanstva. Popović je sredinom novembra 1942. godine predložio Kalajju da se otvori Matica srpska i reše problemi vezani za kulturu Srba. U toku razgovora su se dotakli i pitanja pravoslavnih manastira i crkvene imovine. Kalaj je obećao da će naći lek za uvrede. Smenjeni predsednik Matice srpske Aleksandar Moč i bivši sekretar Nikola Milutinović su podnescima sličnog sadržaja bombardovali predsedništvo Saveta ministara. U vezi s tim je nekoliko puta intervenisao i veliki pristalica mađarsko-jugoslovenske unije (koja je trebalo da bude oformljena nakon rata), predstavnik malih posednika u parlamentu Endre Bajči-Žilinski.³⁷³

Na Savetu ministara održanom 16. februara 1943. godine Keresteš-Fišer je opet govorio o tome da, „sa političkog aspekta, treba izvršiti reviziju nekih mera vezanih za srpsku manjinu u Mađarskoj koje je vlada preduzela od aprila 1941. godine, tj. od ponovnog priključivanja Bačke“. Ministar unutrašnjih poslova je ovog puta bio mnogo konkretniji nego u septembru 1942. godine. On je otvoreno rekao da smatra da je došlo vreme za reviziju presuda koje su doneli vojni sudovi, a koje su vezane za interniranja i proterivanja, kao i za raščišćavanje imovinsko-pravnog položaja Pravoslavne crkve i Matice srpske. Govorio je i o tome da je neophodno izvršiti reviziju agrarnog pitanja i ostalih kršenja prava Srba.³⁷⁴

Iako nije došlo do revizije presuda VKF-a, broj smrtnih presuda je znatno opao. Kao što smo već videli, revizija u vezi sa interniranim stvarno je započeta, mada ona nije dovela do korenitih promena kada je reč o dobrovoljcima. Oni su ostali u logorima za internirane.

U avgustu 1943. godine ponovo je dozvoljen rad Matice srpske. Mada nije ukinuto mesto poverenika vlade, Pal Bala, koji je dobro znao srpski, imenovan je za referenta Odeljenja predsedništva saveta ministara za manjine – za jugoslovensko pitanje. Bala je 17. avgusta, na prvoj sednici Matice srpske, održao govor na srpskom jeziku. Tada je rekao da je njegovo imenovanje za poverenika vlade samo „privremena posledica“ ponovnog pokretanja rada Matice i time je prisutnima dao do znanja da se ubrzo može očekivati vraćanje potpune njene autonomije. On je naglasio da je dozvola za rad institucije još jedan dokaz „punog razumevanja“ nacionalne politike mađarske vlade. Do ovoga je došlo zbog uverenja da će Matica dati svoj doprinos uzajamnom razumevanju. Međutim, Bala je upozorio na to da rad ove institucije može imati rezultata samo ako i „nacionalnosti pokažu безусловnu lojalnost prema državi, ako ispoštuju mere koje ona preduzima i ako streme ka iskrenoj saradnji sa državotvornim Mađarima.“³⁷⁵

Rad Srpske čitaonice je dozvoljen već u martu, u aprilu su izdate bunjevačko-šokačke *Naše novine*, a krajem jula je, nakon što je Radio Mađarska uveo

³⁷³ *Nova pošta*, 1942. nov. 15.; MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-16 412.

³⁷⁴ MOL K-27. Mt. jkv. 1943. 16. feb.

³⁷⁵ *Nova pošta*, 1943. 18. avg.

rumunske i slovačke vesti, započeto emitovanje polučasovne emisije na srpskom jeziku.³⁷⁶ U februaru je vladika Irinej Ćirić imenovan za člana gornjeg doma, a bačkom pravoslavnom vlašičanstvu je vraćena imovina i manastiri. Upravljanje imovinom povereno je odboru sastavljenom od crkvenih i svetovnih lica.³⁷⁷

Veliki župan Deak je krajem 1942. godine predvodio jednu srpsku delegaciju koja je trebalo da poseti ministra finansija i nađe rešenje za štete koje su Srbima nanete zbog povlačenja dozvole za točenje alkoholnih pića.³⁷⁸

Posete političara visokog ranga Delvideku su, takođe, bile sve češće. Iako su o tome pisale lokalne novine, do posete predsednika Saveta ministara Kalajja nije došlo, ali je ministar unutrašnjih poslova Keresteš-Fišer prvih dana septembra 1943. godine proputovao Bačku. U govoru koji je održao u Somboru uputio je kritiku činovnicima, jer mnogi od njih „nisu znali da se prilagode ovdašnjoj atmosferi“, nisu uspostavili kontakt sa bačkim društvenim krugovima i nisu napredovali u učenju jezika narodnosti. Pošto je bilo „bitno da činovnici nauče jezik naroda s kojim žive“, on je zahtevao brze rezultate. Govorio je i o malodušnosti koja je uočljiva u činovničkom aparatu. Naime, pojedinci su se, zbog razvoja ratne situacije, počeli dvoumiti, smatrajući da će Delvidek i nakon rata pripadati Mađarskoj, rekao je ministar unutrašnjih poslova. U vezi sa tim je naglasio: „Ova zemlja je oduvek bila naša, i to će ostati.“³⁷⁹ U Senti i Bečeju je molio ovdašnje Srbe „da utiču na ostale Srbe da iz svojih redova izbace one elemente koji ne pripadaju ovde, koji ruše mir i štode interesima Srpstva“. Zauzvrat je obećao da će vlada ispuniti zahteve koji se mogu rešiti u „okvirima najviših državnih interesa“. Ali, da bi se izbegli nespornosti, dodao je: ako Srbi ne znaju koliko duguju za ovo „prema svima onima koji se neće tako ponašati, prema onima koji ugrožavaju interese države i nacije, postupiće se najstrože, bez ikakve sentimentalnosti...“³⁸⁰

Izjava Pala Bale, koju je dao *Novoj pošti*, imala je veliki odjek i budila je nove nade. Inače, Bala je bio prva ličnost mađarskog javnog života koja je ovom listu dala izjavu o pitanju narodnosti.

Na početku izjave je napomenuo da su Mađari i Južni Sloveni u Delvideku živeli u „nesmetanoj harmoniji“ pre Prvog svetskog rata, ali je tu harmoniju prekinulo sklapanje mira u Trijanonu. Međutim, on je rekao i to da bi bila politička greška ako ne bi računali na „onaj jak uticaj“ koji je 20 godina nakon Prvog svetskog rata, „razumljivo i po prirodi stvari, ostavio duboke tragove u dušama obeju naroda“. Zato je svim silama trebalo nastojati da se između državotvornih Mađara i domaćih Srba opet uspostavi odnos koji je u prošlosti imao toliko efekta. P. Bala je dodao da je uveren u to da će se uzajamnom voljom moći zaboraviti

³⁷⁶ *Nova pošta*, 1943. 30. mart. 27. jul.

³⁷⁷ *Nova pošta*, 1943. 7. febr., 26. nov.

³⁷⁸ *Nova pošta*, 1943. 19. dec.

³⁷⁹ *Délvidék* (Zombor), 1943. 2. sept.

³⁸⁰ *Nova pošta*, 1943. 1, 3. sept.

„ružni momenti“ iz perioda posle povratka teritorije i da se u okvirima mađarske države ponovo može uspostaviti „uzajamni mir i saradnja“.³⁸¹

List je nekoliko dana kasnije, u članku pod nazivom *Put zблиženja*, Baline reči ozenio kao „melem i utehu“ za srpski narod. U članku je naglašeno da je bilo isto-rijskih perioda kada su dva naroda stajala jedan nasuprot drugog, ali je to „bilo delo stranih elemenata“. Srpski intelektualci treba da učine sve za to da „nikada ne dođu do izražaja elementi koji su apostoli mržnje i netrpeljivosti“. Ostavivši Srpstvu na volju da donese odluku o zблиžavanju, članak se završava rečima: „Onaj ko ide sa palmovom grančicom u ruci može uvek računati da njegov trud i nastojanja neće ostati bez uspeha.“³⁸²

Banatski mađarski list *Torontál* je Balinu izjavu nazvao „novosadskom pruženom rukom“ i istakao da će nacionalnost koja iskreno i bez poslednjih misli želi da služi domovini uvek moći da računa na mađarsko razumevanje, a time će i svojoj naciji mnogo više biti od koristi nego oni koji žele da slede strane puteve i tako naškode svom narodu.³⁸³

Poslanik Popović je nastojao da glasove koji su pristizali iz krugova vlade učini snažnijim. On je, povodom Deakovog stupanja na dužnost u Novom Sadu, vodio delegaciju kod velikog župana. Tada je održao govor koji je *Nova pošta* objavila na istaknutom mestu. Popović je izrazio nadu u to da novi veliki župan neće samo tražiti način za sporazumevanje sa Srbima već će ga, za razliku od drugih političara u Delvideku, i naći, te će „ranjena duša tog naroda pronaći mir“. U ime Srba je obećao da neće otvarati stare rane i rekao: „Ali, od stvari koje su se desile treba da naučimo ponešto.“³⁸⁴ Početkom 1944. godine, tj. povodom pravoslavnog Božića, Popović je u ovom listu na srpskom jeziku napisao članak *Gde je naš put?* U njemu je raspravljao o tome da u ovim „teškim vremenima“ gde treba da traži svoje mesto i kojim putem da pođe Srpstvo. Srbe je pozvao na mir i uzdržavanje od svakojakih „tuđih ideja“, jer to nije izniklo „narodnog duha“. Položaj Srba je simbolično uporedio sa raskrsnicom od koje vode dva puta: pred njima dva sveta u sukobu jedan sa drugim, jedan štiti srpski narod, a drugi „nosi velike opasnosti“ i daleko je od tradicije srpskog naroda i njegove duše. „Tako smo dobili novu generaciju sa čisto materijalističkim, socijalističkim, marksističkim idejama, i najzad komunističkim pogledom na svet“, one su naročito zarazile srpsku omladinu i intelektualce, koji rade na tome da ih usade u dušu srpskog naroda. Zato Srpstvo treba da krene putem koji vodi do „našeg smirenja“, zaključio je Popović.³⁸⁵

U vreme rasprave koja je na vojnom sudu vođena protiv učesnika organizacije Draže Mihailovića u Bačkoj, a koju smo već spominjali, Deak je jeseni 1943. godine smatrao da je došlo vreme za pokretanje akcije izražavanja lojalnosti. On je

³⁸¹ Isto, 1943. jan. 6, 7, 8, 9. Bala je ovom listu dao izjavu povodom pravoslavnog Božića.

³⁸² *Nova pošta*, 10. jan. 1943.

³⁸³ *Torontál* (Nagybecskerek-Petrovgrad), 1943. már. 5.

³⁸⁴ *Nova pošta*, 2. mart 1943.

³⁸⁵ Isto, 1944. jan. 7.

pozvao poslanike Popovića i Bogdana Dunderskog i prebacio im to što, uprkos očekivanjima vlade, Srbi intelektualci ne utiču na narod, tj. pasivni su. Takođe je dodao da, ako već nisu sposobni za vršenje takvog uticaja, on očekuje da se bar javno ograde od partizana i jugoslovenske ideje i tako najzad pokažu svoj politički stav.

Ova demonstrativna izjava je vladi, a i Deaku, bila potrebna da bi desnici, koja im je upućivala kritike, pokazali opipljive rezultate vezane za pridobijanje Srba. U to vreme su vladi, a i Deaku, koji takođe nije bio pošteđen, iz krugova ekstremne desnice upućivani oštri protesti zbog njihovog ponašanja u vezi sa Srbima. Vlada je optuživana za suviše blago postupanje sa Srbima, kao i za to da nije sposobna za uspostavljanje reda u Delvideku, a jačali su i glasovi koji su požurivali vraćanje vojne uprave.³⁸⁶

Popović i Dunderski su se našli u prilično teškom položaju. U jesen 1943. godine Srbi u Delvideku nisu hteli javno ograditi od jugoslovenske ideje, a ograđivanje od komunista je predstavljalo sinonim za to. Većina je polazila od toga da se ne zna kako će se stvari odvijati; drugi su se snebivali jer su, videći Popovićevu aktivnost, naslućivali akciju podsticanu sa vrha vlasti.³⁸⁷

Nakon kratkog natezanja, Popović i ostali, kojih je bilo manje nego što je očekivano, uspeali su da 6. oktobra u Novom Sadu sazovu predstavnike srpskog srednjeg staleža i crkvenih vlasti u Bačkoj. Na sednici su učestvovala trideset tri osobe, a predsedavao je Popović. On je predložio da, s obzirom na to da je u poslednje dve nedelje bilo 12 teških sabotažnih akcija, predstavnici Srba treba pismeno osude navedene akcije, i to u ime celog srpskog naroda. Učesnici su se saglasili sa ograđivanjem od tih akcija, ali su smatrali da nije preporučljivo dati pismenu izjavu o tome i potpisati to, a naročito nije dobro sve to izneti u javnost. Nakon dugotrajne diskusije je odlučeno da jedna manja delegacija, na čelu sa Popovićem i Dunderskim, poseti velikog župana Deaka i usmeno mu saopšti sledeću odluku: „Srbi u Bačkoj su svesni činjenice da deluju u svom interesu kada žele da uz pomoć vlasti obezbede mir, zakonite postupke, odbranu imovine, reda i javne sigurnosti po svakom pitanju i u svim prilikama. Zbog toga se Srbi u Bačkoj ne identifikuju sa delima učinjenim u poslednje vreme, koji su upereni protiv javne i privatne imovine, kao i protiv organa bezbednosti, a ni sa počiniocima ovih dela. Svim snagama će nastojati da utiču na celokupno srpsko javno mnjenje kako niko ne bi skrivao i podržavao kriminalce, koji su poznati kao partizani, odnosno osobe koje su u bekstvu, već će ih revnosno predati vlastima.“ Delegacija je, na kraju ove izjave, tražila od vlade „da Srbe i dalje održi u položaju potpune državljanske ravnopravnosti i da prihvati obrazloženje navedenih stavova“.³⁸⁸ Nadžupan je očekivao ovu izjavu, ali se nije zadovoljio time što su mu odluku sednice „šapnuli na uvo“, u četiri oka. On je zahtevao javno i jedinstveno ograđivanje. Do toga je došlo, mada nekoliko nedelja kasnije, i to bez znanja nekoliko učesnika sednice.

³⁸⁶ PIL 815/2. *Képviseletőházi Napló*, XVIII, 1943. nov. 24, 195–196.

³⁸⁷ PIL 815/2.

³⁸⁸ MOL 2/1943-61168. 38. 1. PIL F. 815/2

Po Deakovoj naredbi, listovi *Újvidéki Reggeli Újság* i *Nova pošta* su objavili citiranu izjavu i ceo spisak učesnika,³⁸⁹ uprkos činjenici da devetorica predstavnika Srba na pomenutoj sednici nije prihvatilo odluku. Izjava od 6. oktobra, koja je trebalo da bude internog karaktera, a ipak je obelodanjena, imala je veliki odjek i preko južnih granica.

Vrhovni štab partizana u Vojvodini je 12. decembra 1943. godine u oštrom tonu osudio ovu javnu izjavu lojalnosti.³⁹⁰

Većina bivših jugoslovenskih političara koje su pozvali Popović i Dunderski prihvatila je javno ograđivanje od partizana. Međutim, oni nisu predstavljali neku delotvornu političku snagu.

Nakon nemačke okupacije Mađarske, u Delvideku je, kao i u drugim delovima zemlje, započeto smenjivanje dotadašnjih činovnika. Smenjivanje velikog župana Lea Deaka nisu zahtevali samo krugovi budimpeštanske ekstremne desnice već i poslanik Franc Ham, koji je, u ime bačke organizacije Folksbunda, preduzeo određene korake u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova. Ham je umesto Lea Deaka predložio Ivana Nađa ili Petera Fernbaha.³⁹¹ Kao što smo već napomenuli, Stojajjeva vlada je, usled pritiska Nemaca, na čelne pozicije županijskih i opštinskih uprava postavila pristalice Stranke mađarske obnove. Tako je veliki župan Bačko-bodroške županije postao Jožef Piukovič. Za vreme njegove vlasti, odnosno u periodu dok je bio veliki župan, u svim bačkim naseljima u kojima su Nemci bili u većini su smenjeni mađarski oficiri, notari i seoske starešine, a na njihova mesta su postavljeni članovi Folksbunda. Smenjeni su i takozvani Nemci „mađaroni“. U to vreme se pod ovim izrazom nije podrazumevao samo onaj ko je prijatelj Mađara nego i osoba nemačke nacionalnosti koji nije bezuslovni pristalica ideologije ekstremne desnice, odnosno nacističke ideologije.

Na osnovu sporazuma sklopljenog između nemačke i mađarske vlade sredinom aprila 1944. godine je započeto nasilno regrutovanje bačkih Nemaca starijih od 17 godina u SS jedinice. Ovom prilikom su došli na red oni koji su imali između 35–50 godina. Pored 20 hiljada bačkih Nemaca koji su se već bili javili u redove SS-a, sada je regrutovano još oko 17 hiljada Nemaca.³⁹² Zapovedništvo V segedinskog armijskog korpusa je u maju 1944. godine na prinudnu radnu službu prvo pozvalo Srbe od 46 do 62 godine, a nakon toga mladiće od 17 do 20 godina. Srbi su sve vreme pozivani na prinudni rad. Od aprila 1943. godine poziv nisu dobijali samo pripadnici određene generacije već mladi koji nisu su bili lojalni sa aspekta nacionalne pripadnosti. Veliki broj ih je odvezen u Abony pored Solnoka, gde su morali da obavljaju poljoprivredne radove. Srbi koji su mobilisani u proleće 1944. godine uglavnom su odvedeni u Austriju na prinudni rad. Nakon rata je procenje-

³⁸⁹ *Újvidéki Reggeli Újság*, 1943. okt. 19. *Nova pošta*, 19. okt. 1943.

³⁹⁰ ZDNOR I/6. 172. sz. irat, 511–512.

³⁹¹ Josip Mirnić, nav. delo, 292. A. Sajti Enikő, nav. delo, 220–221.

³⁹² Isto, 323. O istoriji Folksbunda videti u: Tilkovszky Lóránt, *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1935–1945*. Budapest, 1978.

no da ih je bilo 3.500.³⁹³ Poziv na prinudni rad upućen Srbima, kao i Jevrejima imao je izrazito kazneni karakter. Kada je u leto 1939. godine, tj. pre rata, u Mađarskoj uveden prinudni rad; namera je bila da ta radna snaga bude organizacija koja dopunjuje honvede. Onaj ko je bio pozvan u zamenu za oružanu vojnu službu zvan je sa ciljem „nacionalnog i vojnog prevaspitanja“. Međutim, za prinudni rad je od proleća 1941. godine vezivano sve više diskriminativnih kaznenih funkcija, a prinudni rad Srba je od 1943. godine dobio izrazito kazneni karakter.³⁹⁴

Kao što smo videli, položaj Jevreja je na ponovno pripojenim teritorijama bio mnogo teži nakon ulaska Mađara nego u trijanonskim delovima države. U okviru društva Delvideka sve vreme su imali status karakteristične dvojne manjine. Dok se u jugoslovensko vreme od njih očekivalo da poreknu svoju predistoriju sklonu mađarskoj asimilaciji, nakon povratka teritorije optužba tradicionalnih elemenata antisemitizma dodatno dopunjeni simpatijom prema Srbima i sumnjom da su komunisti. Za vreme politike „čvrste ruke“ prema Srbima Jevreji Delvideka su potpadali pod tu politiku, iako su ih uvek zaobilazili pozitivni potezi vlade koji su se odnosili na Srbe. Kao što smo videli, oni su bili isključeni iz nadoknade vezane za raciju.

Stvaranje geta u Novom Sadu započeto je 26. aprila, ali je neposredno nakon ulaska Nemaca u gradu uhapšeno 300 dobrostojećih Jevreja. Od 16.034 Jevreja u Bačkoj logore smrti je preživelo 2.610 Jevreja.³⁹⁵ Dan pre nego što je na taj način ispražnjena Crvenka, tj. 7. oktobra, u seoskoj ciglani je ubijeno 700 od oko 7.000 Jevreja koji su bili na prinudnom radu u borskom rudniku i koji su terani prema zapadu. U ovoj koloni je bio i veliki mađarski pesnik Mikloš Radnoti, koga je smrt kasnije zadesila.

Leto 1944. godine u Delvideku je bio period pun neizvesnosti. Partizani su već krajem avgusta napali protivavionsku osmatračku stražu stacioniranu u Kuli; iz subotičkog atara je 12. septembra javljeno da su se pojavile partizanske izvidnice, a 16. oktobra je u Međumurju izvršen napad na Legrad.

Crvena armija je 6. septembra 1944. prešla rumunsko-srpsku granicu kod Kládova i zajedno sa partizanima započela oslobađanje Banata.

Krajem septembra 1944. godine je započeta evakuacija mađarske uprave u Delvideku. Odsek žandarmerijskog istražnog odeljenja, koji je do tada imao sedište u Novom Sadu, preselio se 21. septembra u Bačalmaš, a V segedinsko okružno zapovedništvo honveda je 4. oktobra naredilo da se povuče sa teritorije južno od Francovog kanala. Sovjetske i jugoslovenske jedinice stigle su do Tise.

³⁹³ HL VKF 194-1-4970/el. MV AZ MK 7. reg. br. 32. A. Kasaš, nav. delo, 134, 155.

³⁹⁴ Hanák Péter, Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. In: *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*. Edited by Randolph L. Braham and Attila Pók. Columbia University Press, 1997, 349–350.

³⁹⁵ MV AZ br. 23 410. A. Sajti Enikő, Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In: *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, 385–386. Molnár Judit, *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995, 60–72. Po njoj, sa Delvideka je deportovano 10 hiljada lica.

Krajem septembra se uprava Bačke, koja je bila u rasulu, suočila sa problemom izbeglica iz Erdelja, ali i sa problemom vezanim za banatske Nemce i Mađare, a 7. oktobra je započela evakuaciju Nemaca iz Bačke. Na osnovu plana evakuacije, Berlin bi prihvatio 215 hiljada Nemaca sa bivših jugoslovenskih teritorija, ali je ove planove osujetio razvoj događaja a planska evakuacija je utonula u anarhiju. Po najoptimističkim procenama, iz Baranje je u Nemačku uspešno evakuirano 30 hiljada Nemaca, a iz Bačke najviše 70 hiljada. Ako od ukupnog broja Nemaca u Južnoj Ugarskoj odbijemo ovaj broj i broj onih koji su služili u SS jedinicama, u delu Vojvodine koji je pripadao Mađarskoj je, po merodavnim proračunima, ostalo najmanje 70 hiljada Nemaca, i to skoro isključivo žene, deca i starci.³⁹⁶ Na putu izbeglištva bili su i Sekelji iz Bukovine i Čangovi iz Moldve, koji su nedavno bili doseljeni, kao i mađarska uprava koja je bila doseljena 1941. godine, odnosno oni koji su bili imenovani činovnici iz redova lokalnog stanovništva, većina učitelja i nastavnika Mađara itd. U izveštaju koji je 12. oktobra poslala Vrhovnom štabu, bačko-baranjska partizanska komanda je situaciju u Bačkoj okarakterisala na sledeći način: „U celoj Bačkoj vlada bezglavlje, naročito u selima, u kojima se partizanski odredi slobodno kreću, jer se samo ponekad pojavi po jedna manja nemačka ili mađarska jedinica. U gradovima se donekle drže, ali su njihovi čelnici već pobjegli. Nemačka vojska primorava Mađare na to da koliko-toliko održe vlast, ali im to ne uspeva [...] Mađari u Novom Sadu vrše totalnu mobilizaciju, koja je prava komedija. Srbi se uopšte ne javljaju, a i Mađari jedva...“³⁹⁷

Kao što smo videli, mađarska vlada se različito odnosila prema jugoslovenskim manjinama na teritoriji Delvideka, koja je 1941. godine oružanom akcijom pripojena Mađarskoj. Dok su se prema Hrvatima odnosili „prijateljski“, Mađari su Srbe i stanovništvo „srpskog osećanja“ unapred okarakterisali kao nelojalne naciji. Zato je jugoslovenska država tretirala Mađare unapred kao nelojalne građane, jer je svoju državu morala izgraditi nasuprot nekadašnje mađarske države. Takva situacija je bila i 1941. godine, kada je Delvidek ponovo priključen Mađarskoj. Mađarska kulturna politika, politika školstva i državne uprave, privredna politika vezana za manjine, kao i etnički egoizam se u ovom periodu nisu suštinski razlikovali od politike jugoslovenske ere. Oštrije uslovi pod kojima se odigrala promena mađarske imperije prvenstveno treba tražiti u specifičnim okolnostima. Državna konsolidacija jugoslovenske države odigrala se u mirnom periodu, odnosno nakon rata, dok se konsolidacija mađarske države odvijala u potpuno drugačijim okolnostima. Ponovno uključenje Delvideka u mađarsku imperiju teklo je paralelno sa uvlačenjem Mađarske u rat, tj. vreme za to je bilo veoma ograničeno. Osim toga, mađarska konzervativna politička elita je do proleća 1944. godine već bila potisnuta u pozadinu i postala zarobljenik Nemaca i „nacionalnog vođe“ Salašija. Istina, Delvidek nije doživeo teror njilaša.

³⁹⁶ Evakuacija bačkih Nemaca i plan njihovog preseljenja u Nemačku razložen u: Josip Mimić, nav. delo, 324–332.

³⁹⁷ ZDNOR I./8. 191. sz. irat, 492–493.

U ratnim okolnostima se srpska manjina, bilo da je reč o četnicima ili komunistima, za svoja prava nije borila molbama, osnivanjem stranaka i političkim bitkama, već formiranjem antidržavnih vojnih organizacija, militantnih borbenih jedinica, diverzantskim akcijama, bombama i revolverima. Krvavi građanski rat, koji se razvio na ostalim nekadašnjim jugoslovenskim teritorijama, zaobišao je Delvidek: ni četnici ni komunisti nisu imali dovoljno snage za takav rat. Poznat je samo jedan četnički pokušaj organizovanja. Partizani su svoj pokret otpora, taj specifičan „građanski rat“ vodili sa mađarskom državom, te je protiv njih mađarska država započela odmazdu. Nekoliko srpskih političara sa Delvideka bilo je za tradicionalnu saradnju sa Budimpeštom, kakvu su nekad imali mađarski čelnici jugoslovenske partije sa Beogradom, ali lokalni značaj i težina ove politike bila je minimalna. Koraci koje je činila mađarska državna uprava i opšta uprava, kao i vojska, a koje je diktirao nacionalni egoizam i nacionalizam, tragično su zaoštrili odnose između Mađara i Srba. Oni ni ranije nisu bili bez trzavica, jer su čak i unutar tako kratkog vremena pokazivali znake značajnih razlika, koje smo prethodno detaljno analizirali.

Komunisti, koji su bili jedini pobednici na istorijskoj pozornici, saradnju Srba iz Delvideka i mađarske vlade smatrali su izdajom, što je značilo da su takav način politiziranja srpske manjine unapred smatrali nelegitimnim.

Svesni toga u jesen 1944. godine dotada gubitnici, potčinjeni Srbi Delvideka, ipak su se opet mogli osećati građanima pobjedničke države, dok su gubitnici i potčinjeni ovog puta postali Mađari i Nemci. Oktobar 1944. godine je doživljavan kao oslobođenje, ili kao promena imperije, u zavisnosti od toga ko je pripadao kojoj nacionalnosti. Mađari iz Delvideka su za veoma kratko vreme izgubili privilegije većinskog naroda i opet su se našli u manjinskom položaju. Međutim, u novu državu su poneli sav teret mađarske državne vlasti između 1941. i 1944. godine.